
Національна академія наук України
Інститут зоології ім. Івана Шмальгаузена
Українське теріологічне товариство
Міністерство охорони природного навколишнього
середовища та ядерної безпеки України

ССАВЦІ УКРАЇНИ

ПІД ОХОРОНОЮ БЕРНСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ

Праці Теріологічної Школи, Випуск 2
За редакцією І. В. Загороднюка

Київ 1999

Ссавці України під охороною Бернської конвенції / За редакцією І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 222 с. — (Праці Теріологічної Школи, Вип. 2).

Зведення присвячено оцінкам стану популяцій видів ссавців, що охороняються в Україні згідно з Бернською конвенцією (1979) «Про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі». У виданні вміщено 38 експертних довідок, згрупованих у шість тематичних розділів. Перший з них присвячений основним положенням Бернської конвенції, загальній характеристиці теріофауни України та комахоїдним ссавцям. Наступні 4 розділи присвячені рядам кажанів, хижих, гризунів та унгулят, які завершує окремий розділ про види, рекомендовані до Бернських списків. У додатках наведено контрольний список теріофауни України з зазначенням охоронних категорій, інформацію про експертів, довідки про авторів нарисів.

Mammals of Ukraine, protected by the Bern Convention / Edited by I. V. Zagorodniuk. — Kyiv, 1999. — 222 pp. — (Proceedings of the Theriological School, issue 2).

The book is devoted to mammals protected in Ukraine in accordance with Bern Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. The issue includes 38 expert assessments combined in 6 chapters. First chapter is devoted to the main provisions of the Bern Convention, general characteristic of mammal fauna of Ukraine, and insectivorous mammals. Next four chapters are devoted to bats, carnivores, rodents, and ungulates. Checklist of Ukraine's mammal fauna is given indicating protection status of the species. Also, information on experts and authors of reviews are given.

Редакційна колегія:

академік НАН України, докт. біол. наук В. О. Топачевський (головний редактор),
докт. біол. наук В. А. Гайченко, докт. біол. наук І. Г. Ємельянов,
канд. біол. наук І. В. Загороднюк (відповідальний редактор випуску),
докт. біол. наук М. Ф. Ковтун, докт. біол. наук Л. І. Рековець.

© І. Загороднюк: редагування, верстка

© І. Загороднюк, В. Домашнінець, В. Покин'єчерета, В. Тищенко, І. Ковальова,
Н. Філіпчук, В. Слісаренко, В. Крижанівський, А. Біркун, О. Кондратенко,
С. Боровик: текст.

ISBN 966-02-0692-5

ISBN 966-02-1280-1 (Випуск 2)

*Видання здійснено за сприяння Міністерства сільського
господарства, природних ресурсів і рибальства Нідерландів
та Посольства Королівства Нідерландів в Україні*

ЗМІСТ

Передмова редактора.....	5
Бернська конвенція і ссавці	6
Розділ 1. Ссавці загалом, комахоїдні	9
Ссавці як вразлива група тварин	10
Види ряду Комахоїдних у Бернських списках.....	15
«Бернські» види комахоїдів у Червоній книзі України. Хохуля.....	20
Розділ 2. Ряд Рукокрилих — Chiroptera.....	23
Загальна характеристика ряду кажанів.....	24
Підковик південний — <i>Rhinolophus euryale</i>	29
Нічниця гостровуха — <i>Myotis blythi</i>	33
Нічниця велика — <i>Myotis myotis</i>	40
Нічниця водяна — <i>Myotis daubentoni</i>	47
Нічниця північна — <i>Myotis brandtii</i>	50
Нічниця вусата — <i>Myotis mystacinus</i>	55
Вухань звичайний — <i>Plecotus auritus</i>	61
Вухань австрійський — <i>Plecotus austriacus</i>	66
Вечірниця дозріра — <i>Nyctalus noctula</i>	72
Нетопир лісовий — <i>Pipistrellus nathusii</i>	75
Лирик двоколірний — <i>Vespertilio murinus</i>	78
Лирик пізній — <i>Eptesicus serotinus</i>	81
Лирик північний — <i>Eptesicus nilssoni</i>	91
«Бернські» види кажанів у Червоній книзі України.....	97
«Бернські» види кажанів у Червоній книзі України.....	105

Розділ 3. Ряд Хижих — Carnivora.....	109
Загальна характеристика ряду хижих	110
Вовк — <i>Canis lupus</i>	115
Ведмідь бурий — <i>Ursus arctos</i>	118
«Бернські» види хижих у Червоній книзі України.....	121
«Бернські» види хижих у Червоній книзі України.....	123
Розділ 4. Надряд Гризунів — Glires	127
Загальна характеристика надряду гризунів.....	128
Ховрах крапчастий — <i>Spermophilus suslicus</i>	133
Мишівка лісова — <i>Sicista betulina</i>	138
Хом'як звичайний — <i>Cricetus cricetus</i>	144
Нориця татранська — <i>Terricola tatricus</i>	149
«Бернські» види гризунів у Червоній книзі України	155
Розділ 5. Надряд Унгулят — Ungulata.....	163
Загальна характеристика макротеріофауни України	164
«Бернські» види китоподібних у Червоній книзі України.....	171
Розділ 6. Пропозиції та уточнення до Бернських списків	178
Види комахоїдних — кандидати до Бернських списків	179
Уточнення щодо кажанів у Бернських списках.....	182
Степові гризуни як кандидати до Бернських списків	185
Аловиди «бернських» видів гризунів	192
Пропозиції щодо хижих та унгулят у Бернських списках.....	198
Розділ 7. Додатки	201
Контрольний список теріофауни України.....	202
Положення Бернської конвенції про охорону видів	211
Провідні фахівці, контактні дані.....	215
Довідки про авторів цього зведення	219

ПЕРЕДМОВА РЕДАКТОРА

Бернська конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (1979 р.), стороною якої є Україна, є важливим міжнародним інструментом для збереження ландшафтного і біологічного різноманіття на Європейському континенті.

З метою виконання положень цієї конвенції на Україні Управління біоресурсів Мінекобезпеки України разом з фахівцями-зоологами ініціювало проведення оцінки сучасного стану популяцій тварин, що занесені до додатків конвенції і мешкають на території України, як основи розробки ефективних заходів щодо їх збереження та сталого використання.

Це видання є першим в Україні зведенням щодо видів, яких визнано вразливими в масштабі всього Європейського континенту. Його основою стали експертні довідки фахівців щодо стану популяцій ссавців, внесених в основний Другий додаток до Бернської (1979) «Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі». Назва цього додатку: «Додаток II. Види тварин, що підлягають особливій охороні».

Частина видів з цього списку описана нещодавно на сторінках останнього видання «Червоної книги України» (1994), інформація про інші види ссавців залишалась незагальною. Дякуючи активній участі колег-теріологів, для цього видання підготовлено повні експертні довідки щодо стану популяцій всіх видів ссавців, що внесені до Другого додатку, але не описані на сторінках Червоної книги. Для видів, занесених до «Червоної книги України», подано короткі анотації, згруповані за систематичними групами.

Окрім цього, спеціально для цього зведення підготовлено аналітичні огляди кожної крупної таксономічної групи (звичайно, рядів або надрядів) та довідкову інформацію щодо видового складу теріофауни України з зазначенням охоронних категорій, що надані кожному виду.

Темпи поповнення Червоних списків стають надзвичайно високими і наступне видання «Ссавці України» вже не відрізнятиметься від нової «Червоної книги України». У кожному разі створення червоних списків ще не забезпечує види охороною, однак актуалізує аналіз факторів їх вразливості і розробку комплексу заходів для зменшення ризику їх втрати.

*Ігор Загороднюк
експерт Міжнародного Союзу охорони природи*

БЕРНЬСКА КОНВЕНЦІЯ І ССАВЦІ

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі була започаткована в 1979 році у м. Берн, через що відома під назвою Бернської. Вона набула чинності 1 червня 1982 року. Офіційними мовами конвенції є англійська та французька. Депозитарієм є Рада Європи. Україна приєдналась до Бернської конвенції згідно з Законом України «Про приєднання до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни і природних середовищ існування в Європі» від 29 жовтня 1996 року. Через незгодження певних юридичних формальностей Україна протягом 1996–1998 років брала участь у роботі Конвенції як спостерігач. Завдяки зусиллям Міністерства закордонних справ України юридично-правові питання були вирішені, і з травня 1999 року Україна вважається повноправною стороною цього важливого міжнародного договору.

Основними завданнями Бернської конвенції є: встановлення мінімального рівня захисту для видів флори і фауни та середовища їхнього існування, що знаходяться в несприятливому стані, посилення їх охорони, розробка та вжиття заходів щодо збереження ареалів видів дикої флори і фауни, особливо тих, що знаходяться під загрозою зникнення, сприяння та розвиток міжнародного співробітництва в галузі збереження природи.

Відповідно до положень конвенції кожна країна має право робити виключення або застереження щодо певних видів тварин чи рослин, які є звичайними на території країни або є традиційними об'єктами промислу і стан популяцій яких не викликає занепокоєння. Україна під час прийняття закону зробила такі застереження стосовно можливості регулювання чисельності вовка та ведмеда бурого. Зазначається також можливість використання капканів для добування вовка, сурка звичайного, бобра, тхора чорного, куниці лісової та кам'яної.

Виконавчим органом Бернської конвенції є її Постійний комітет, до складу якого входять офіційні представники всіх сторін. На щорічних засіданнях комітету обговорюються напрямки, програми, проекти та плани дій, спрямованих на збереження та відновлення європейського різноманіття, схвалюються відповідні рекомендації та резолюції, а також вносяться поправки до додатків конвенції.

З метою уникнення дублювання і підвищення ефективності заходів охорони дикої флори і фауни Бернська конвенція координує свою діяльність з виконавчими органами інших міжнародних природоохоронних договорів:

- Конвенції про біологічне різноманіття,
- Боннської конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин,
- Угоди про збереження кажанів в Європі тощо.

При розробці та реалізації заходів в рамках Бернської конвенції постійну увагу приділяють ссавцям, як невід'ємному і важливому та водночас дуже вразливому компоненту екосистем. Про це свідчать численні рекомендації Постійного комітету конвенції, спрямовані на посилення заходів щодо охорони видів ссавців, що викликають найбільшу стурбованість європейської природоохоронної спільноти. Протягом 1982–1998 рр. прийнято такі рекомендації:

- № 6 від 4 грудня 1986 року про охорону середземноморського тюленя-монаха (*Monachus monachus*),
- № 10 від 9 грудня 1988 року про охорону бурого ведмеда (*Ursus arctos*),
- № 11 від 9 грудня 1988 року про охорону звичайного тюленя (*Phoca vitulina*),
- № 17 від 8 грудня 1989 року про охорону вовка (*Canis lupus*),
- № 18 від 11 січня 1991 року про охорону звичайної рисі (*Lynx lynx*),
- № 19 від 11 січня 1991 року про охорону піренейської рисі (*Lynx pardinus*),
- № 31 від 6 грудня 1991 року про охорону європейської норки (*Mustela lutreola*),
- № 43 від 24 березня 1995 року про збереження ссавців, що знаходяться під загрозою зникнення в Європі,
- № 53 від 6 грудня 1996 року про збереження європейської видри (*Lutra lutra*),
- № 68 від 4 грудня 1998 року про охорону звичайного хом'яка (*Cricetus cricetus*) в провінції Ельзас (Франція),
- № 69 від 4 грудня 1998 року про охорону борсука (*Meles meles*) в Англії.

Важливою резолюцією Постійного комітету є Резолюція № 6 від 4 грудня 1998 року щодо видів, середовища існування яких потребують спеціальних заходів охорони. Серед чисельних видів, перелічених у додатку до цієї резолюції, багато видів ссавців, в тому числі фауни України.

На доручення Постійного комітету Бернської конвенції експертами зроблено декілька важливих оглядів про стан популяцій деяких видів ссавців в Європі та рекомендацій щодо їх охорони. Серед них слід згадати такі:

- «Ссавці, що знаходяться під загрозою зникнення в Європі» (1976),
- «Біологія, статус та збереження тюленя-монаха (*Monachus monachus*)» (1989 р.),
- «Статус, проблеми збереження та реінтродукції рисі (*Lynx lynx*)» (1990 р.),
- «Статус і проблеми збереження вовка (*Canis lupus*) в країнах-членах Ради Європи» (1990),
- «Європейська норка (*Mustela lutreola*) в Європі» (1992),
- «Статус та збереження піренейської рисі (*Lynx pardina*) на Іберійському півострові» (1992 р.),
- «Статус та проблеми збереження видри (*Lutra lutra*) західної Палеарктики» (1994),
- «Статус та збереження лісового kota (*Felis silvestris*) в Європі та Середземномор'ї» (1994),

«Статус та збереження Desmaninae в Європі» (1996),
«Управління станом популяцій бобра (*Castor fiber*): в напрямку до відновлення його колишнього розповсюдження та екологічної функції в Європі» (1997).
Розроблено проект Червоної книги хребетних Європи.

В останні роки Постійним комітетом приділяється увага розробкам конкретних міжнародних планів дій щодо збереження вразливих видів тварин і ссавців зокрема. Такими є плани щодо бурого ведмеда, рисі звичайної та піренейської, росомахи, вовка, двох видів кажанів.

За підтримки і участі Постійного комітету Бернської конвенції проводяться міжнародні наради та засідання з питань збереження ссавців. Так, 1989 року відбулася зустріч щодо стану бурого ведмеда в Європі, 1992 р. обговорювались стан популяцій рисі та тюленя-монаха, 1993 р. проведено семінар щодо біології та збереження лісового kota, 1994 р. — семінар по проблемам малих популяцій вразливих ссавців, 1996 р. — наради щодо видри та хохулевих, 1998 р. відбулися зустрічі в рамках загальноєвропейських ініціатив «Великі хижаки Європи» та «Великі трав'ядні тварини в Європі».

Україна постійно беруть участь у роботі Постійного комітету Бернської конвенції, міжнародних семінарів і зустрічей з питань охорони та збереження ссавців та вживає відповідних дій щодо забезпечення охорони цих тварин в країні. З останніх необхідно згадати заходи Мінекобезпеки щодо паспортизації зубрів та затвердження науково-практичної програми «Дельфін», яка передбачає дослідження, охорону та збереження всіх видів морських ссавців фауни України.

Роль Бернської конвенції як міжнародно-правового інструмента збереження ландшафтного і біологічного різноманіття та сталого використання біоресурсів в Європі дедалі поширюється, захоплюючи країни колишнього СРСР, і є всі передумови для того, щоб Україна внесла свій вагомий внесок у загальноєвропейський процес збереження довкілля і дикої флори і фауни.

В. Домашнінець

РОЗДІЛ 1.

ССАВЦІ ЗАГАЛОМ, КОМАХОЇДНІ

Part 1. Mammals as a whole. Insectivores

*Цей розділ присвячено загальній характеристиці
теріофауни України з огляду на проблеми її охорони,
а також огляду представників ряду Комахоїдних —
родин їжакових, кротових та хохулевих.*

ССАВЦІ ЯК ВРАЗЛИВА ГРУПА ТВАРИН

Загальна характеристика теріофауни України

Ссавці — клас наземних хребетних тварин, що являє собою одну з найвище організованих груп тваринного світу. Дика фауна завжди використовувалась людиною як відновлюване джерело біологічних ресурсів, визначна роль ссавців і як шкідників сільського господарства, великими є їх епізоотологічне значення та роль у формуванні порід свійських тварин.

У складі сучасної теріофауни України визнають від 102 видів з 22 родин (Корнєєв 1965) чи 109 видів з 24 родин (Крижанівський та Ємельянов 1984) до 117 видів, що представляють 27 родин (Загороднюк 1998а). Повний список фауни, враховуючи види, що зникли з території України в історичні часи та ті таксони, чий видовий ранг вимагає перевірки, наразі включає 138 видів (див. розділ 7 та коментарі до наведеного у цьому розділі списку видів).

Це видове багатство нашої фауни певним чином розподіляється у просторі, утворюючи закономірні зональні угруповання. Серед останніх розрізняють, принаймні, три основних теріофауністичних ядра — лісове (Полісся, Лісостеп, Карпати), степове (Степ і Лісостеп) та альпійське (Карпати) (Загороднюк 1998b, 1999). Існує кілька азональних угруповань, серед яких — заплавні фауністичні комплекси (Дунай, Дністер, Дніпро) та спелеобіонтні угруповання (Карпати, Поділля, Крим).

Важливо відмітити, що інформація щодо стану популяцій більшості видів значною мірою застаріла (Шарлемань 1920; Мигулін 1938). Більшість публікацій відносяться до 50–60-х рр. ХХ ст., є оглядовими і в основному не вміщують достатніх посилань на фактичний матеріал чи публікації попередників (Абеленцев та Попов 1956; Татарінов 1956; Сокур 1960; Корнєєв 1965). Пізніші публікації в основному є систематичними або містять лише формальні анотовані списки фауни без аналізу причин та факторів вразливості тієї або іншої групи ссавців (напр., Татарінов 1973; Крижанівський та Ємельянов 1985; Павлинов і Россолімо 1987; Загороднюк і Покинйчереда 1997; Дулицький і Товпинець 1997; Загороднюк 1998, 1998а).

Ссавці в європейських червоних списках

Повний список видів ссавців України із зазначенням їх охоронних категорій згідно з додатками II і III до Бернської конвенції та згідно з «Червоною книгою України» (1994) подано у додатку до цього видання. Важливо підкреслити, що мова йде виключно про дику фауну, тобто про аборигенну фауну та ту частину адвентивної фауни, що увійшла до складу природних угруповань і стала їх невід'ємною частиною.

У кожному разі *проблеми охорони фауни поширюються виключно на аборигенну її складову і не торкаються адвентивних видів*, що з'явилися на території України в результаті планомірної чи стихійної інтродукції та акліматизації видів з інших природних регіонів (Сокур 1961; перелік див.: Загороднюк та ін. 1998). Як підкреслено у передмові, *під охороною фауни розумітимемо, насамперед, комплекс заходів, що зменшують ризик втрати кожного конкретного виду або видових угруповань*.

Дані щодо числа видів ссавців дикої фауни за рядами узагальнено у таблиці 1, в основу якої покладено сучасні оцінки видового багатства теріофауни України (Загороднюк 1998), дані щодо числа видів різних рядів у 2-му та 3-му Додатках до Бернської угоди (Конвенція 1998) та дані щодо числа рідкісних видів ссавців згідно з «Червоною книгою України» (1994). Поряд з традиційними назвами рядів подано уніфіковані їх назви (Загороднюк і Покин'єв 1997b; Загороднюк 1998b).

Таблиця 1. Видовий обсяг сучасної теріофауни України за рядами та представленість груп у бернських списках (за Додатком до цієї книги: розділ 7)

Ряд (в дужках — уніфікована назва)		Видів всього	Абори- генних	Адвен- тивних	БД2	БД3	ЧКУ
Комахоїдні	Soriciformes [Insectivora]	14	14	0	1	10	4
Кажани	Vespertilioniformes [Chiroptera]	26	26	0	25	1	12
Хижак	Caniformes [Carnivora]	22	19	3	9	7	9
Зайцеподібні	Leporiformes [Lagomorpha]	3	2	1	0	2	1
Мишоподібні ¹	Muriformes [Rodentia]	52	47	5	7	9	11
Копитні	Equiformes [Perissodactyla]	2	2	0	0	0	0
Ратичні	Cerviformes [Artiodactyla]	9	5	4	0	8	1
Китовці	Delphiniformes [Cetacea]	4	3	1	4	0	3
Разом видів	(8 рядів)	132	118	14	46	37	41

Примітка: БД2 та БД3 — додаток 2 або додаток 3 до Бернської конвенції.

¹ Оскільки зараз відновлено поняття надряду Glires, який обіймає в межах нашої фауни зайцеподібних та власне гризунів, назву «гризуни» варто закріпити за Glires.

У Бернських списках представлено 83 види, 46 з яких включено в основний Додаток 2 (Конвенція 1998). Майже половину видів ссавців нашої фауни включено до Червоної книги України (1994). Однак реальна частка рідкісних і вразливих видів більша, і в новому виданні «Червоної книги» їх очікуваний список включатиме 60 % складу фауни (Загороднюк 1997).

Аналіз взаємовідповідності охоронних категорій для видів ссавців українського та бернського червоних списків дає такі результати:

БД2 — число видів, що є тільки у додатку 2 Бернської конвенції (n=19),
БД2 + ЧКУ — число видів ссавців, що наводяться у обох списках (n=25),
ЧКУ — число видів, включених тільки до Червоної книги України (n=16).

Фактори вразливості

Висока вразливість ссавців визначається їх біологічними особливостями, серед яких провідне значення мають: високі щаблі у трофічних пірамідах, належність до макробіотичних угруповань, визначне ресурсне (промислове) значення та висока чутливість до антропогенних змін середовища.

Останнє визначається таксономічною єдністю людини з цією частиною фауни і тим, що всі форми природокористування людини за своєю суттю спрямовані або на використання дикої фауни як ресурсу або на перерозподіл і подальше некомпенсоване відторгнення ресурсів (просторових, трофічних тощо) від видів дикої фауни на користь людини (Загороднюк 1997).

Групоспецифічні фактори вразливості наводяться у характеристиці кожного ряду та виду у відповідних розділах цього зведення, з яких фактори вразливості хижих ссавців (Carnivora: див. розділ 4) та унгулят (Ungulata) є найбільш характерними для класу загалом. У кожному разі всі ці фактори прямо або опосередковано можна визначити як антропогенні, і поняття червоних списків прямо пов'язано зі свідомим обмеженням людиною своїх ресурсних взаємин з аборигенною біотою (Загороднюк, у друці). Для розуміння цього необхідно, насамперед, зрозуміти, що поняття червоних списків у тих регіонах Землі, де людина (*Homo sapiens*) знаходиться у складі аборигенних угруповань, а не є адвентивним видом, що входить у конкурентні та інші ресурсні взаємини з аборигенною біотою, фактично не існує.

Мова про рідкісних ссавців зараз йде не тільки з огляду на необхідність збереження таксономічного різноманіття. Ссавці є невід'ємними компонентами фауністичних угруповань, включаючи їх біогеографічний, сезонний, сукцесійний та інші аспекти. Бернська конвенція проголошує збереження не тільки видів, але й середовищ їх існування. Варто завжди пам'ятати, що як консументи та як представники макробіотичних угруповань, ссавці грають визначну середовищевітвірну роль (Пучков 1992). Отже, як неможливим є збереження

видів без забезпечення реалізації прострово-генетичної структури їх популяцій, так неможливим буде і збереження зональних комплексів (зокрема, Степу, Лісостепу чи субальпіки Карпат) без збереження функціонально-таксономічної структури їх фауністичних комплексів.

Схема видових нарисів

Основу зведення становлять описи видів, які включено у додаток 2 до Бернської конвенції, але не описані на сторінках Червоної книги України. При підготовці експертних довідок всі види описано за єдиною схемою.

1. Номенклатура.
2. Таксономічна характеристика.
3. Біологічна характеристика.
4. Оцінка стану та чисельності популяцій.
5. Географічне поширення.
6. Категорія охорони в Україні.
7. Зміни стану популяцій та фактори вразливості.
8. Утримання і розведення у неволі.
9. Заходи охорони і рекомендації щодо збереження.
10. Прогалини у знаннях про вид в Україні.
11. Цитована література.

Для «бернських» видів ссавців, що включені одночасно у додаток 2 та у Червону книгу України (тобто для яких існують нещодавно опубліковані зведення), а також для видів, що рекомендуються тут до бернських списків, наводяться стислі довідки, що включають позиції: таксономія, біологічна характеристика, оцінка стану популяцій, заходи охорони, література.

Дані щодо провідних фахівців, які було наведено в кінці кожної експертної довідки, узагальнено у спеціальному додатку (розділ 7).

Цитована література

- Абелснцев В. І. Фауна України. Куніцеві. — Київ: Наук. думка, 1968. — 280 с. — (Фауна України. Том 1: Ссавці. Вип. 2).
- Дулицкий А. И., Товпинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Ендемічна теріофауна Карпат: таксономічний та біогеографічний аналіз // Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку. — Рахів, 1998б. — Том 2. — С. 218–222.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Систематичне положення таксона як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000. — № 5. — С. 180–186.

- Загороднюк І., Покин'єчерєда В. Таксономія ссавців Східнокарпатського регіону // Загороднюк І., Покин'єчерєда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997а. — С. 16–23. — (Вестник зоології. Supplement № 5).
- Загороднюк І. В., Покин'єчерєда В. В. Уніфікація научних названь вищих таксонів хордових животнох (Chordozoa, Animalia) // Доповіді НАН України. — 1997b. — № 11. — С. 160–166.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — N 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Корнеев А. П. Млекопитающие / Редкие и исчезающие растения и животные Украины / под ред. К. М. Сытника. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 202–228.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 25).
- Підоплічко І. Г. Загальна характеристика класу ссавців (Mammalia) / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 7–69 с.
- Пучков П. В. Некомпенсированные юрмские вымирания. Сообщение 2. Преобразование среды гигантскими фитофагами // Вестн. зоологии. — 1992. — Том 26, № 1. — С. 58–66.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держзупедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України. — Львів: Вища школа (при Львівському університеті), 1973. — 257 с.
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Шарлемань М. Звірі України. Короткий порадник до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України. — Київ: Всеукр. кооп. видавн. союз (Вукоопспілка), 1920. — 83 с.

І. Загороднюк

Види ряду Комахоїдних у БЕРНСЬКИХ СПИСКАХ

Таксономічне багатство комахоїдних

Теріофауна України включає 11–14 видів ссавців з ряду комахоїдних (Soriciformes, seu Insectivora s. str.), яких об'єднують у 6–8 родів 3–4 родин (Абеленцев і Підоплічко 1956; Корнєєв 1965; Загороднюк 1998). До номінативного підряду (Soricoidea) відносять всі види регіональної фауни, окрім їжачових (Erinaceidea), і в сучасних зведеннях і ревізіях їх розглядають як ряд Lipotyphla, що разом з викопними Leptictida утворює надряд Insectivora (Павлинов і Яхонтов 1992). У останніх зведеннях щодо світової фауни, орієнтованих на сучасні кладистичні реконструкції, групи їжачових та мідичевих розглядають як окремі ряди надряду Lipotyphla (McKenna & Bell 1997).

Розбіжності у визначенні таксономічного обсягу регіональної фауни полягають у остаточній невизначеності видового складу їжаків (*Erinaceus*) та мідичів (*Sorex*) (див. нижче) та у визнанні родового рівня відокремленості вухатих їжаків (*Hemiechinus*) від звичайних (*Erinaceus* s. str.) і родинного рівня відокремленості хохуль (*Desmana*) від кротів (*Talpa*). Згідно з останніми зведеннями щодо фауни Європи (Niethammer & Krapp 1990; Павлинов та ін. 1995), остання проблема вирішується зараз на користь визнання двох груп їжаків як окремих родів, позаяк десманід і тальпід розглядають як дві підроддини однієї родини Talpidae (для бібл. див.: Загороднюк 1998a).

Характеристика родин

Єдине зведення щодо комахоїдів України стосується 50-х років (Абеленцев і Підоплічко 1956), інформація міститься в загальнофауністичних оглядах (Мигулін 1938; Татаринов 1956, 1973; Сокур 1960; Корнєєв 1965; Крижанівський та Смельянов 1985; Долгов 1985). Сучасні публікації носять в основному фауністичний характер (напр., Дулицький та ін. 1990), однак останнім часом опубліковано результати ревізії таксономії і поширення їжаків звичайних з роду *Erinaceus* (Загороднюк і Мішта 1995) та бурозубих мідичів з роду *Sorex* (Загороднюк 1996; Мішта 1997).

Родина їжаків (*Erinaceidae*) представлена двома видами, яких розглядають в межах одного роду *Erinaceus* (Абеленцев і Підоплічко 1956 та ін.) або відносять до двох окремих родів — їжаків звичайних (*Erinaceus concolor*) та їжаків вухатих (*Hemiechinus auritus*) (Загороднюк 1998). Поширене в літературі визначення звичайних їжаків як *E. europaeus* переглянуте на користь їх віднесення до *E. concolor* (Загороднюк і Мішта 1995).

Родина кротових (*Talpidae*) представлена двома видами, яких розрізняють на рівні окремих підродин: кротом звичайним (*Talpa europaea*, *Talpinae*) та хохулею руською (*Desmana moschata*, *Desmaninae*) (Абеленцев і Підоплічко 1956). Погляди на особливий статус дрібних гірських кротів Карпат з віднесенням їх до окремого виду *Talpa coeca* (Сеник 1965 та ін.) пояснюються їх екогеографічною мінливістю (Загороднюк 1998а).

Родина мідичевих (*Soricidae*) є однією з найбагатших серед ссавців нашої фауни загалом і включає три роди — білозубок (*Crocidura*), мідичь (*Sorex*) та рясоніжок (*Neomys*); наявність у фауні України багатозубок (*Suncus etruscus*: Абеленцев і Підоплічко 1956; Червона книга... 1980) вважається помилкою (Загороднюк 1996; Дулицький і Товпинець 1997). Всі три роди представлені двома відносно звичайними видами («малим» та «великим»: див. табл. 2).

Окрім цих видів у складі роду *Sorex* відомо ще кілька рідкісних таксонів (Загороднюк 1996), з яких знахідки *S. caecutiens* (Підоплічко 1930)² та *S. isodon* (Межжерин 1995) в північних районах України визнані необґрунтованими (Загороднюк 1996). Натомість, південні ізоляти усіх трьох видів бурозубок — *Sorex (araneus) averini*³, *Sorex (minutus) dahli* та *Neomys (anomalus) mokrzeckii* — реальні добре відокремлені таксони остаточно нез'ясованого (напів-видового) рангу, що заслуговують на охорону (ibid.).

Фактори вразливості групи

Комахоїдні ссавців характеризуються динамічними популяційними угрупованнями, відносно високою плодючістю і широкими ареалами. Незважаючи на це, чимало видів є вразливими через їх досить вузьку харчову спеціалізацію: всі вони є консументами другого порядку, і основу їх живлення становлять представники мезофауни — черви, молюски, ракоподібні, комахи, дрібні хребетні (див.: Абеленцев і Підоплічко 1956; Татарінов 1956). В такому разі однією з найважливіших складових високої вразливості групи стає по-

² Вперше вид згадується під назвою «*Sorex macropygmaeus*» (Підоплічко 1930).

³ Назва «*averini*» стосується нижньодніпровської популяції, позаяк кримські «звичайні мідичі», ймовірно, належать до кавказького виду цієї групи (Загороднюк і Хазан 1996) — *S. satunini*, якщо ця популяція в Криму взагалі існує (Загороднюк 1996).

рушення мезофауністичних угруповань, що становлять основу кормової бази комахоїдних. Ці порушення пов'язані, зокрема, з високим рівнем забруднення екосистем різноманітними антропогенними хімічними агентами.

Основу списку вразливих видів (табл. 2) становлять види з обмеженим поширенням, в основному через периферійність їх ареалів в Україні, а не вузькість їх ареалів взагалі. Такими є вухатий їжак (*Hemiechinus auritus*), хохуля (*Desmana moschata*) та альпійська бурозубка (*Sorex alpinus*); всі вони занесені до обох видань Червоної книги України (1980; 1994).

Подібний охоронний статус потрібно надати всім трьом формам кримських землерийок, що являють собою окремі підвиди (види?) — мала рясоніжка (*Neomys anomalus* s. l.), мала мідиця (*Sorex minutus* s. l.), мідиця велика (*S. araneus* s. l.) (Загороднюк 1996). Вразливими через високий рівень загальної спеціалізації (життя на берегах чистих потоків і живлення водними тваринами) є рясоніжки, насамперед, *Neomys anomalus* (ЧКУ), ареал якої в Україні вужчий від ареалу рясоніжки звичайної. Охоронний статус необхідно надати білозубці великій, *Crocidura leucodon* (Дулицький і Товпинець 1997).

Комахоїдні у бернських списках

У Бернських списках представлено більшість видів комахоїдів, однак до основного (другого) додатку включено лише хохулю⁴ (*Desmana moschata*), яка одночасно включена і до Червоної книги України (1994, 1 кат.; її опис подано нижче). У додатку 3 опинились їжак європейський (*Erinaceus europaeus*) та всі види родини мідицевих, Soricidae (Конвенція... 1998). Варто зазначити, що роди і види мідиць дуже нерівнозначні за рівнями їх чисельності та за ризиком їх втрати в найближчому майбутньому.

Список рідкісних та вразливих видів, що мають охоронний статус згідно з додатками 2 та 3 до Бернської конвенції, подано у таблиці 2. Фактично в Бернських списках відсутні тільки три види комахоїдних фауни України — їжак білочеревий (*Erinaceus concolor*), їжак вухатий (*Hemiechinus auritus*) та кріт звичайний (*Talpa europaea*).

⁴ Окрім цього виду, в українському виданні Конвенції (Конвенція... 1998) для фауни України вказують також землерийку «*Crocidura (suaveolens) ariadne*». Цей вид не згаданий в жодному зі зведень щодо теріофауни України (для огляду див.: Абеленцев, Підоплічко 1956; Загороднюк 1996; 1998) та Європи загалом (Ellermann & Morrison-Scott 1951; Niethammer & Krapp 1990; Atlas... 1999).

Таблиця 2. Види ряду комахоїдних України (Soriciformes), що мають охоронний статус за Бернської конвенцією та/ або Червоною книгою України

Родина	Назва виду	БК	ЧКУ	Примітка
Erinaceidae	<i>Erinaceus europaeus</i> — їжак європейський	b3	—	
Erinaceidae	<i>Hemiechinus auritus</i> — їжак вухатий	—	3	рек. до БД2
Talpidae	<i>Desmana moschata</i> — хохуля звичайна	b2	1	цей розділ
Soricidae	<i>Neomys fodiens</i> — рясоніжка велика	b3	—	
Soricidae	<i>Neomys anomalus</i> — рясоніжка мала	b3	3	
Soricidae	<i>Sorex alpinus</i> — мідиця альпійська	b3	4	
Soricidae	<i>Sorex minutus</i> — мідиця мала	b3	—	
Soricidae	<i>Sorex araneus</i> — мідиця звичайна	b3	—	
Soricidae	<i>Crocidura leucodon</i> — білозубка білочерева	b3	—	
Soricidae	<i>Crocidura suaveolens</i> — білозубка мала	b3	—	

Отже, у складі нашої фауни немає таких видів комахоїдів, які включені у додаток 2 до Бернської конвенції і не мають охоронного статусу згідно з Червоною книгою України. Тому в цьому розділі окремих видових нарисів немає, і інформацію про комахоїдних вміщено у двох спеціальних експертних довідках — «Бернські види комахоїдних з числа занесених до ЧКУ» (вкл. опис хохулі; цей розділ) та «Види комахоїдних, рекомендовані до Бернських списків» (вкл. опис їжака вухатого та інші рекомендації; розділ 6).

Цитована література

- Абелєнцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 70–228.
- Долгов В. А. Бурозубки Старого света. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. — 221 с.
- Дулицкий А. И., Товпинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Загороднюк И. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестн. зоологии. — 1996. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998. — N 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998а. — N 7. — С. 171–178.
- Загороднюк І. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоологии. — 1998б. — Том 32, № 1-2. — С. 126-150.
- Загороднюк И. В., Миштан А. В. О видовой принадлежности ежей рода *Erinaceus* Украины и прилежащих стран // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, N 2/3. — С. 50-57.
- Загороднюк И., Хазан М. Филогения группы *Sorex araneus*: цитогенетический подход // Состояние териофауны в России и ближайшем зарубежье: Тр. междунар. совещ. 1–3 февр. 1995 г. (Москва). — М., 1996. — С. 157–161.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Ряд Комахоїдні. Insectivora / Визначник звірів УРСР (Видання друге). — Київ: Рад. школа, 1965. — С. 14–44.

- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Межжерин С. В. Обнаружение нового для Украины вида землероек-бурозубок *Sorex* sp. (Insectivora, Soricidae) // Вестн. зоологии. — 1995. — № 5–6. — С. 17.
- Мигулін О. О. Родина Землерийки — Soricidae Gray, 1821 p. / Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — С. 71–88.
- Мишта А. В. Каріотипна та макроморфологічна диференціація землерийок роду *Sorex* L., 1758 (Insectivora, Soricidae) фауни України: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — Київ, 1997. — 22 с.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л. Кладистические идеи в филогенетике млекопитающих // Филогенетика млекопитающих. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. — С. 5–43. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 29).
- Сеник Г. Ф. Нова форма крота Українських Карпат // Доповіді АН Укр. РСР. — 1965. — № 5. — С. 674–676.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держзупедвид., 1960. — 211 с.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- McKenna M. C., Bell S. K. Classification of mammals above species level. — New York: Columbia Univ. Press, 1997. — I–XII+631 p.
- Niethammer J., Krapp F. (eds.). Handbuch der Säugetiere Europas. — Wiesbaden: AULA-Verlag, 1990. — Band 3/1 (Insektenfresser — Insectivora, Herrentiere — Primates). — 524 p.

І. Загороднюк

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ КОМАХОЇДІВ у ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ. ХОХУЛЯ

Таксономічна довідка

Основний список видів, що потребують охорони згідно з Бернською конвенцією (додаток 2), включає з представників української фауни тільки хохулю (*Desmana moschata*). Цей представник родини кротових (Talpidae) має охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994) і включений у всі відомі нам червоні списки від регіонального до світового рівня.

Ще один вид комахоїдів, що охороняється згідно з ЧКУ (1994), виявився не внесеним до жодного з бернських списків. Таким є їжак вухатий (*Hemiechinus auritus*), рекомендований нами до включення в Додаток 2 до Бернської конвенції. Довідку щодо цього виду вміщено у спеціальному розділі цієї збірки, присвяченому рекомендаціям до бернських списків.

Отже, в цій довідці наводиться лише один видовий нарис (хохуля).

Хохуля — *Desmana moschata*

Повна наукова назва виду — *Desmana moschata* Linnaeus, 1758; у сучасній літературі підвиди чи інші видові назви не згадуються. Детальний опис виду з вичерпною бібліографією (35 джерел) вміщено в першому випуску «Фауни України» (Абеленцев і Підоплічко 1956), стисла інформація загального плану без посилань на спеціальні публікації подана в останньому виданні Червоної книги України (Крижанівський 1994); в останнє десятиліття з'явилося монографічне зведення щодо цього рідкісного виду (Хачін та Іванов 1990). Згідно з ЧКУ вид має I охоронну категорію (див. нижче).

Вид є характерним мешканцем заплавних озер у басейнах річок, що стікають зі Східно-Руської височини. Всі спроби його реінтродукції впродовж 1929–1940 рр. (в 6 областях України випущено 366 особин) виявились марними (див.: Абеленцев і Підоплічко 1956). У створеній 1968 року для охорони хохулі Станично-Луганській філії Луганського природного заповідника (заплава Сіверського Донця) за 30 років її існування вид зареєстрований лише кіль-

ка разів. За повідомленнями місцевих жителів (Анонім, 1999), в останнє вид здобутий тут браконьєрами близько 1980 року.

Іншою річковою системою, де хохулю реєструють в останні десятиліття, є басейн Десни. В заплавлених озерах та меліоративних каналах її лівого притоку — Сейму — в останні два десятиліття відбулась низка реєстрації виду, що створюють закономірну картину покращання загальної ситуації. Перші реєстрації виду в Україні відбулись в середині 70-х років на межі з Курщиною, де вид було успішно реакліматизовано (Сердюк 1978). В подальшому впродовж двох десятиліть вид реєстрували все далі від витоків Сейму, і наразі вид розширив цю частину ареалу на 200 км, практично досягнувши межі Сумської та Чернігівської обл.⁵. Огляд цих знахідок нещодавно опублікував І. Мерзлікін (1995), який оцінює темп розширення ареалу хохулі вздовж Сейму величиною близько 7–13 км на рік.

Найбільш суттєвими лімітуючими факторами в житті хохулі залишаються освоєння людиною заплав і порушення в них гідрологічного режиму, що унеможливує нормальну діяльність цього звіра (Абеленцев і Підоплічко 1956). Поряд з цим до загибелі тварин призводить широке застосування ставних сіток для лову риби та безпосередній промисел цього виду (Мерзлікін 1995; наші дані). Особливо жакливим є поширення останніми роками нового браконьєрського знаряддя — електровудок⁶. Негативну роль у долі виду зіграли програми з інтродукції гідрофільних видів — ондатри, американської норки, єнотовидного собаки, наявність яких спричиняє нові екологічні конфлікти.

Охоронний статус хохулі за новими категоріями Міжнародного союзу охорони природи (IUCN... 1994) може бути визначений як «низький ризик вимирання» (категорія LR; =lower risk) за критерієм «залежний від охорони» (conservation dependent).

⁵ Згадка хохулі для сучасної фауни Чернігівщини (Марисова та ін. 1990), нажаль, не підтверджена фактами, про що пише й І. Мерзлікін (1995). При демонстрації слідів хохулі одним з авторів цитованого повідомлення під час оглядової екскурсії на 3 Теріологічній школі (біостанція Ядути поблизу впадіння Сейму в Десну) відбитки лап «хохулі» були перевизначені як сліди *Rana ridibunda*.

⁶ За докладною інформацією одного з браконьєрів, цей метод здобування риби є найпоширенішим і приносить вагомий прибуток, незважаючи на велику (близько 100 \$) ціну пристрою. Його ефективність («спливає все, що здатне рухатись, рахуючи й людей») та відсутність дієвих механізмів боротьби з цим забороненим Бернською конвенцією засобом лову (Додаток 4) не дозволяють сподіватися на позитивні наслідки відновлення ареалу хохулі та збереження гідробіотних угруповань взагалі.

Цитована література

- Абелєнцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 70–228.
- Загороднюк І. Рідкі види бурозубок на території України: легенди, факти, діагностика // Вестн. зоології. — 1996. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Допов. НАН України. — 1998. — № 4. — С. 180–186.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Крижанівський В. І. Хохла звичайна // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 373.
- Марисова І. М., Макаренко М. М., Каневец В. М. и др. Современное состояние редких и исчезающих видов животных на Черниговщине // Мат-лы Всесоюз. науч.-методич. совещания зоологов педвузов. — Махачкала, 1990. — Ч. 2. — С. 166–167.
- Мерзлякин І. Р. Предварительное сообщение о выхухоль (Desmana moschata) на территории Сумской области (Украина) // Мат-лы по изуч. животн. мира. — Одесса, 1995. — С. 30–32. — (Научн. Тр. Зоол. муз. Одесск. гос. ун-та. Том 2).
- Сердюк В. Н. Новые данные о распространении выхухоль на Украине // Вестн. зоології. — 1978. — Том 10, № 2. — С. 79–80.
- Хахин Г. В., Иванов А. А. Выхухоль. — Москва: Агропромиздат, 1990. — 191 с.
- Ellerman J. R., Morrison-Scott T. C. S. Family Soricidae / Checklist of Palaearctic and Indian Mammals 1758 to 1946. — Tonbridge: Tonbridge Printers Ltd., 1951. — P. 41–89.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Niethammer J., Krapp F. (eds.). Handbuch der Säugetiere Europas. — Wiesbaden: AULA-Verlag, 1990. — Band 3/1 (Insektenfresser — Insectivora, Herrentiere — Primates). — 524 pp.

І. Загороднюк

РОЗДІЛ 2.

РЯД РУКОКРИЛИХ — CHIROPTERA

Part 2. Order Bats — Chiroptera

*Кажани — найуразливіша група ссавців.
Цей розділ присвячений загальній характеристиці
ряду кажанів загалом та кожного
з його видів, що знаходяться
під охороною Бернської конвенції.*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЯДУ КАЖАНІВ

Таксономічна довідка

Кажани формують окремий ряд *Vespertilioniformes* (syn. *Chiroptera* Blumenbach, 1779), всі відомі для фауни регіону види відносяться до номінативного підряду лиликоподібних — *Vespertilionoidei* (syn. *Microchiroptera* Dobson, 1875). У складі хіроптерофауни України — 24–27 видів, що формують 10–11 родів 2 родин (Абеленцев і Попов 1956; Покинйчереда 1997; Загороднюк і Ткач 1996; Загороднюк 1998а; 1999). Найбільш представницькою родиною є родина гладеньконосих (*Vespertilionidae*), що обіймає триби довгокрильцевих (окрема підродина *Miniopterinae* з єдиним родом *Miniopterus*), нічницевих (*Myotini* з родом *Myotis* s. l.), вуханевих (*Plecotini* з родом *Plecotus*) та лиликових (*Vespertilionini* з родами *Barbastella*, *Nyctalus* та *Vespertilio* s. l.); друга родина *Rhinolophidae* представлена єдиним родом *Rhinolophus*.

Важливо відмітити, що наявна інформація щодо більшості видів застаріла (Браунер 1911; Мигулін 1938), а більшість публікацій відносяться до 50–60-х рр. XX ст., мають оглядовий характер і в основному не вміщують посилань на фактичний матеріал чи публікації попередників (Абеленцев і Попов 1956; Татаринів 1956; Сокур 1960; Корнєєв 1965). Пізніші огляди в основному є систематичними або являють собою формальні анотовані списки фауни (Татаринів 1973; Крижанівський і Ємельянов 1985; Павлинов і Россолімо 1987; Загороднюк 1998а-б), і лише деякі з них містять масові фактичні дані (Константинов та ін. 1976; Варгович 1998 та ін.).

Фактори вразливості групи

Висока вразливість кажанів визначається їх біологічними особливостями, які пов'язані зі спеціалізацією до польоту. Серед них — низька плодючість (1–2 маляти в рік), вузька трофічна спеціалізація (більшість живиться нічними комахами), прив'язаність до дуплових і печерних сідал (перші інтенсивно знищуються, другі — інтенсивно експлуатуються людиною), регулярна необхідність переходу в стан гіпотермії, під час якої тварини стають найбільш вразливими (турбування, хижаки). Власне, популяції кажанів перебувають у постійному стресі за всіма можливими показниками і під дією практично всіх

можливих негативних факторів. Пригнічений стан їх популяцій веде до зниження абсолютної їх чисельності, зокрема, чисельності спелеобіонтних видів, що літують або зимують в печерах (Загороднюк, 1999).

Ще одним фактором високої вразливості групи є високий інтерес до кажанів з боку паразитологів, які в пошуку цікавих для них рідкісних глистів здобувають для розтину і подальшого дослідження десятки і сотні особин практично всіх видів кажанів, рахуючи і червонокнижні види (Стенько та ін. 1986; Ткач і Крочко 1988; Ткач і Федорченко 1998 та багато ін.).

Кажани у червоних списках

У Бернських списках представлено всі наявні види, з яких тільки нетопир малий (*Pipistrellus pipistrellus*) внесений до додатку 3, позаяк всі інші види — до Додатку 2 (Конвенція 1998). Останнє є певним перебільшенням і не повинно стосуватись таких видів, як лилик пізній, нетопир Куля, вечірниця руда тощо. Близько половини видів включено до Червоної книги України (1994; їх описи див. також: Крижанівський 1988), однак реальна частка рідкісних і вразливих видів значно більша (Загороднюк і Ткач 1996). Список вразливих видів, описаних в цьому розділі, подано в таблиці 3.

Таблиця 3. Види кажанів України, які включено у Додаток 2 до Бернської конвенції і які не мають охоронного статусу за Червоною книгою України

Назва виду	ЧКУ*	БК	Примітка (див. розділ 6)
<i>Rhinolophus</i> — підковики			
<i>Rhinolophus euryale</i> — підковик південний	—	b2	
<i>Myotis</i> — нічниці			
<i>Myotis blythi</i> — нічниця гостровуха	—	b2	
<i>Myotis myotis</i> — нічниця велика	—	b2	
<i>Myotis daubentoni</i> — нічниця водяна	—	b2	рек. перенести до додатку 3
<i>Myotis brandti</i> — нічниця північна	—	b2	
<i>Myotis mystacinus</i> — нічниця вусата	рек. 3	b2	
<i>Plecotus</i> — вухані			
<i>Plecotus auritus</i> — вухань звичайний	рек. 4	b2	
<i>Plecotus austriacus</i> — вухань австрійський	рек. 4	b2	
<i>Vespertilio</i> s. l. — лилики			
<i>Nyctalus noctula</i> — вечірниця дозріла	—	b2	рек. перенести до додатку 3
<i>Pipistrellus nathusii</i> — нетопир лісовий	—	b2	
<i>Vespertilio murinus</i> — лилик двоколірний	рек. 3	b2	рек. перенести до додатку 3
<i>Eptesicus serotinus</i> — лилик пізній	—	b2	рек. перенести до додатку 3
<i>Eptesicus nilssoni</i> — лилик північний	рек. 3	b2	

Примітка. У стовпчику «ЧКУ» — охоронні категорії, рекомендовані IV Теріологічною школою (Загороднюк та ін. 1998).

Родина Підковикових (Rhinolophidae)

Рід Підковики (*Rhinolophus*). Єдиний рід типово печерних кажанів представлений в Україні 2–3 видами, два з яких є добре відомими видами, що регулярно реєструються в печерах та гротах Криму, Карпат і Поділля. Ці два види — підковик великий і малий — включені до Червоної книги України (1994), і щодо них існує чимало докладної інформації (Kovalyova 1997; Zagorodniuk 1999). Морфологічно проміжні між ними «середні» підковики є південною групою, і з них лише знахідки виду *Rhinolophus euryale* відомі з найближчих до України теренів Центральної Європи та Західного Кавказу. Останнім часом з'явилися непевні свідчення наявності цього третього виду в Криму (Zagorodniuk 1999), і цей вид описано в цьому розділі.

Родина лиликових, або гладеньконосних (Vespertilionidae)

Триба нічницевих (*Myotini*). Одна з трьох наявних у фауні Європи триб власне лиликових (підродина Vespertilioninae). Представлені у фауні регіону 10 видами одного (*Myotis* s. l.) або двох родів (*Myotis* s. str. та *Leuconoe* s. l.). У фауні України достовірно зареєстровано 8 видів, наявність ще двох — довгоногої та північної нічниць (*Myotis capaccinii* et *M. brandtii*) лише передбачається (Загороднюк 1998b), однак останнім часом підтверджено наявність останнього виду (ця книга). Численні згадки про рідкісний для України далекосхідний вид *Myotis ikonnikovii*, що був внесений до першого видання Червоної книги України (1980), не обґрунтовані (Zagorodniuk 1998).

Триба вуханевих (*Plecotini*). Представлені у фауні Європи загалом та України, зокрема, двома видами єдиного роду *Plecotus*. Ці два види, а отже рід і триба загалом, не мають охоронного статусу згідно з Червоною книгою України (1994), однак внесені у додаток 2 до Бернської конвенції. Перший з видів — вухань звичайний (*Plecotus auritus*) є відносно звичайним та одним з найпоширеніших видів кажанів, позаяк вухань австрійський (*Plecotus austriacus*) є недавнім у списку регіональної фауни видом (Абеленцев і Попов 1956) і має обмежене гірськими та печерними районами поширення і значно меншу загальну чисельність (Стрелков 1988; Загороднюк 1998с).

Триба лиликових (*Vespertilionini*). У європейській фауні лиликові представлені родами *Barbastella* (широковухи), *Nyctalus* (вечірники) та *Vespertilio* s. l. (лилики). Останні обіймають низку видів, для більшості з яких встановлено власні підродові групи, яких звичайно визнають як окремі роди — *Pipistrellus* (нетопири), *Hypsugo* (гірські, або нетопировидні лилики), *Eptesicus* (пізні лилики), *Amblyotus* (північні лилики), *Vespertilio* (лилики двоколірні). Всі види включено у додатки до Бернської конвенції, один — у Додаток 3, всі інші види — у Додаток 2. До «Червоної книги України» (1994) включено 5 «бе-

рнських» видів лиликових — широковуха, двох з трьох наявних видів вечірниць та два види дрібних лиликів з семи наявних. Саме для цієї групи кажанів характерно формування синантропних популяцій, і власне ця група становить основу лісових, паркових та міських угруповань кажанів (Загороднюк 1998с). Для цієї групи характерні рідкісні для сучасного періоду існування фауни приклади суттєвого розширення ареалу та формування осілих міських популяцій (лилик пізній, нетопир середземний, вечірниця руді, лилик двоколірний тощо), що виступає як ознака еволюційного прогресу та стабільності популяцій.

Цитована література

- Абелєнцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1 (Ссавці), вип. 1 (Загальна характеристика ссавців. Комахоїдні. Кажани). — С. 229–446.
- Браунер А. Летучие мыши Крыма // Зап. Крымск. о-ва естествоисп. и любит. природы. — 1911. — № 1. — С. 1–13.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — N 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Детекторні обліки кажанів у Києві 1997–1998 років // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998с. — С. 128–133. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Польовий визначник кажанів, що зимують в печерах України. — Київ: Міжнародний Соломонів університет, 1999. — 35 с.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — N 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Константинов А. И., Вишков Ф. Н., Дулицкий А. И. Современное состояние фауны рукокрылых Крыма // Зоол. журн. — 1976. — Том 55, вып. 6. — С. 885–893.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И. Отряд рукокрылые — Chiroptera // Редкие и исчезающие растения и животные Украины. — Київ: Наук. думка, 1988. — С. 206–217.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Павлинов И. Я., Россолмо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).
- Покинъчереда В. Ф. Польовий визначник кажанів України. — Рахів: Вид-во Карпатськ. зап-ка, 1997. — 22 с.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Стенько Р. П., Дулицкий А. И., Карпенко О. В. Гельминтофауна рукокрылых Крыма // Зоол. журн. — 1986. — Том 65, Вып. 8. — С. 1133–1139.

- Стрелков П. П. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 1 // Зоол. журн. — 1988. — Том 67, Вып. 1. — С. 90–101. Сообщение 2 // Зоол. журн. — 1988b. — Том 67, Вып. 2. — С. 287–292.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України. — Львів: Вища школа (при Львівськ. ун-ті), 1973. — 257 с.
- Ткач В. В., Крочко Ю. И. К изучению гельминтофауны рукокрылых Закарпатской области // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 161–165.
- Ткач В., Федорченко А. Находки нетопыря средиземноморского на юге Украины // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 150–152. (Праці теріологічної школи, випуск 1).
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Kovalyova I. M. The horseshoe bats in Ukraine // B. Ohlendorf (ed.). Zur Situation der Hufeisennasen in Europa. — Berlin: IFA Verlag GmbH, 1997. — P. 83–84.
- Zagorodniuk I. V. Whiskered bats (*Myotis* ex gr. *mystacinus*) in Ukraine // M. Uhrin (eds.). Abstracts: 2nd Intern. Conf. on Carpathian Bats. — Nova Sedlica, 1998. — P. 13–14.
- Zagorodniuk I. V. Taxonomy, biogeography and abundance of the horseshoe bats in Eastern Europe // Acta zoologica cracoviensia. — 1999. — Vol. 42 (3). — P. 407–421.

I. Загороднюк

ПІДКОВИК ПІВДЕННИЙ — *RHINOLOPHUS EURYALE*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Rhinolophus euryale* Blasius, 1853. Інші наукові назви: немає. Інші поширені українські назви: підковоніс південний.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Підковикові — Rhinolophidae Gray, 1825

Рід Підковики — *Rhinolophus* Lacerpede, 1799.

Таксономічна характеристика

Один з 50–70 видів роду *Rhinolophus* (Стрелков 1981), один з трьох видів роду в Україні (Загороднюк 1998а). Відноситься до групи «*ferrumequinum*», що обіймає великого та «середніх» підковиків і протиставляється групі «*hipposideros*» (Загороднюк 1998а). Можливість знахідки виду в Криму висловлена Браунером (1911) та Стрелковим (1963), однак у спеціальних оглядах фауни України вид не згадують (Абеленцев і Попов 1956; Корнєєв 1965; Константинов та ін. 1976; Бескаравайний 1988). Єдиний екземпляр цього виду виявлений у зборах кажанів з Карадагу (Zagorodniuk 1999).

Біологічна характеристика

Морфологічно близький до *Rhinolophus ferrumequinum* (Загороднюк 1998b). Як і інші підковики, цей вид є осілим видом і здійснює лише локальні міграції. Характерно утворення нечисельних зимівельних та літніх скупчень, у більшості випадків — в колоніях довгокрильців (напр., Кузякін 1965) або в мішаних скупченнях довгокрильців та інших підковиків (Horacek et al. 1995). Живляться різними групами літаючих комах — нічними метеликами та двокрилими. Народжують раз на рік лише одне маля (Кузякін 1965).

Оцінка стану та чисельності популяцій

Загальна частка підковиків становить 20 % від всіх зібраних з теренів України кажанів (Загороднюк і Ткач 1996), однак лише 0,1 % припадає на *R. cf. euryale* (Zagorodniuk 1999). Враховуючи загальну тенденцію до скорочення

чисельності підковиків в Європі (Roer 1984 та ін.), можна вважати, що це стосується в першу чергу їх маргінальних популяцій, якими, зокрема, є причорноморські поселення. Не виключено, що вид став відомим у складі нашої фауни в час, коли руйнація печерних угруповань досягла максимуму і популяції підковиків увійшли в депресію разом з іншими типово печерними видами, зокрема, довгокрильцями (*Miniopterus*)⁷.

Географічне поширення

Ареалу виду охоплює Середземномор'я (південну Європу, північну Африку та Малу Азію). Найближчі до України поселення виявлені на Західному Кавказі та в печерах Південних Карпат і Панонії (Кузякін 1965; Стрелков 1976; Horacek et al. 1995 та ін.). Єдиний екземпляр, ідентифікований як *R. cf. euryale*, виявлений у зборах з приморського гроту Кажанова щілина, що у Карадазькому заповіднику (збори М. Бескаравайного, 1988 р.: Zagorodniuk 1998a). Ця знахідка є одним з найпівденніших місцезнаходжень підковиків в Україні (рис. 1) і найближчою до відомих західно-кавказьких поселень виду (Сухумі). Можливі знахідки виду на Закарпатті не підтверджені результатами перевизначення колекційних матеріалів (Zagorodniuk 1999).

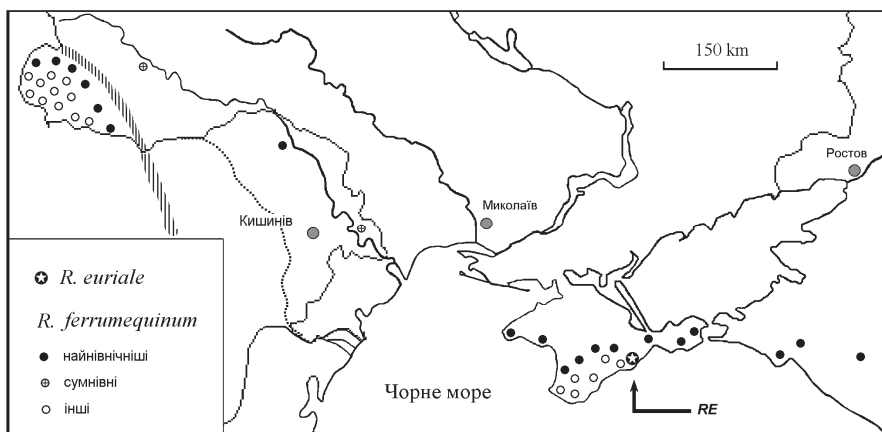

Рис. 1. Географічне поширення підковиків групи «*ferrumequinum*» у Східній Європі. Залиті знаки — найбільш північні знахідки *R. ferrumequinum*; зірочка — знахідка *R. cf. euryale* (за: Zagorodniuk 1999, зі змінами).

⁷ Їхні поселення зникли в Криму на початку 50-х, а в Закарпатті — в кінці 80-х рр.

Категорія охорони в Україні

Вид включено додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція... 1998), але не включено до Червоної книги України. У проєкті Червоної книги хребетних Європи (RDBEV 1997) цей вид з категорією «VU» має в переліку країн, що входять в його ареал, Україну⁸. Як представник рідкісного в Україні роду, вид повинен отримати загальну для *Rhinolophus* охоронну категорію «VU» (vulnerable, за новими критеріями IUCN, 1994).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Чисельність виду в Причорномор'ї та суміжних районах Кавказу і Європи є невисокою. Найзагрозливішим фактором є деградація печерних угруповань через освоєння печер людьми. Невипадковий збіг поселень цього виду з довгокрильцями (Кузякін 1965 та ін.) може свідчити про певний зв'язок між зниженням в Україні довгокрильців та відсутністю у зборах *R. euryale*.

Утримання і розведення у неволі

Підковики — мало досліджена в штучних умовах група. Досвід роботи автора з підковиками малими свідчить про їх високу чутливість до всіх форм непокоєння (огляд, перенесення), що часто веде до їх загибелі. Понад місяць 50 підковиків утримували у відділі морфології ІЗУАН у великих клітках з марлевым верхом (до якого ті чіплялись) або вільно у приміщенні (воду кажани пили з тарілки на льоту) (І. Ковальова і Н. Жукова, особ. повідомл.).

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Охорона підковика південного можлива лише за трьох умов: пошуку місць його оселення (насамперед, у Криму), реалізація програм щодо відновлення українських популяцій довгокрильця, з яким вид має спільні сідала, регламентації усіх форм використання печер і гrotів.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Для пошуку виду в Україні необхідні детальні обстеження печер кримського південнобережжя. Важливим є збір та аналіз залишків підковиків з печерних відкладів Криму і Закарпаття, що дозволило б з'ясувати темпи і напрямки історичних змін фаун [Такі дослідження дають прямі дані щодо вікових змін фауни (Ногасек 1995), відрізняючи природні процеси від антропогенних].

⁸ Варто зауважити, що ситуація з підковоносом малим — зворотна, що не виключає подвійну помилку в результаті обробки списків фауни різних країн.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Бескаравайный М. М. Современное состояние фауны рукокрылых Карадага (Крым) // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 113–116.
- Браунер А. Летучие мыши Крыма // Зап. Крымск. о-ва естествоисп. и любит. природы. — 1911. — № 1. — С. 1–13.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998а. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Константинов А. И., Вишков Ф. Н., Дулицкий А. И. Современное состояние фауны рукокрылых Крыма // Зоол. журн. — 1976. — Том 55, вып. 6. — С. 885–893.
- Корнеев О. П. Визначник звірів УРСР. Вид. друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Кузякин А. П. Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — С. 79–116 (+ карти у додатку на С. 15–27).
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera — Рукокрылые / Громов И. М., Гуреев А. А., Новиков Г. А. и др. Млекопитающие фауны СССР. — Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. — Часть 1. — С. 122–218.
- Стрелков П. П. Редкие виды летучих мышей фауны СССР и их охрана // Редкие млекопитающие фауны СССР. — Москва: Наука, 1976. — С. 50–66.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Horacek I. K formovani stredoevropske netopyri fauny // Netopiere. — Bystrica: Skup. Ochr. Nietoperov, 1995. — Vol. 1. — P. 93–98.
- Horacek I., Hanak V., Zima J., Cerveny J. K netopyri faune Slovenska. 1. Letni nalezy 1979–1992 // Netopiere. — Bystrica: Skup. Ochr. Nietoperov, 1995. — Vol. 1. — P. 39–54.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).
- Roer H. Zur Beestandssituation von Rhinolophus ferrumequinum (Schreber, 1774) und Rhinolophus hipposideros (Bechstein, 1800) (Chiroptera) im westlichen Mitteleuropa // Myotis. — 1984. — Vol. 21–22 (1983–1984). — S. 122–131.
- Zagorodniuk I. V. Taxonomy, biogeography and abundance of the horseshoe bats in Eastern Europe // Acta zoologica cracoviensia. — 1999. — Vol. 42 (3). — P. 407–421.

І. Загороднюк

НІЧНИЦЯ ГОСТРОВУХА — *MYOTIS BLYTHI*

Lesser mouse-eared bat (*Myotis blythi*). — I. Zagorodniuk. — Analysis of biological peculiarities, level of investigations and description of modern state of the species in Ukraine are presented. Species occurs in western and southern parts of country and demonstrates trend to decreasing of its abundance.

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Myotis blythii* (Tomes, 1857). Інші поширені наукові назви: *Myotis oxugnathus* (Monticelli, 1885). Інші поширені українські назви: Нічвид гостровухий.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Myotini* Tate, 1942]

Рід Нічниця — *Myotis* Kaup, 1829.

Таксономічна характеристика

Один з 60–65 сучасних видів роду *Myotis* (Стрелков 1981), один з 9 видів нічниць у фауні України (Загороднюк 1998a). Відноситься до групи «*myotis*», яку виділяють як окремий підрід (Абеленцев і Попов 1956 тощо) або навіть рід *Myotis* s. str. (див.: Загороднюк 1998). Разом з іншими нічницями утворює відокремлене надродове угруповання — трибу *Myotini* (Павлинов 1987). До цієї групи входить також морфологічно близький вид *Myotis myotis*, поширений по всій Європі та в західних областях України (Стрелков 1972; Циба 1998). Їх морфологічна схожість настільки суттєва, що цю пару видів звичайно розглядають як види-двійники та як єдину облікову групу (Arlettaz et al. 1991; Benda & Horacek 1995; Покинйчереда 1997; Загороднюк 1998b).

У більшості вітчизняних оглядів цей вид описаний під назвою *Myotis oxugnathus*, і він вважається одним з найтиповіших видів печерних кажанів нашої фауни (Абеленцев і Попов 1956; Кузякін 1965; Корнеєв 1965; Крижанівський та Смельянов 1985 тощо). Просторово ізольовані популяції Закарпаття та Криму відносять до різних підвидів — європейського *M. o. oxugnathus* та більшого за розмірами тіла середньоазіатського *M. o. otari*, відповідно (Абеленцев і Попов 1956). Таксономічний статус подільсько-бессарабських популяцій при цьому не обговорюється.

Біологічна характеристика

Морфологічно подібна до нічниці великої, від якої відрізняється помітно меншими розмірами тіла та черепа, насамперед, помітно коротшими вухами та відносно коротким передпліччям, нормально розвиненим другим малим премоларом, що становить не менше 1/2 величини першого (див.: Стрелков 1972; Циба 1998; Загороднюк 1998b). На більшій частині України нічниця гостровуха є печерним видом, що оселяється в різних типах природних (печери, гроти) та штучних (катакомби, штольні, погребі) підземних порожнин і разом з великою нічницею є домінуючою групою в зимових печерних угрупованнях кажанів (Абеленцев і Попов 1956; Дулицький 1974; Покинйчереда 1997). Зимують в основному за межами України — на Балканах та Західному Кавказі (Абеленцев та ін. 1968–1970; Крочко 1993 та ін.). Дані щодо зимівлі виду в Україні суперечні і, ймовірно, лише до 10 % зимуючих *Myotis* s. str. належать до цього виду (Абеленцев і Попов 1956; Варгович 1998). Живляться в польоті різноманітними групами нічних комах (часто великих жуків, метеликів, вовчків: Абеленцев і Попов 1956); на яких полюють на висоті 5–7 м впродовж 10–30 хв. Для розмноження обирають теплі недосяжні іншим ссавцям місця: на Закарпатті, де печери холодні — стіни та склепіння церковних башт і горищ (в основному *штучні* утвори!), в Криму — теплі надморські гроти (Абеленцев і Попов 1956; Бескаравайний 1988). В кожному випадку самиці закономірно утворюють щільні виводкові скупчення (*ibid.*), що, очевидно, визначається їх енергетикою. Розмноження відбувається в кінці травня — на початку серпня і вже в серпні молоді особини не відмінні від дорослих; у приплоді 1 маля (Абеленцев і Попов 1956; Бескаравайний 1988; Циба 1998).

Оцінка стану та чисельності популяцій

В межах української частини ареалу нічниця гостровуха має відносно високу чисельність, що особливо добре показують результати обліків кажанів в печерах та інших типах підземних порожнин. За результатами зимових обліків вид є досить численним у Закарпатті (Крочко 1988; Загороднюк та ін. 1997) та на Кримському півострові (Константинов та ін. 1976; Бескаравайний 1988). Якщо у Криму цей вид — один з фонових у печерних угрупованнях і домінантний вид нічних, то в Закарпатті вид є звичайним, але не домінантним видом, при цьому в зв'язку з наявністю тут його двійника *Myotis myotis* їх обліковують звичайно разом (Покинйчереда 1997 та ін.), і точних даних щодо кожного з них окремо немає⁹.

⁹ У Словаччині чисельність *Myotis blythii* в літніх колоніях кажанів приблизно майже на порядок нижча від чисельності *Myotis myotis* (Horacek et al. 1995).

Загальна частка виду в колекціях втричі більша за суміжний *Myotis myotis* і становить 14,9 % (Загороднюк і Ткач 1996). Чисельність виду на Поділлі і в Прикарпатті незначна, і звідси відомі лише поодинокі знахідки (Татаринів 1988; Варгович 1998; Полушина 1998). Варто підкреслити, що всі ці дані базуються на зборах і обліках виду в підземних зимових скупченнях і можуть не відбивати загальний стан популяцій.

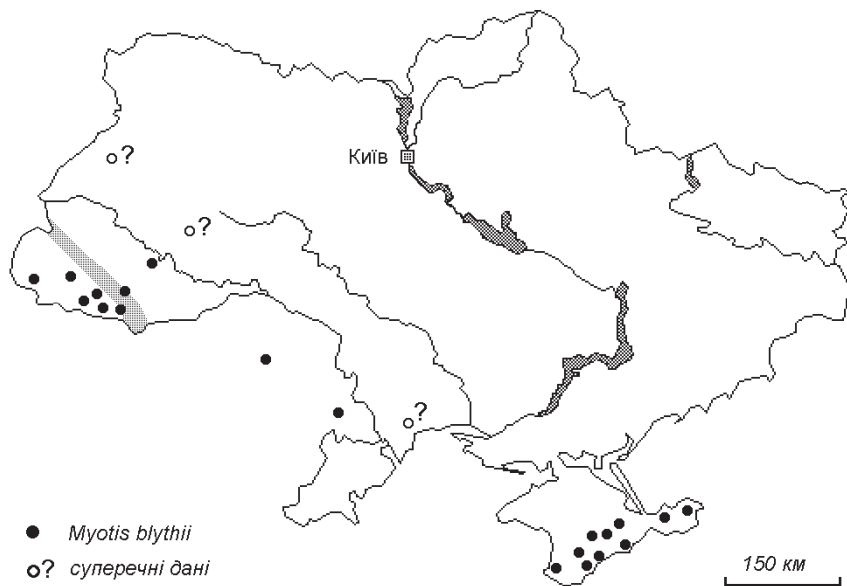

Рис. 2. Географічне поширення нічниць гостровуких (*Myotis blythii*) в Україні (за: Абеленцев і Попов 1956; з уточненнями). Для порівняння див. поширення великих підковиків (рис. 1). Знаками питання (?) відмічено сумнівні знахідки.

Географічне поширення

Ареал нічницї гостровухої охоплює всю південну частину континенту; в Україні, згідно з традиційними поглядами (Абеленцев і Попов 1956; Крижанівський та Ємельянов 1985), поширений на Закарпатті, Одещині та Криму; є вказівки на поширення виду у прилеглих до України південно-східних районах Молдавії (Абеленцев і Попов 1956), а останніми роками — про знахідки виду на Франківщині (Татаринів 1988; Варгович 1998) та в Західному Поділлі (Полушина 1998). Основна частина видового населення розміщена в Закарпатті та у Криму, позаяк знахідки виду в Прикарпатті та на Поділлі є одинич-

ними і в більшості випадків — сумнівними. На заході України утворює мішані поселення з морфологічно близьким *Myotis myotis*, що не дозволяє відрізняти їх в польових умовах і, отже, вести кадастр поселень виду. Знахідки *M. blythii* на Одещині, як і знахідки інших видів кажанів з посиланнями не невідомі публікації О. Браунера (див.: Мигулін 1938; Абеленцев і Попов 1956; Крижанівський та Ємельянов 1985), здаються помилковими. На Кримському півострові нічниця гостровуха — єдиний вид групи «*myotis*» (Константинов та ін. 1976), який завжди відзначався високим рівнем чисельності і реєструвався в більшості місць як у гірському Криму, так і в передгір'ях (Браунер 1911; Мигулін 1938; Дулицький 1974; Бескаравайний 1988; Дулицький і Товпинець 1997). Загалом ареал гостровухої нічниці (рис. 2) подібний до ареалу підковика великого (див. рис. 1), і ця їх подібність повторюється в географічних змінах чисельності та типових біотопів.

Категорія охорони в Україні

Нічницю гостровуху включено у додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція 1998), однак не включено до жодного з випусків Червоної книги України (1980, 1994) та жодного з трьох Європейських червоних списків (RDBEV 1997). Вид у польових умовах слабо відрізняється від нічниці великої (*Myotis myotis*), і тому для ефективної їх охорони необхідно надати єдину охоронну категорію підроду *Myotis s. str.* загалом, визначивши її як низький ризик вимирання (LR-cd) за розділом «залежний від охорони» (conservation dependent: IUCN 1994). За діючою в Україні системою охоронних категорій вид охорони не потребує (Загороднюк та ін. 1997; 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

За змінами частки виду в колекціях вид не перебуває в загрозливому стані: впродовж трьох сурозмірних періодів ХХ ст. ця частка змінювалась як 12,8–18,5–7,9 % від усіх кажанів (Загороднюк і Ткач 1996). В Карадазі чисельність виду скоротилась за останні десятиліття на 3 порядки; якщо 1925 р. у гроті Кажанова щілина нараховували близько 40'000 особин (Флеров 1929), а в 1971–72 рр. — 500–700, то у 1982 — лише 50 (Бескаравайний 1988), і така ситуація спостерігається у більшості контрольованих фахівцями місць Криму. Відмічене помітне підвищення загальної чисельності зимових скупчень *Myotis s. str.* у деяких печерах Закарпаття (порівн.: Чижмарь і Довганич 1988 та Покинйчереда і Покинйчереда 1997) і Буковини (Варгович 1998) може бути пов'язане із зменшенням кількості доступних зимових сідал та змінами міграційного статусу, і у кожному разі відноситься до підроду *Myotis* загалом. Одним із найзагрозливіших факторів є фактор турбування та деградація печерних угруповань через освоєння печер людьми.

Утримання і розведення у неволі

Види групи великих нічниць — колоніальні тварини, утримання яких у умовах, подібних до природних, майже не можливе. Тварини дуже вибагливі до високої вологості повітря (часто вкриті краплями водяного конденсату), обирають для сідал найвищі фрагменти склепінь, висять звичайно групами, що важко забезпечити у штучних умовах. Досвід роботи з нічницями в штучних умовах в нашій країні відсутній; спроби утримання тварин в неволі невідомі.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Одним з найдієвіших заходів охорони нічниць гостровухої, як і всієї групи великих нічниць (підроду *Myotis*) є заповідання місць їх зимівлі — печер, гrotів, штолень тощо. Досвід заповідання зимовищ шляхом вилучення їх з використання людиною, що накопичений в Карпатському біосферному заповіднику, свідчить про можливість збільшення розміру зимових скупчень нічниць у десятки разів (Загороднюк та ін. 1997). Важливою умовою збереження цього виду є регламентація усіх форм використання печер і гrotів туристичними організаціями та спелеоклубами і встановлення «кажанобезпечних»¹⁰ вхідних ґрат, що наразі порушується у більшості випадків.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Необхідним є моніторинг видового населення, який гальмують два фактори: (1) відсутність системи моніторингу печерних угруповань кажанів взагалі і, відповідно, брак даних щодо сучасного поширення виду (зокрема, на Поділлі) та (2) відсутність надійної системи польових однак виду, який дотепер облікують разом з морфологічно близьким видом *Myotis myotis* (нічниця велика). Окрім цього, необхідним є аналіз історичних змін чисельності виду, принаймні, у зимівельних скупченнях в межах української частини ареалу.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Абеленцев В. І., Колошев І. І., Крочко Ю. І., Татаринів К. А. Итоги кольцевания рукокрылых в Украинской ССР за 1939–1967 гг. Сообщ. 1 // Вестн. зоологии. — 1968, № 6. — С. 59–64. Сообщ. 2 // Вестн. зоологии. — 1969. — № 2. — С. 20–24. Сообщ. 3 // Вестн. зоологии. — 1970. — № 1. — С. 61–65.

¹⁰ Мова йде про ґрати з льотком або комірками, достатніми для вільного прольоту кажана (принаймні, розміром 30–40 x 10–15 см, горизонтальні).

- Бескаравайный М. М. Современное состояние фауны рукокрылых Карадага (Крым) // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 113–116.
- Браунер А. Летучие мыши Крыма // Зап. Крымск. о-ва естествоисп. и любит. природы. — 1911. — № 1. — С. 1–13.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Дулицкий А. И. Численность и проблемы охраны рукокрылых в Крыму // Мат-лы 1-го всесоюз. совещ. по рукокрылым (Chiroptera). — Ленинград: ЗИН АН СССР, 1974. — С. 63–67.
- Дулицкий А. И., Стенько Р. П., Карпенко О. В. Об охране летучих мышей в Крыму // Вестн. зоологии. — 1986. — Том 20, № 1. — С. 54–55.
- Дулицкий А. И., Товпинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998а. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І., Покинйчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — 60 с. — (Додаток 5 до «Вестн. зоологии»).
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Константинов А. И., Вишков Ф. Н., Дулицкий А. И. Современное состояние фауны рукокрылых Крыма // Зоол. журн. — 1976. — Том 55, вып. 6. — С. 885–893.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крочко Ю. И. Рукокрылые Карпатского заповедника и актуальные проблемы их сохранения // Probl. изучения и охр. заповедн. экосистем (Тез. докл. научн.-практ. конф., посвящ. 20-летию Карпатского зап-ка). — Рахов, 1988. — С. 110–112.
- Крочко Ю. И. Экологические аспекты зимней спячки рукокрылых Украинских Карпат // Фауна Східних Карпат: сучасний стан і охорона (Мат-ли міжнар. конф.). — Ужгород, 1993. — С. 81–83.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузякин А. П. Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — С. 79–116.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).
- Покинйчереда В. Ф. Польовий визначник кажанів України. — Рахів: Вид-во Карп. біосф. зап-ка, 1997. — 24 с.
- Покинйчереда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997а. — С. 148–153.

- Покин'череда В., Довганич Я. Кільцювання рукокрилих в Карпатському заповіднику // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 96–99. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Покин'череда В. Ф., Покин'череда В. В. Видовий склад та чисельність рукокрилих на зимівлі в окремих підземних порожнинах Карпатського біосферного заповідника // Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнародної наук.-практ. конф., присвяч. 550-річчю м. Рахова, 25–27 вересня 1997 р. — Рахів, 1997. — С. 154–157.
- Полушина Н. Состояния популяций рукокрылых Западного Подолья // Европейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 106–116. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Стрелков П. П. Остроухие ночницы; распространение, географическая изменчивость, отличия от больших ночниц // Acta Theriol. — 1972. — Vol. 17, Fasc. 28. — P. 355–379.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен-современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Татаринев К. А. Новое местообитание рукокрылых в верховьях Прута // Рукокрылые (морфология, экология, экокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 96–99.
- Флеров К. К. О фауне млекопитающих Карадага (Крым) // Ежегодн. Зоол. муз. АН СССР. — Ленинград, 1929. — Том 30, вып. 3. — С. 371–404.
- Цыба А. Диагностика видов-двойников больших ночниц // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 66–74. — (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Чижмарь Ю. Ю., Довганич Я. Е. Карстовые объекты Карпатского заповедника // Пробл. изучения и охраны заповедн. экосистем (Тез. докл. научн.-практ. конф., посвящ. 20-летию Карпатского зап.-ка). — Рахов, 1988. — С. 137–139.
- Arlettaz R., Ruedi M., Hausser J. Field morphological identifications of *Myotis myotis* and *Myotis blythi* (Chiroptera, Vespertilionidae): a multivariate approach // *Myotis*. — 1991. — Vol. 29. — P. 7–16.
- Benda P., Horacek I. Biometrics of *Myotis myotis* and *Myotis blythi* // *Myotis*. — 1995. — Vol. 32–33. — P. 45–55.
- Horacek I., Hanak V., Zima J., Cervený J. K netopyři faune Slovenska. 1. Letní nález 1979–1992 // *Netopiere*. — Bystrica: Skup. Ochr. Nietoperov, 1995. — Vol. 1. — P. 39–54.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).

I. Загороднюк

НІЧНИЦЯ ВЕЛИКА — *MYOTIS MYOTIS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Myotis myotis* (Borkhausen, 1797), інші поширені назви: немає. Інші українські назви: нічвид великий; нічниця сіра.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Myotini* Tate, 1942]

Рід Нічниці — *Myotis* Kaup, 1829.

Таксономічна характеристика

Один з 60–65 сучасних видів роду *Myotis* (Стрелков 1981), один з 9 видів нічниць в фауні України (Загороднюк 1998a). Разом з попереднім видом (*Myotis blythii*) відноситься до номінального підроду (роду) *Myotis* s. str., який входить до триби *Myotini* (Абеленцев і Попов 1956; Павлинов 1987; Загороднюк 1998). Обидва наявні в фауні України види «великих нічниць» — *Myotis blythii* та *Myotis myotis* — є морфологічно близькими видами кажанів (Стрелков 1972; Arlettaz et al. 1991; Циба 1998), яких довгий час розглядали як двійників або взагалі не визнавали за окремі види (Огнев 1928 та ін.; див. також: Кузякін 1950; Абеленцев і Попов 1956). У більшості оглядів розглядається як один з найтиповіших видів спелеобіонтних кажанів західних теренів України (Абеленцев і Попов 1956; Кузякін 1965; Корнеєв 1965; Крижанівський і Смельянов 1985 тощо). Українські популяції провізорно відносять до номінативної форми *Myotis myotis* s. str. (Татарінов 1956).

Біологічна характеристика

Найбільший за розмірами тіла вид кажанів європейської фауни. Морфологічно подібний нічниці гостровухої, від якої відрізняється більшими розмірами тіла і черепа, відносно довшими вухами та передпліччям, напівредукованим середнім (другим малим) премолярюм, довжина якого становить до 1/3 величини першого (див.: Стрелков 1972; Benda & Horacek 1995; Циба 1998; Загороднюк 1998b). Подібно до нічниці гостровухої, *Myotis myotis* є типово печерним видом, що оселяється в різних типах природних (печери, гроти) та штучних (катакомби, штольні, погребі) підземних порожнин (Абеленцев і

Попов 1956; Покинъчереда 1997; Загороднюк та ін. 1997). В печерних угрупованнях кажанів Карпат і Поділля є домінантною групою (Крочко 1993; Загороднюк та ін. 1997; Покинъчереда 1997; Варгович 1998). Хоча вважається типово перелітним видом (Абеленцев та ін. 1968–1970), у більшості місцевостей утворює зимівельні скупчення. Влітку в печерах та інших підземних сховищах не зустрічається (Абеленцев і Попов 1956; Покинъчереда 1997; Загороднюк та ін. 1997). В порівнянні з *Myotis blythii* є більш холодостійким видом, оскільки на північ від Карпат на зимівлі в печерах реєструють в основному тільки цей вид (Варгович 1998; дані автора). Вилітають на полювання пізно і спершу прямують до води, яку п'ють в польоті (Абеленцев і Попов 1956). Полюють 20–30 хвилин на невеликій висоті (5–7 м) або з субстрату на різноманітних нічних комах, серед яких домінують лускокрилі (перший виліт) та великі жуки (другий виліт) (Крочко 1993). Для розмноження влаштовують сідала в теплих місцях, звичайно їх знаходили на горищах або в теплих гротах (Абеленцев і Попов 1956) і, подібно до гостровуких нічниць, закономірно утворюють щільні виводкові скупчення. Паруються з серпня і до кінця року; овуляція відбувається в кінці березня, молоді народжуються в кінці травня, у приплоді звичайно одне маля, яке за місяць досягає розмірів дорослих, однак живиться молоком матері до 45–50-денного віку (Абеленцев і Попов 1956).

Оцінка стану та чисельності популяцій

Через значну морфологічну схожість з *Myotis blythii* видова діагностика *M. myotis* в польових умовах ускладнена, і групу великих нічниць звичайно обліковують разом (Покинъчереда 1997; Загороднюк 1999). В межах української частини видового ареалу нічниця велика має високу чисельність, а на рівнинній частині Закарпаття є видом домінантом як в літніх, так і зимівельних угрупованнях кажанів (Абеленцев і Попов 1956). Особливо великою є чисельність виду на зимівлі в підкарпатських печерах, зокрема в печері Дружба (Покинъчереда 1997; Загороднюк та ін. 1997) та Буковинка (Варгович 1998), де зимують сотні особин цього виду. Чисельність виду в більш теплому Закарпатті на порядок вища за чисельність в зимівельних скупченнях Прикарпаття та Поділля. У кожному разі зимові обліки дають значно вищі результати від літніх, що дозволяє припустити наявність в Україні великої частки зимових мігрантів з центральної Європи. Вид є не тільки найчисленнішим, але й найпоширенішим в зимових скупченнях кажанів і реєструється в більшості підземних сідал Закарпаття (Крочко 1988), Прикарпаття і Поділля (Татаринов 1988; Полушина 1998; Варгович 1998). Загальна частка виду в колекційних зборах кажанів з території України втричі менша за суміжний *M. blythii* і становить 5,2 % (за: Загороднюк і Ткач 1996).

Рис. 3. Географічне поширення нічниці великої, *Myotis myotis* в Україні (за: Абеленцев і Попов 1956, з уточненнями). Для порівняння типу ареалу див. карту поширення вуханя австрійського (*Plecotus austriacus*).

Географічне поширення

Ареал нічниці гостровухої охоплює західну частину континенту, і в Україні вид поширений лише в західних областях (Абеленцев і Попов 1956; Варгович 1998): на Закарпатті, в Прикарпатті та на Поділлі. Північно-східна межа його ареалу проходить по межиріччю Дністра і Збруча (Абеленцев і Попов 1956). Вид однаково часто реєструють як на рівнині, так і в горах. Основна частина видового населення (насамперед, за даними зимових обліків) розміщена в Закарпатті, позаяк поширення в Прикарпатті та на Поділлі датовано одиничними спостереженнями нечисленних зимових груп (до 20–30 екз.). На всій українській частині ареалу (насамперед, в Закарпатті) вид утворює мішані поселення з морфологічно близьким *Myotis blythii*, що дозволяє вести тільки спільні обліки надвиду. Вказівки на поширення *M. myotis* в Причорномор'ї, зокрема біля Одеси (Абеленцев і Попов 1956), є суперечними і дотепер не підтверджені. Загалом ареал великої нічниці в Україні (рис. 3) подібний до ареалу нічниці довговухої (Покин'єчереда та ін. 1999) та вуханя австрійського (рис. 5).

Категорія охорони в Україні

Нічниця велика включена у додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція 1998). Охоронного статусу за «Червоною книгою України» (1994) та «Червоною книгою хребетних Європи» (RDBEV 1997) не має. Вид у польових умовах практично не відмінний від *Myotis blythii*, і для ефективної їх охорони (а, отже, охорони *Myotis* s. str. загалом) необхідно надати їх єдину охоронну категорію. Цю останню треба визначити як категорію низького ризику вимирання (LR) за критерієм «залежний від охорони» (conservation dependent: IUCN 1994). За діючою 5-бальною системою охоронних категорій вид охорони не потребує (Загороднюк та ін. 1997, 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

За оцінками змін частки виду в зоологічних зібраннях вид знаходиться у відносно благополучному стані. Впродовж трьох сурозмірних періодів ХХ ст. його частка в колекціях постійно збільшувалась: 0 % на початку століття, 6,1 % в середині століття та 10,3 % в останню його третину (Загороднюк і Ткач 1996). Всі наявні прямі дані підтверджують підвищення загальної чисельності зимових скупчень *Myotis* s. str. у печерах Закарпаття (порівн.: Чижмарь і Довганич 1988 та Покинйчереда і Покинйчереда 1997) і Буковини (Варгович 1998), що, насамперед, я відношу до *Myotis myotis* s. str. Одним із найбільш загрозливих факторів є турбування кажанів на зимівлі та деградація печерних угруповань через їх освоєння людьми.

Утримання і розведення у неволі

Види групи великих нічниць — колоніальні тварини, утримання яких у умовах, подібних до природних, дуже складне. Тварини дуже вибагливі до високої вологості повітря (часто вкриті краплями водяного конденсату), обирають для сідал високі фрагменти склепінь, висять звичайно групами, що важко забезпечити у штучних умовах. Досвід роботи в штучних умовах з нічницями в Україні відсутній; спроби утримання тварин в неволі невідомі.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Одним з найдієвіших заходів охорони нічниці великої і всього підроду *Myotis* (s. str.) є заповідання підземних зимових сідал з встановленням «кажанопроникних» грат. Певний досвід заповідання зимовищ накопичений в Карпатському біосферному заповіднику, що призвело до суттєвого збільшення розміру зимових скупчень нічниць (Загороднюк та ін. 1997). За негативний досвід можна вважати печеру Кришталева, що є пам'яткою природи державного значення, однак використовується виключно для туристичних

потреб і наразі недоступна кажанам (обстеження 1999 р.). Отже, важливим заходом є регламентація усіх форм використання печер і гротів туристичними організаціями та спелеоклубами і встановлення необхідних входних ґрат, що наразі грубо порушується в усіх відомих мені випадках.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Як і для інших видів кажанів, першочерговим є моніторинг видового населення, для чого необхідно розробити загальнодержавну програму обліків печерних видів кажанів та систему ідентифікаційних польових ознак всіх видів. Наразі наявність виду і стан його чисельності контролюються тільки в Карпатському біосферному заповіднику, сучасні дані щодо інших регіонів фрагментарні і стосуються в основному печер Поділля і катакомб на околицях Львова. Необхідним є аналіз історичних змін чисельності виду, принаймні, чисельності зимівельних скупчень в межах української частини ареалу.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Абеленцев В. І., Колушев І. І., Крочко Ю. І., Татаринов К. А. Итоги кольцевания рукокрылых в Украинской ССР за 1939–1967 гг. Сообщ. 1 // Вестн. зоологии. — 1968, № 6. — С. 59–64. Сообщ. 2 // Вестн. зоологии. — 1969. — № 2. — С. 20–24. Сообщ. 3 // Вестн. зоологии. — 1970. — № 1. — С. 61–65.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998a. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Польовий визначник кажанів, що зимують в печерах України. — Київ: Міжнародний Соломонів університет, 1999. — 35 с.
- Загороднюк І., Покинйчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — 60 с. — (Додаток 5 до «Вестн. зоологии»).
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крочко Ю. І. Рукокрылые Карпатского заповедника и актуальные проблемы их сохранения // Probl. izucheniya i ohr. zapovedn. ekosistem (Тез. докл. научно-практ. конф., посвящ. 20-летию Карпатского зап-ка). — Рахов, 1988. — С. 110–112.
- Крочко Ю. І. Екологіческие аспекты зимней спячки рукокрылых Украинских Карпат // Фауна Східних Карпат: сучасний стан і охорона (Мат-ли міжнар. конф.). — Ужгород, 1993. — С. 81–83.

- Крочко Ю. И. Экологические аспекты питания рукокрылых Украинских Карпат // Млекопитающие Украины. — Киев: Наук. думка, 1993а. — С. 76–87.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузякин А. П. Летучие мыши. — Москва: Высш. шк., 1950. — 444 с.
- Мигулин О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Огнев С. И. Звери Восточной Европы и Северной Азии. — Москва, Ленинград: Госиздат, 1928. — Том 1: Насекомоядные и летучие мыши. — 631 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Т. 25).
- Покинъчереда В. Ф. Польовий визначник кажанів України. — Рахів: Вид-во Карп. біосф. зап-ка, 1997. — 24 с.
- Покинъчереда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997а. — С. 148–153.
- Покинъчереда В., Довганич Я. Кільцювання рукокрилих в Карпатському заповіднику // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 96–99. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Покинъчереда В., Загороднюк І., Постава Т. та ін. Нічниця довговуха та кажан північний (*Mammalia*, *Chiroptera*) на заході України // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 6. — С. 115–120.
- Покинъчереда В. Ф., Покинъчереда В. В. Видовий склад та чисельність рукокрилих на зимівлі в окремих підземних порожнинах Карпатського біосферного заповідника // Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнародної наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 154–157.
- Полушина Н. Состояния популяций рукокрылых Западного Подолья // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 106–116. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Стрелков П. П. Остроухие ночницы; распространение, географическая изменчивость, отличия от больших ночниц // *Acta Theriol.* — 1972. — Vol. 17, Fasc. 28. — P. 355–379.
- Стрелков П. П. Отряд *Chiroptera* Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Татарinov К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татарinov К. А. Новое местообитание рукокрылых в верховьях Прута // Рукокрылые (морфология, экология, эволюция, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 96–99.
- Флеров К. К. О фауне млекопитающих Карадага (Крым) // Ежегодник Зоол. музея АН СССР. — Ленинград, 1929. — Том 30, вып. 3. — С. 371–404.
- Цыба А. Диагностика видов-двойников больших ночниц // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 66–74. — (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Чижмарь Ю. Ю., Довганич Я. Е. Карстовые объекты Карпатского заповедника // Пробл. изучения и охраны заповедн. экосистем (Тез. докл. научно-практ. конф., посвящ. 20-летию Карпатского зап-ка). — Рахов, 1988. — С. 137–139.
- Arlettaz R., Ruedi M., Hausser J. Field morphological identifications of *Myotis myotis* and *Myotis blythi* (Chiroptera, Vespertilionidae): a multivariate approach // *Myotis*. — 1991. — Vol. 29. — P. 7–16.

- Benda P., Horacek I.* Biometrics of *Myotis myotis* and *Myotis blythi* // *Myotis*. — 1995. — Vol. 32–33. — P. 45–55.
- IUCN* Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- [*RDBEV*] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).

I. Загороднюк

НІЧНИЦЯ ВОДЯНА — *MYOTIS DAUBENTONI*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Myotis daubentonii* (Kuhl, 1817). Інші поширені наукові назви: *Leuconoe daubentonii*. Інші поширені українські назви: нічвид Добантона.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes (syn. Chiroptera)

Родина Лиличкові — Vespertilionidae Gray, 1821

Рід Нічниця — *Myotis* Kaup, 1829.

Таксономічна характеристика

Один з 66 видів роду; один з 9 видів роду у фауні України. Разом з ставковою нічницею належить до підроду *Leuconoe*. В межах України, ймовірно, представлений двома підвидами: *Myotis d. daubentonii* (Правобережна Україна) та *Myotis d. volgensis* (Лівобережжя) (Абеленцев і Попов 1956).

Біологічна характеристика

Нічниця водяна — один з найдрібніших кажанів нашої фауни. На всій території України є осілим видом. Тісно пов'язана з водоймами та водотоками. У річкових долинах є звичайним і навіть численним видом кажанів. Влітку надає перевагу надземним сховищам: дуплам, горищам, тріщинам та порожнинам у будівлях, скелях, урвищах тощо. Зиму проводить у печерах, хоча частина популяції, ймовірно, зимує і над землею. Про це свідчить її доволі низька чисельність на зимівлі у різного типу підземеллях. На зимівлі рідко утворює щільні скупчення, переважно зимує поодинокі. Любить забиватися у вузькі вертикальні щілини. Зимівлі покидає в березні, на початку квітня. Влітку самці та ялові самки живуть поодинокі, а вагітні самки утворюють численні виводкові колонії обсягом від кількох десятків до кількох сотень особин. Молодь з'являється в середині червня. На полювання вилітає з настанням сутінок. Місцем для польотів служить надводний шар повітря над відкритими спокійними ділянками водойм. Політ дуже характерний — повільний, але нерівномірний, з частими змінами напрямку. Основу живлення складають різноманітні дрібні комахи, переважно двокрили та одноденкові.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Хоча нічниця водяна зустрічається практично по всій Україні, її поширення в регіоні має спорадичний характер. Вид приурочений до річкових долин, в яких він є звичайним і досить численним видом (Абеленцев і Попов 1956; Покин'єв та ін. 1999), а за їх межами трапляється рідко. Літні обліки з використанням детекторів підтвердили високу чисельність виду у характерних біотопах на території Українських Карпат (в середньому 1 особину на 1 км берегової лінії). Проте взимку це один з найрідкісніших у підземеллях регіону вид, і його загальна чисельність в Карпатському регіоні не перевищує сотню особин. Порівняння наших сучасних даних з результатами зимових обліків у підземеллях, що проводилися на заході України в середині сторіччя (Татаринов 1956; Крочко 1992), опосередковано свідчать про відносну стабільність місцевої популяції протягом останніх 50 років.

Географічне поширення

Територія України повністю охоплена ареалом нічниць водяної. Цей доволі пластичний вид заселяє як гірські регіони, так і рівнини, зустрічається в лісових і степових ландшафтах, загалом живе всюди, де є характерні біотопи — водойми і водотоки. В гори піднімається до 1200 м (Крочко 1992).

Категорія охорони в Україні

Нічниця водяна не включена до Червоної книги України (1994) і не підлягає іншій спеціальній охороні. Охороняється в межах Закону України «Про тваринний світ» (1993). За діючою 5-бальною системою охоронних категорій вид охорони не потребує (Загороднюк та ін. 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Як згадувалося вище, нічниця водяна є видом з доволі стабільною чисельністю, яка в історичний період не зазнала різких змін. Ця нічниця не належить до високо-колоніальних видів і практично не утворює легкодоступних людям та хижим ссавцям масових скупчень, що забезпечує їй порівняно меншу вразливість. Для виду найбільш небезпечним є не стільки фактор турбування у сховищах чи, навіть, пряме його знищення, скільки забруднення середовища, що призводить до зменшення місць, придатних для оселення.

Утримання і розведення у неволі

Кажани завдяки певним фізіологічним і екологічним особливостям є надзвичайно складною групою для утримання в неволі. Це повною мірою стосується і нічниць водяної. Спроби її утримання і розведення в неволі невідомі.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Нічниця водяна практично не потребує спеціальних заходів охорони. Охорона підземель є малоефективною в зв'язку з низькою чисельністю виду у таких сховищах. Більш важливим є недопущення деградації водойм та їх берегів — типових біотопів виду.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Найсуттєвішою проблемою є відсутність достовірної інформації про сучасний стан, поширення та чисельність виду з більшості регіонів України, а відповідно, і про історичні зміни цих характеристик виду.

Цитована література

- Абелснцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Славці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Загороднюк І., Жила С., Покиньючерда В. Теріологічна школа-семінар «Славці у Червоній книзі» // Вестник зоології. — 1998. — 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Крочко Ю. И. Рукокрылые Украинских Карпат: Автореф. дис... докт. биол. наук. — К.: Институт зоол. НАН Украины, 1992. — 34 с.
- Покиньючерда В., Загороднюк І., Постава Т. та ін. Нічниця довговуха та кажан північний (*Myotis, Chiroptera*) на заході України // Вестник зоології. — 1999. — Том 33, № 6. — С. 115–120.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.

В. Покиньючерда

НІЧНИЦЯ ПІВНІЧНА — *MYOTIS BRANDTII*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *brandtii* (Eversmann, 1845). Інші поширені наукові назви: *Leuconoe brandti*, *Selysius brandti*. Інші поширені українські назви: нічниця Брандта (брандтова).

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Myotini* Tate, 1942]

Рід Нічниця — *Myotis* Kaup, 1829.

Таксономічна характеристика

Один з 60–65 сучасних видів роду *Myotis* s. l. (Стрелков 1981), один з 9 видів нічниць в східноєвропейській фауні (Загороднюк 1998а). Є видом-двійником *Myotis mystacinus* s. str. (Стрелков і Бунтова 1982), разом з яким та з *Myotis emarginatus* утворює підрид *Selysius* (Павлинов і Россолімо 1987 та ін.). Довгий час розглядався у складі *Myotis mystacinus* (Кузякин 1950, 1965 та ін.), зокрема, як поширений у Придніпров'ї та Слобожанщині підвид вусатих нічниць *Myotis mystacinus brandti* (Абеленцев і Попов 1956). Видова самостійність продемонстрована у циклі праць західних колег, опублікований впродовж 1958–1976 рр. (див.: Стрелков і Бунтова 1982; Загороднюк 1998б), коли було показано наявність стійких відмінностей у вимірах черепа, морфології зубів, розмірах і формі удових кісток (Topal 1958; Hanak 1970; Ruprecht 1974 та ін.).

Перше повідомлення про наявність двох видів вусатих нічниць на теренах Східної Європи датоване лише 1978 р. (Бунтова і Стрелков 1978). У подальшому цими дослідниками опубліковано результати докладного порівняння двох видів з території кол. СРСР (Стрелков і Бунтова 1982; Стрелков 1983). В списках хіроптерофауни України дотепер тільки передбачався (Загороднюк і Ткач 1996; Загороднюк і Покиньючерда 1997; Загороднюк 1998б), однак лише тепер, після перевизначення всіх відомих знахідок *Myotis mystacinus*, нами отримано фактичні підтвердження наявності цього виду в нашій фауні (про факти див. нижче).

Біологічна характеристика

Вид морфологічно подібний до нічниці вусатої, але відрізняється більшими розмірами тіла та темнішим забарвленням; діагностичне значення мають особливості будови пеніса та передкутніх зубів (Woloszyn 1991; Стрелков і Бунтова 1982; Загороднюк 1998b). Певну схожість вид має і з нічницею водяною, займаючи проміжне місце між цими двома видами (Дзеверін, 1998; Загороднюк 1999; Zagorodniuk 1999). Біологія в межах України не досліджена, оскільки вид відомий у нас лише за однією достовірною знахідкою. У кожному разі особливості біології виду в Україні навряд чи відрізнятимуться від описів біології виду на суміжних теренах (Hanak 1970; Ruprecht 1974; Бунтова та Стрелков 1978) та від біології суміжного *Myotis mystacinus*. В межах регіону утворює як зимові, так літні поселення; єдина знахідка в Україні відома з зимівлі в Закарпатті. Місцями літування й зимівлі, ймовірно, є дупла дерев та інші подібні утвори. Виходячи з сучасних поглядів на таксономію нічних, можна вважати, що всі поширені в Україні класичні зведення радянської доби (Кузякин 1950; Стрелков 1963 та ін.) стосуються біологічних особливостей *Myotis brandti*. Кузякін (1965), зокрема, відмічає, що ці нічниці поселяються малими групами (до 10–15 особин) у дуплах, норах в берегових урвищах, горищах будівель; вилітають на годівлю вже в темряві і літають всю ніч. Видовженість крил та повне охоплення болоною задніх кінцівок свідчать про здатність до маневрового польоту (Абеленцев і Попов 1956). Подібно до інших кажанів нашої фауни, народжують одне маля.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Нічниця північна є одним з найрідкісніших видів кажанів нашої фауни. У Карпатах та Поліссі, де можливі знахідки цього виду, очікувана його чисельність становитиме до 1 % від усіх кажанів. В західних областях України облікована чисельність надвиду «*mystacinus*» вимірюється одиницями (Полушина і Боровець 1988; Татаринов 1988; Ткач та ін. 1995; Загороднюк і Покин'є-черета 1997; Zagorodniuk 1998). Дотепер вид відомий за 1 екз. (січень 1990 р.) з печери Дружба, що у Закарпатті (det. P. Benda et I. Horaček).

Географічне поширення

У всіх попередніх оглядах щодо хіроптерофани України вид не згадують, а отже, і ареал не описують (Абеленцев і Попов 1956; Крижанівський і Ємельянов 1985). З оглядів поширення виду в Європі (Atlas, 1999) та на теренах колишнього СРСР (Стрелков 1983) випливає, що вид має загальний бореальний тип ареалу і, відповідно, в Україні можна очікувати на його знахідки лише на Поліссі та в Карпатському регіоні. Перспективною для пошуку виду є смуга

Придністров'я від Прикарпаття до Поділля. Єдина достовірна реєстрація — в зимових зборах з Закарпаття (див. рис. 4). Вказівки на появу в Придніпров'ї «вусатих нічниць» (Лихотоп та ін. 1990), яких було перевірено на можливість їх ідентичності до *Myotis brandtii*, базувались на неправильній ідентифікації *M. daubentonii* (Загороднюк 1999).

Категорія охорони в Україні

Нічниця північна включена у додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція... 1998), однак цей вид не включено до Червоної книги України (1994) та Європи (RDBEV 1997). Вид мало відмінний від нічниці вусатої і для ефективної охорони обох видів (разом з триколірною — і підроду *Selysius* загалом) їм необхідно надати єдину охоронну категорію VU (вразливий вид).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Вид практично не досліджений в межах території України, але й щодо суміжних територій достовірні дані з'являються лише з 80-х років. Будь-які кількісні чи якісні дані з території України невідомі. Проведені на суміжних територіях дослідження показали, що *Myotis brandtii* була домінантним видом кажанів в печерних танатоценозах Словаччини з часткою 30–36 % (Obuch 1994, 1995). Це дозволяє стверджувати про значне — на кілька порядків — скорочення чисельності виду (і надвиду загалом) в історичні часи, а отже, очікувати і можливе подальше повне зникнення виду з теренів України.

Утримання і розведення у неволі

Досвід штучного утримання чи розведення дрібних нічниць в Україні невідомий, однак може бути набутий в зв'язку з необхідністю проведення порівняльно-генетичних досліджень групи «*mystacinus*». У кожному разі дрібні міотиси — одна з найскладніших груп для утримання в неволі.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

На першому етапі необхідним є пошук і заповідання зимовищ виду, зокрема, надання статусу абсолютно заповідної зони печерній системі «Дружба», що знаходиться у охоронній зоні Карпатського біосферного заповідника. Необхідним є включення виду до нового видання Червоної книги України з наданням йому охоронного статусу за 3-ю категорією (=«VU»).

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Основні проблеми пов'язані з тим, що нічниця північна — вид, що взагалі вкрай слабо вивчений в регіоні. Пов'язано це з тим, що його видову само-

стійність було визнано тоді, коли в Україні стало бракувати хіроптерологічних досліджень. Необхідні пошуки виду в місцях можливих літніх оселищ та зимовищ, зокрема в Поліссі, на Поділлі та у Карпатах, включаючи відлови кажанів сітками для прижиттєвої діагностики. Для аналізу історичних змін чисельності необхідні дослідження печерних танатоценозів, що дозволить перевірити гіпотезу про суттєве скорочення частки виду в населенні кажанів України впродовж голоцену.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Бунтова Е. Г., Стрелков П. П. Распространение и ландшафтная приуроченность *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 и *Myotis brandti* Eversmann, 1845 (Chiroptera) // Морфол., сист. и эвол. животных. — Ленинград: Зоол. ин-т АН СССР, 1978. — С. 50–54.
- Джеверин И. И. Одномерная схема фенетического разнообразия ночниц Палеарктики // Известия Акад. наук (сер. биол.). — 1998. — № 2. — С. 258–265.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998а. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Помилкові вказівки виду *Myotis mystacinus* з території України // Вестн. зоології. — 1999. — 33, № 3. — С. 110.
- Загороднюк І., Покинйчереда В. Таксономія ссавців Східнокарпатського регіону // Загороднюк І., Покинйчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — С. 16–23. — (Вестник зоології. Suppl. № 5).
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузякин А. П. Летучие мыши. — Москва: Высш. шк., 1950. — 444 с.
- Кузякин А. П. Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — С. 79–116 (+ карти у додатку на С. 15–27).
- Лихотоп Р. И., Ткач В. В., Барвинский Н. И. Рукокрылые г. Киева и Киевской области // Материалы по экологии и фаунистике некоторых представителей рукокрылых. — Киев, 1990. — С. 10–27. — (Препринт / АН УССР; Ин-т зоол.: № 90.4).
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).
- Полушина Н. А., Боровец Е. Я. О зимовке рукокрылых в Страдчанской пещере // Изученность териофауны Украины: ее рац. использование и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 46–48.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera — Рукокрылые / Громов И. М., Гуреев А. А., Новиков Г. А. и др. Млекопитающие фауны СССР. — Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. — Часть 1. — С. 122–218.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен—современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.

- Стрелков П. П. Усатая ночница (*Myotis mystacinus*) и ночница Брандта (*Myotis brandti*) в СССР и взаимоотношения этих видов. Сообщ. 2 // Зоол. журн. — 1983а. — Том 62, вып. 2. — С. 259–270.
- Стрелков П. П. Места находок *Myotis brandti* Eversmann, 1845 и *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 (Chiroptera, Vespertilionidae) по материалам музеев СССР // Фауна, систематика и биология млекопитающих. — Ленинград, 1983b. — С. 38–42.
- Стрелков П. П., Бунтова Е. Г. Усатая ночница (*Myotis mystacinus*) и ночница Брандта (*Myotis brandti*) в СССР и взаимоотношения этих видов. Сообщение 1 // Зоол. журн. — 1982. — Том 61, вып. 8. — С. 1227–1241.
- Татаринов К. А. Новое местообитание рукокрылых в верховьях Прута // Рукокрылые (морфология, экология, эхолокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 96–99.
- Ткач В. В., Лихотон П. И., Сологор Е. А. Современное состояние изученности рукокрылых Волынской обл. Украины // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 2–3. — С. 44–49.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — XI+484 p.
- Hanak V. Notes on the distribution and systematics of *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 // Bijdragen tot de Dierkunde. — 1970. — Vol. 40 (1). — P. 40–44. — (Proc. 2nd Intern. Bat Research Conf.).
- Obuch J. Types of bat assemblages (Chiroptera) recorded in Slovakia // Folia zoologica. — 1994. — Vol. 43, N 3. — P. 393–410.
- Obuch J. Nove poznatku o vyskyte netopierov v jaskynnych tanatocenozech // Netopiere. — Bystrica: Skup. Ochr. Nietoperov, 1995. — 1. — P. 29–38.
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).
- Ruprecht A. The occurrence of *Myotis brandtii* (Eversmann, 1845) in Poland // Acta Theriol. — 1974. — Vol. 19, N 6. — P. 81–90.
- Topal G. Morphological studies on the *os penis* of bats in the Carpathian Basin // Ann. Hist.-Nat. Mus. Nation. Hungarici. — 1958. — Vol. 50 (ser. nova), 9. — P. 331–342.
- Woloszyn B. W. Jaki to nietoperz? Polowy klucz do oznaczania nietoperzy krajowych. — Krakow: Krakowsk. Wydawn. Zool., 1991. — 55 p.
- Zagorodniuk I. V. Whiskered bats (*Myotis* ex gr. *mystacinus*) in Ukraine // M. Uhrin (eds.). Zbornik abstractov / Abstracts: 2nd Intern. Conf. on Carpathian Bats (28 aug. — 1 sept. 1998). — Narodny park Poloniny & Nova Sedlica, 1998. — P. 13–14.

I. Загороднюк та В. Покинйчереда

НІЧНИЦЯ ВУСАТА — *MYOTIS MYSTACINUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Myotis mystacinus* (Kuhl, 1817). Інші поширені наукові назви: *Leuconoe mystacinus*, *Selysius mystacinus*; *Myotis ikonnikovi* (для Європи). Інші поширені українські назви: нічниця-вусатка, нічвид-вусатик.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Myotini* Tate, 1942]

Рід Нічниця — *Myotis* Kaup, 1829.

Таксономічна характеристика

Один з 60–65 сучасних видів роду *Myotis* s. l. (Стрелков 1981), один з 9 видів нічниць в фауні України (Загороднюк 1998а). Відноситься до надвидової групи «*mystacinus*», яку разом з наявними в нашій фауні нічницями триколірними (*Myotis emarginatus*) звичайно розглядають як окремий підрід *Selysius* (Павлинов і Россолимо 1987 та ін.); з іншими групами дрібних нічниць (*Iso-tus*, *Paramyotis* etc.) цей вид інколи відносять до окремого роду *Leuconoe* s. l. (Загороднюк 1998а).

Представлені на теренах України географічні форми відносять до трьох різних підвидів: західноєвропейського *mystacinus* s. str. — в західних областях, кавказького *aurascens* — в Криму, Херсонщині та Запоріжжі, східноєвропейського *brandtii* — на Харківщині і Полтавщині (Абеленцев і Попов 1956 тощо). Кримсько-присиваські вусатики нещодавно переописані як окремий підвид *porovi* (Стрелков 1983), позаяк слобожанські та придніпровські «*Myotis mystacinus brandtii*» перевизначені як належні виду *Myotis daubentonii* (Загороднюк 1999а; форму *brandtii* тепер визнаються як окремий вид-двійник нічниця вусатої: див. попередній нарис). До цього ж виду відносяться численні вказівки на знахідки в Закарпатті нічниця *Myotis ikonnikovi* — виду, що включений до Червоної книги України (1980) і всіх фауністичних зведень (Абеленцев і Попов 1956; Корнеев 1965; Крижанівський та Ємельянов 1985 тощо) (Zagorodniuk — у друці).

Біологічна характеристика

Найдрібніший та, відповідно, найбільш спеціалізований вид нічниць європейської фауни. Морфологічно подібний до нічниці північної (*Myotis brandtii*), від якої відрізняється меншими розмірами, світлішим забарвленням, відсутністю додаткових горбків на щічних зубах тощо (Hanak 1970; Стрелков і Бунтова 1982 тощо; для огляду див.: Загороднюк 1998b). Селиться в щілинах скель і берегових урвищ, в тріщинах і під корою дерев, щілинах карнизів, під обшивкою будівель, норах берегових птахів, часто групами з 3–40 особин (Абеленцев і Попов 1956). У виводковий період самиці селяться окремими від самців однорідними групами, самці та ялові самиці — поодинокі або малими групами по 2–3 особини. Полюють в присмеркові години та вночі, часто над береговою лінією, політ починають з відвідання водопою. Період розмноження розтягнутий, період пологів на півдні припадає на другу половину червня і липень; в Закарпатті в середині вересня ще зустрічали молодих, які тільки почали самостійне життя (Абеленцев і Попов 1956). Линіння в кінці літа або на початку осені. Українські популяції є перелітними: всі відомі колекційні матеріали зібрані в період від середини березня до середини вересня. На зимівлі в Україні інколи відмічають в печерах Прикарпаття та Закарпаття (Татаринов 1988; Покиньючерда 1997).

Оцінка стану та чисельності популяцій

Загалом вид *Myotis mystacinus* (як і відповідний надвид, що включає також *Myotis brandtii*) на території України рідкісний: відомо лише 20 колекційних особин, що становлять 1,8 % загального обсягу колекційних зразків кажанів з території України (Загороднюк і Ткач 1996). На зимівлі в печерах Прикарпаття і Закарпаття відмічають лише поодинокі особини, і частка виду становить не більше 1–3 % від інших кажанів (Татаринов 1988; Полушина і Боровець 1988; Покиньючерда 1997; Варгович 1998). У Криму вид більш звичайний (Дулицький 1974), і в гірських районах нічницю вусату вважають фоновим видом кажанів скельних біоценозів (Бескаравайний 1988). Подібні високі показники чисельності встановлені раніше для Сивашів і р. Молочної, де вид відмічають у високій чисельності практично в усіх досліджених місцях, від розколин вапнякових та пісковикових скель і берегових лесових урвищ до дамб на соляних промислах (Абеленцев і Попов 1956).

Географічне поширення

Вид має загалом південне поширення, і його ареал займає майже всю лісостепову та степову смугу ареалу колишнього політипного виду *Myotis mystacinus* s. l., північніше якої простягається ареал сестринського виду *M. brandtii*

(за: Стрелков 1983а-б). У всіх попередніх оглядах щодо хіроптерофани України (див. розділ з таксономії) вид представляють як поширений по всій території України, за винятком деяких поліських районів (Абеленцев і Попов 1956; Сокур 1960; Корнеєв 1965 тощо). Перегляд наукових колекцій дозволив перевизначити «вусатих» нічниць і суттєво змінити погляди на їх поширення. З'ясувалось, що більшість вказівок на поширення виду у всіх природних зонах України є неправильними, і всі «знахідки» виду в Лісостепу та на Поліссі (напр.: Лихотоп та ін. 1990) або не підтверджені морфологічними описами або (за наявності матеріалу) були перевизначені як *Myotis daubentonii* (Загороднюк 1999); і, навпаки, до цього ж виду *Myotis mystacinus* відносяться численні описи поширення в Закарпатті нічниця Іконнікова (Абеленцев 1950 та ін.; ревізія: Zagorodniuk — [in press](#)).

Ареал виду показано на рисунку, звідки видно, що всі достовірні знахідки відносяться до західних областей України, Криму та Приазов'я (рис. 4).

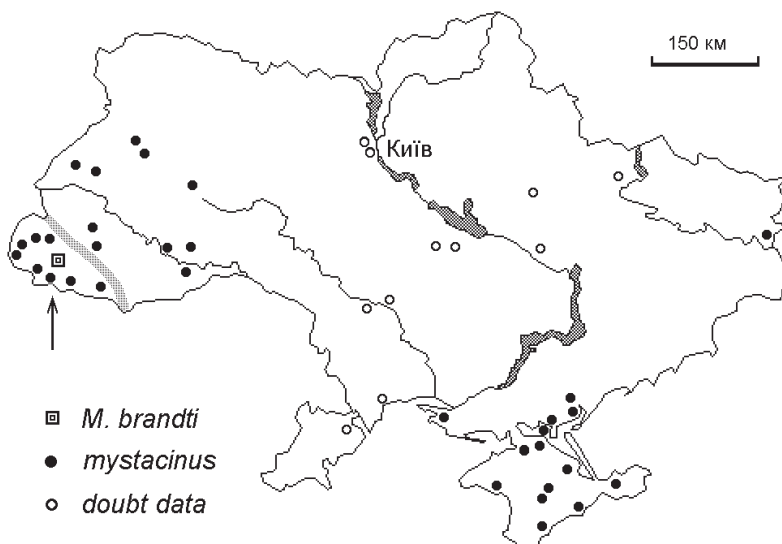

Рис. 4. Поширення нічниць групи «*mystacinus*» в Україні — північної (*M. brandtii*) та вусатої (*M. mystacinus*, вкл. південну форму *porovi*). Відкриті значки — помилкові та сумнівні вказівки «вусатих» нічниць, не підтверджені описами чи фактичними матеріалами, і у більшості випадків перевизначені нами як *Myotis daubentonii* (за: Zagorodniuk — у друці).

Категорія охорони в Україні

Нічниця вусата включена у додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція... 1998). До Європейського (RDBEV 1997) та національного списків (Червона книга... 1994) вид не внесено, однак одну з особин цього виду, помилково визначену як рідкісний для Європи далекосхідний вид *M. ikonnikovi* (див. таксономічну довідку), включено до першого видання ЧКУ (Червона книга... 1980). В зв'язку з наявністю двійникового виду *Myotis brandtii* необхідно надати їм однакову охоронну категорію вразливих видів («VU», за: IUCN... 1994). За діючою в Україні старою 5-бальною схемою раніше запропоновано надати цьому виду категорію «3» (Загороднюк та ін. 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Впродовж поточного 20 століття частка виду залишалась однією з найменших і мала тенденцію до скорочення: відносна чисельність виду в зборах з України за три довготривалі періоди становить 3,8–0,2–1,9 % (Загороднюк і Ткач 1996¹¹). Дослідження видового складу і чисельності кажанів в копальних фаунах на території Словаччини (Obuch 1995) свідчать про колишню високу його чисельність (12 %), а, отже, про суттєве скорочення частки виду. Це, очевидно, обумовлено природними процесами і, отже, не може бути змінено програмами охорони виду. Однак фактор винищення вікових дерев в результаті проведення так званих санітарних рубок лісу та фактор турбування в зимових підземних сідалах залишаються одними з найсуттєвіших, дію яких можливо і необхідно контролювати і регулювати.

Утримання і розведення у неволі

Як і в випадку попереднього виду, зауважу, що досвіду штучного утримання та розведення дрібних нічниць взагалі в Україні немає (у кожному разі утримання цієї групи в неволі буде складним). В зв'язку з необхідністю проведення таксономічної ревізії групи *Selysius* загалом певний досвід щодо утримання нічниць вусатих може бути отриманий вже найближчим часом.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Вусата нічниця є рідкісним видом більшості регіонів України і має бути включена до наступного видання Червоної книги України. Спеціальним заходом охорони слід вважати надання статусу охоронних територій основним місцям концентрації виду в Україні. Це може бути досягнуто шляхом розширення території існуючих заповідників (Карадзьького, Азово-Сиваського,

¹¹ З уточненнями щодо знахідок в останній 35-річний період за: Загороднюк 1999.

Карпатського тощо) та створення нових заповідних одиниць вищого рангу, зокрема, в межах подільського карстового району (Загороднюк 1999b).

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Численні повідомлення про знахідки «вусатих нічниць» в Україні, насамперед, в Лісостепу, вимагають ретельної перевірки (рис. 4) та нових підтверджень, оскільки значна частина відомої інформації може бути віднесена ще до двох видів — водяної та північної нічниць. Окрім того, необхідні цитогенетичні дослідження виду з південних теренів, оскільки просторова ізолюваність та певні морфологічні відмінності між західною та південною популяціями можуть виявитись вищими за відмінності підвидового рівня.

Цитована література

- Абеленцев В. И. О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР // Наук. зап. Київськ. держ. ун-ту. — 1950. — Том 9, вип. 6. — С. 59–74. — (Тр. Зоол. музею, том 2).
- Абеленцев В. И., Попов Б. М. Ряд рукокрылі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Бескаравайный М. М. Современное состояние фауны рукокрылых Карадага (Крым) // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 113–116.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Дулицкий А. И. Численность и проблемы охраны рукокрылых в Крыму // Мат-лы 1-го Всесоюз. совещ. по рукокрылым (Chiroptera). — Ленинград: ЗИН АН СССР, 1974. — С. 63–67.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998a. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Помилкові вказівки виду *Myotis mystacinus* з території України // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 3. — С. 110.
- Загороднюк І. Рідкісні види тварин // Розбудова екомережі України / Під ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. — Київ, 1999 b. — С. 71–75.
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Лихотоп Р. И., Ткач В. В., Барвинский Н. И. Рукокрылые г. Киева и Киевской области // Материалы по экологии и фаунистике некоторых представителей рукокрылых. — Киев, 1990. — С. 10–27. — (Препринт / АН УССР; Ин-т зоол.: № 90.4).
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).

- Покинйчереда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 148–153.
- Полушина Н. А., Боровець Е. Я. О зимовке рукокрылых в Страдчанской пещере // Изученность териофауны Украины: ее рац. использование и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 46–48.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Стрелков П. П. Усатая ночница (*Myotis mystacinus*) и ночница Брандта (*Myotis brandti*) в СССР и взаимоотношения этих видов. Сообщ. 2 // Зоол. журн. — 1983а. — Том 62, вып. 2. — С. 259–270.
- Стрелков П. П. Места находок *Myotis brandti* Eversmann, 1845 и *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 (Chiroptera, Vespertilionidae) по материалам музеев СССР // Фауна, систематика и биология млекопитающих. — Ленинград, 1983b. — С. 38–42.
- Стрелков П. П., Бунтова Е. Г. Усатая ночница (*Myotis mystacinus*) и ночница Брандта (*Myotis brandti*) в СССР и взаимоотношения этих видов. Сообщение 1 // Зоол. журн. — 1982. — Том 61, вып. 8. — С. 1227–1241.
- Татаринов К. А. Новое местообитание рукокрылых в верховьях Прута // Рукокрылые (морфология, экология, эхолокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 96–99.
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Hanak V. Notes on the distribution and systematics of *Myotis mystacinus* Kuhl, 1819 // Bijdragen tot de Dierkunde. — 1970. — Vol. 40 (1). — P. 40–44. — (Proc. 2nd Intern. bat research conf.).
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).
- Zagorodniuk I. V. Does bat species *Myotis ikonnikovi* Ognev occur in Ukraine? — (у друці).

І. Загороднюк

ВУХАНЬ ЗВИЧАЙНИЙ — *PLECOTUS AURITUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Plecotus auritus* (Linnaeus, 1758). Інші поширені наукові назви: немає. Інші поширені українські назви: вухань бурий, вухан.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиличкові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Plecotini* Gray, 1866]

Під Вухані — *Plecotus* Geoffroy, 1813.

Таксономічна характеристика

Один з 6 сучасних видів роду *Plecotus* (Стрелков 1981), один з 2 видів вуханів у фауні України (Загороднюк 1998a). Довгий час під назвою «*Plecotus auritus*» мали на увазі практично всіх палеоарктичних вуханів (Кузякин 1950; 1965), однак для західних колег гетерогенність цієї групи залишалась очевидною (Torral 1958; Lanza 1960 etc.). В усіх зведеннях щодо фауни України згадується як єдиний таксон *Plecotus auritus auritus* L. (Абеленцев і Попов 1956; Сокур 1960; Корнеев 1965; Крижанівський, Ємельянов 1985), в межах якого інколи виокремлюють закарпатську форму *Plecotus auritus wardi* (Абеленцев і Попов 1956), що насправді належить до виду *Plecotus austriacus* (див. нижче). Очевидно, що всі описи вуханів з території центральних, південних і східних теренів України відносяться до *Plecotus auritus* s. str., однак наявні матеріали свідчать, що, принаймні, у всіх прикарпатських областях та на Поділлі співіснують обидва відомі в Європі види вуханів (Стрелков 1988b, ця робота).

Біологічна характеристика

Вухань звичайний — середнього розміру кажан, що відрізняється від вуханя австрійського меншими розмірами тіла та світлішим забарвленням; з екстер'єрних ознак діагностичне значення мають також великі надочні горбки, виразні заніздрані роздуття, відносно великий перший заікловий зуб (Стрелков 1988a; Загороднюк 1998b). Вухань — типовий мешканець листяних лісів і парків всіх природних зон України (Абеленцев і Попов 1956). Природними місцями оселення є дуплисті дерева. В історичні часи широко розселився

разом з людиною і оселяється в людських будівлях (горища, дахове покриття, щілини дахових каркасів тощо), які надають йому притулок в усі сезони року. Цей вид осілий, місця його зимівлі та літування одні й ті самі. Навесні з початком розвитку яйцеклітин формуються виводкові зграї (звичайно одного виду), в яких нараховують до 10–40 самиць (Абеленцев і Попов 1956). Самці впродовж всього року та самиці в зимовий період займають прохолодніші місця, і взимку вуханів регулярно відмічають в печерах, льохах, шахтах, старих закинутих будівлях, гідроспорудах тощо. В таких зимівельних місцях вухані ніколи не утворюють скупчень і розміщуються поодинокі. Під час сну вухані звичайно складають свої довгі вуха (30–35 мм) під крила, що робить їх менш помітними і запобігає зайвим втратам тепла і вологи. Вилітають на полювання в присмеркові години, політ вуханів повільний і триває недовго; періоди льоту повторюються кілька разів за ніч (ibidem). Звичайно воду майже не вживають, отримуючи необхідну кількість вологи зі здобичі. Пожива вуханя різноманітна, але чисельно переважають двокрили та лускокрилі, зокрема, совки (Абеленцев і Попов 1956).

Оцінка стану та чисельності популяцій

Вухань звичайний — вид нечисельний, і поміж 1138 наявних колекційних зразків кажанів відомо лише 37 особин цього виду, що становить лише 3,3 % (Загороднюк і Ткач 1996). Попри це, вид реєструють у малій але стабільній чисельності повсюди, і його можна вважати типовим видом кажанів лісової зони та антропоценозів усіх природних зон України. На зимівлі в підземних порожнинах вид реєструють регулярно, але в низькій чисельності, що не перевищує кількох до десяти особин на одне зимовище: як на Закарпатті (Покинйчереда 1987; Покинйчереда і Покинйчереда 1997) і Поділлі (Полушина і Боровець 1988; Татаринов 1988; Варгович 1998; дані автора), так і в Придніпров'ї (Абеленцев і Попов 1956; наші дані) та в Криму (Константинов та ін. 1976; Дулицький 1974). Загалом оцінка стану чисельності виду може бути виключно попередньою, що пов'язано з відсутністю достовірних сучасних даних щодо літнього населення вуханів. Результати обліків в містах свідчать про лише поодинокі реєстрації вуханів (Загороднюк 1998с).

Географічне поширення

Вухань звичайний дуже поширений на Україні та в суміжних країнах (Стрелков 1988а-б та ін.). Основна частина ареалу охоплює лісову та лісостепову зони материкової України та лісову (передгірно-гірську) частину Кримського півострова. Ареал виду показано на рисунку, звідки видно, що всі знахідки виду рівномірно розподілені на цій території (рис. 5). Серед знахідок є як літні, так і зимові, і розподіл виду за сезонами року не змінюється. Вимага-

ють перевірки всі матеріали про поширення вуханя на заході та півдні України. Поширена точка зору про Карпати як межу ареалів австрійського («туркестанського») та звичайного вуханів (Абеленцев 1950, Абеленцев і Попов 1956) неправильна, і обидва види широко симпатричні у всіх Прикарпатських і Подільських областях України; до зони їх симпатрії, очевидно, відносяться і південнобережжя Кримського півострова (рис. 5). Ймовірно, що входить в ареал цього виду входить також значна частина степової зони, оскільки антропоценози (зокрема, паркові зони міст) надають всі необхідні умови для оселення дендрофільних кажанів.

Категорія охорони в Україні

Вухань звичайний має охоронний статус згідно з другим додатком до Бернської конвенції (Конвенція 1998). До Європейського (RDBEV 1997) та національного списків (Червона книга 1994) вид не внесено. В зв'язку з наявністю двійникового виду *Plecotus austriacus* необхідно надати їм (отже, і роду вуханів загалом) однакову охоронну категорію, визначивши її як LR (низький ризик; за: IUCN... 1994). За діючою в Україні старою 5-бальною схемою для цього виду запропоновано дати 4 категорію (Загороднюк та ін. 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Хоча загальна частка виду в зборах кажанів з території України є незначною (3,3 %), відмічається стала тенденція до її збільшення впродовж трьох періодів історії дослідження фауни: 1,6–2,6–7,5 % (Загороднюк і Ткач 1996). Однією з тенденцій зміни стану популяцій (хоча й слабо виразною) є схильність виду до синантропізації, принаймні, до швидкого освоєння штучних сідал у вигляді будок, які розміщують на деревах (Абеленцев і Попов 1956). Яскраво дендрофільний спосіб життя виду в літній період та повсюдне винищення вікових дерев в результаті так званих санітарних рубок лісу входять у протиріччя, яке можна вирішити лише створенням штучних сідал.

Утримання і розведення у неволі

Звичайний вухань — добре вивчений у умовах неволі вид. Численні повідомлення про умови утримання, бюджет часу, раціон, індивідуальний розвиток узагальнені у першому випуску серії «Фауна України» (Абеленцев і Попов 1956). Певний позитивний досвід утримання вуханів є і в автора, однак цей вид виявився більш вибагливим до умов штучного утримання, ніж вухань австрійський. Взимку та навесні тварини значну частину часу проводять у стані спокою, висячи вниз головою на виступах або вгинах каміння і деревини, добре беруть корм з пінцету (за одне годування знищують 10–20 личинок *Tenebrio molitor*), воду майже не п'ють.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Спеціальні заходи охорони для вуханя звичайного не потрібні в зв'язку з позитивною динамікою відносної чисельності виду впродовж останніх десятиліть (див. вище) та тенденціями до синантропізації. Бажаними є розвиток загальної системи моніторингу кажанів на зимовищах та підготовка матеріалів природоохоронного спрямування (лістівок, плакатів, програм) з використанням ілюстрацій цього виду як найбільш фотогенічного з наших кажанів [більшість спелеоклубів, діяльність яких не завжди спрямована на охорону кажанів, на своїх емблемах мають саме контур вуханя!].

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Всі наявні описи життєвого циклу і життєдіяльності «вуханя звичайного» (Абеленцев і Попов 1956 тощо) відносяться до роду *Plecotus* загалом. Це, насамперед, стосується вуханів Карпатського регіону, Поділля і Кримського півострова, де очевидна наявність обох європейських видів. Вимагають перегляду матеріали і з Закарпаття, що раніше відносилось до області поширення вуханя австрійського (Абеленцев і Попов 1956). Необхідним є уточнення видового діагнозу та його адаптація у нові визначники, що дозволить залучити більше дослідників і зібрати більший обсяг інформації про вид.

Цитована література

- Абеленцев В. И. О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР // Наук. зап. Київськ. держ. ун-ту. — 1950. — Том 9, вип. 6. — С. 59–74. — (Тр. Зоол. музею. Том 2).
- Абеленцев В. И., Попов Б. М. Ряд рукокрылі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Дулицкий А. И. Численность и проблемы охраны рукокрылых в Крыму // Мат-лы 1-го Всесоюз. совещ. по рукокрылым (Chiroptera). — Ленинград: ЗИН АН СССР, 1974. — С. 63–67.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998а. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Детекторні обліки кажанів у Києві 1997–1998 років // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998с. — С. 128–133. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І., Жила С., Покиньючерда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.

- Константинов А. И., Вишнев Ф. Н., Дулицкий А. И. Современное состояние фауны рукокрылых Крыма // Зоол. журн. — 1976. — Том 55, вып. 6. — С. 885–893.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузякин А. П. Летучие мыши. — Москва: Высш. шк., 1950. — 444 с.
- Кузякин А. П. Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — С. 79–116 (+ карты у додатку на С. 15–27).
- Покин'череда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 148–153.
- Покин'череда В. Ф., Покин'череда В. В. Видовий склад та чисельність рукокрилих на зимівлі в окремих підземних порожнинах Карпатського біосферного заповідника // Міжнародні аспекти вивчення та охорони біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнародної наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 154–157.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Стрелков П. П. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 1 // Зоол. журн. — 1988a. — Том 67, вып. 1. — С. 90–101.
- Стрелков П. П. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 2 // Зоол. журн. — 1988b. — Том 67, вып. 2. — С. 287–292.
- Татаринов К. А. Новое местообитание рукокрылых в верховьях Прута // Рукокрылые (морфология, экология, эхолокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 96–99.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Topal G. Morphological studies on the *os penis* of bats in the Carpathian Basin // Ann. Hist. nat. Mus. Hungar. — 1958. — N. S. 1. — P. 331–342.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Lanza B. Su due species criptiche di Orecchione: «*Plecotus auritus*» (L.) & «*Plecotus wardi*» Thomas (Mammalia, Chiroptera) // Monit. zool Ital. — 1960. — Vol. 68, N 12. — P. 7–23.
- [RDBE] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).

І. Загороднюк

ВУХАНЬ АВСТРИЙСЬКИЙ — *PLECOTUS AUSTRIACUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Plecotus austriacus* (Fischer, 1829). Інші поширені наукові назви (синоніми): *Plecotus auritus austriacus*; *Plecotus wardi* Thomas, 1911; *Plecotus auritus wardi*. Інші поширені українські назви: вухань сірий, вухань південний, туркестанський вухань.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)
Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Plecotini* Gray, 1866]
Під Вухані — *Plecotus* Geoffroy, 1813.

Таксономічна характеристика

Один з 6 сучасних видів роду *Plecotus* (Стрелков 1981), один з 2 видів вуханів у фауні України (Загороднюк 1998а). В усіх зведеннях щодо теріофауни України розглядається виключно у складі політипного виду *Plecotus auritus* (Сокур 1960; Корнеев 1965; Крижанівський та Ємельянов 1985 тощо). Малі відмінності між цими двома видами та таксономічно близькими формами призвели до поширення у 50–60 роки ХХ ст. уявлень щодо тотожності всіх палеоарктичних форм вуханів (Кузякин 1950, 1965), і в останні 30 років ці погляди домінували в нашій літературі. Закарпатські популяції довгий час розглядались як особлива підвидова форма *Plecotus auritus wardi* (Абеленцев 1950; Абеленцев і Попов 1956), назву якого того ж року синонімізували з *Plecotus auritus austriacus* (Вауер 1956). У подальшому наявність в Закарпатті особливої форми вуханів з крупними слуховими барабанами продовжують визнавати, однак перша спеціальна публікація з цього приводу з'являється лише 1980 р., в якій показано співіснування двох форм вуханів (Крочко 1980). З 1981 року вид *Plecotus austriacus* ясно вказують для західних областей України (Стрелков 1981), однак ця інформація залишається непоміченою (Крижанівський та Ємельянов 1985 тощо), і лише після спеціальних публікацій Стрелкова (1988а-б; також: Татаринов і Крочко 1988) вид включають до списків хіроптерофауни України (Загороднюк і Ткач 1996; Рупрехт 1998; Загороднюк 1998а). В Криму (див. нижче), ймовірно, поширені вухані північнокавказького підвиду *Plecotus austriacus macrobullaris* Kuziakin.

Біологічна характеристика

Цей вид вуханів мало відомий в Україні, і дані щодо його біології практично відсутні. Від вуханя звичайного відрізняється трохи більшими розмірами тіла, темнішим забарвленням тіла (особливо шкірних утворів на голові — ніздрів, козелків) та іншими ознаками, наведеними у попередньому описі (див.: Рупрехт 1983; Стрелков 1988а; Загороднюк 1998b). Природними місцями оселення є листяні ліси з достатньою кількістю старих дуплистих дерев. Відомі в літературі знахідки виду мали місце в різноманітних рівнинних та високогірних місцевостях, і більшість знахідок припадала на антропоценози, де його знаходили на горищах, дзвіницях церков та під обшивкою будівель, а також в дуплах та під корою дерев (Абеленцев 1950; Абеленцев і Попов 1956). Вид є осілим і його зимові знахідки відомі в тих самих місцях, що і літні. На зимівлі вуханя австрійського інколи відмічають в підземних порожнинах, зокрема в штольнях та печерних залах, де він займає недалеко від входу місця, однак число знахідок на зимівлі в печерах значно менше від знахідок вуханя звичайного (Покинйчереда 1997; дані автора). В усіх випадках вухані не утворюють помітних зимових скупчень, висять поодинокі, використовуючи для сідал заглибини в стінах печер або забиваються в щілини. Сон довгий і глибокий, пробудження триває до 10 хвилин. Поліють вухані в сутінках та темряві, політ їх недовгий і відразу після їжі вухані швидко повертаються на свої сідала. Їдять багато, і в експериментальних умовах (дані автора) за один раз з'їдають близько 10–12 борошняних «червів»; в жарку та суху погоду охоче п'ють воду (0,3–0,8 мл за один раз).

Оцінка стану та чисельності популяцій

Фактично вид почали ідентифікувати на території України лише в останні роки, тому будь-які дані є попередніми. Дотепер вважалось, що в Закарпатті був поширений лише вухань австрійський, і цей вид (тоді — як підвид) розглядали як єдиного представника роду і як найчисленніший вид кажанів регіону від рівнин до високогір'їв (Абеленцев і Попов 1965: 358). Однак ці самі дані входять в певне протиріччя з сучасними обліками, які свідчать про наявність в Закарпатті обох видів (Крочко 1980) і про те, що за числом місцезнаходжень та числом зареєстрованих особин австрійський вухань значно поступається також нечисленному вуханю звичайному (Покинйчереда 1997). Оскільки наведені в літературі дані щодо морфологічних даних закарпатських вуханів (Абеленцев і Попов 1965) відповідають діагностичним особливостям *Plecotus austriacus*, можна припустити суттєве скорочення тут чисельності цього виду. Аналогічні результати отримані автором під час обліків кажанів в подільських печерах. Загалом вид в Україні дуже рідкісний: у зоо-

логічних музеях відомо лише 4 колекційних особини, що становить 0,4 % загального обсягу зборів кажанів з України (Загороднюк і Ткач 1996).

Географічне поширення

В жодній з праць щодо фауни України ареал виду не описаний (Сокур 1960; Корнєєв 1965 тощо). Згідно з традиційними описами підвиду «*P. a. wardi*», він є типовим мешканцем листяних лісів і парків Закарпаття, від рівнин до гір (Абеленцев і Попов 1956). Ареал насправді сягає на рівнини Східної Європи, в Україні вид поширений на Закарпатті, в Прикарпатті, Поділлі та Криму. Основна частина видового населення розміщена в Прикарпатських областях. Знахідки цього виду на Поділлі згадуються лише в одній праці (Стрелков 1988), однак тут вид досить поширений, принаймні на зимівлі в печерах (дані автора). Хоча всі знахідки роду в Криму відносять до вуханя звичайного (Браунер 1911; Константинов та ін. 1976; Стрелков 1988b), звідси відома також знахідка *P. austriacus* (збори В. Ткача в кол. автора). Загалом ареал цього виду (рис. 5) подібний до ареалу підковиків (див. рис. 1), великих нічниць та інших груп печерних кажанів, що, ймовірно, визначається географічним розподілом їх типових місць оселення (зимівлі).

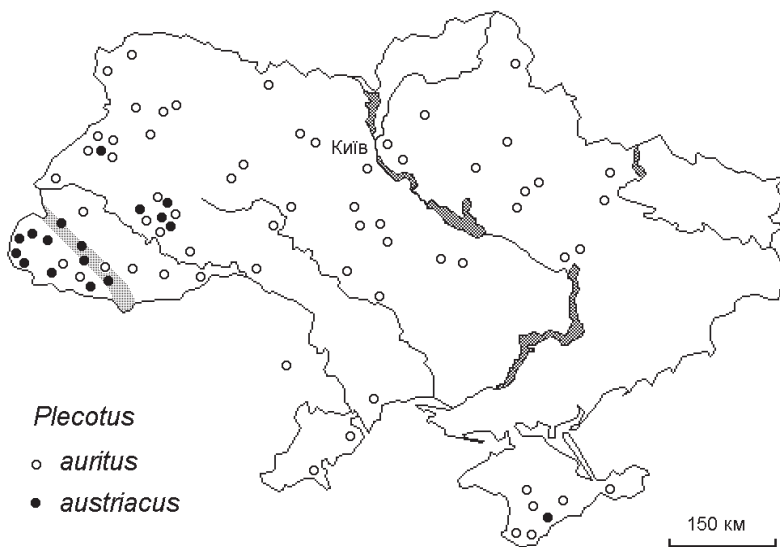

Рис. 5. Поширення вуханів в Україні — австрійського *Plecotus austriacus* та звичайного, *P. auritus* (за Абеленцев і Попов 1956; зі змінами). Очевидний збіг контурів ареалу *P. austriacus* з *R. ferrumequinum*, *M. bechsteini* тощо.

Категорія охорони в Україні

Існуючі та запропоновані охоронні категорії цього виду подібні до встановлених для *P. auritus*. Вухань австрійський має охоронний статус згідно з другим додатком до Бернської конвенції (Конвенція... 1998). До Європейського (RDBEV 1997) та національного червоних списків (Червона книга... 1994) вид не внесено. В зв'язку з наявністю двійникового виду необхідно надати їм обом (тобто роду *Plecotus* загалом) однаковий охоронний статус вразливих видів (VU: IUCN 1994). За діючою в Україні старою 5-бальною схемою раніше запропоновано категорію «4» (Загороднюк та ін. 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Зона симпатрії двох видів вуханів, очевидно, є вторинною, а отже, могла виникнути лише в результаті недавнього розширення їх ареалів. Вивчення вимерлих фаун Центральної Європи свідчить, що вухань австрійський (як і нічниця велика) з'явився тут в історичні часи (Hogasek 1995)¹². На те ж вказують і результати аналізу сучасного поширення виду, згідно з якими вуханя австрійського розглядають як вид, що нещодавно поширився на схід від Карпат (Стрелков 1988b; дані автора). Брак правильних визначень вуханів в літературі та мала частка виду в колекціях не дозволяють кількісно оцінити темпи змін чисельності, які, за попередніми даними, майже не виразні. Дієвими заходами охорони виду можуть бути ті, що апропоновані для вуханя європейського: збереження вікових дуплистих дерев та охорона печерних зимовищ від надмірного використання спелеотуристами.

Утримання і розведення у неволі

Більшість повідомлень про утримання вуханів в неволі може відноситись саме до вуханя австрійського (принаймні, в працях західних колег). Детальні описи умов утримання, активності, раціону та індивідуального розвитку вуханів загалом (Абеленцев і Попов 1956) повною мірою відносяться до вуханя австрійського. Авторський досвід утримання австрійських вуханів в штучних умовах свідчить про досить просте їх утримання, в якому найскладнішим є перші дні привчання тварини до сідал і штучного годування і поїння. В літературі описано випадки народження і успішного вигодовування вуханями малят в умовах неволі¹³.

¹² На це саме вказують і результати перевизначення колекції субфосильних залишків вуханів з печер південної Польщі (І. Загороднюк і Б. Волошин, неопубл.).

¹³ Варто пам'ятати, що більшість кажанів паруються до зимівлі, восени або взимку, позаяк розвиток зародка починається лише навесні.

За одне годування вухань з'їдає 10–30 борошняних червів або 2–4 зофобуси, воду п'ять з поїлки або злизують з каміння.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Австрійський вухань є обмежено поширеним в Україні і заслуговує на надання охоронного статусу в новому виданні Червоної книги України («VU»). Очевидний зв'язок поширення виду в Україні з ареалом букових лісів та печерних регіонів вимагає розробки спеціальних програм щодо збереження пралісів, вікових дерев, печер та інших середовищ літнього та зимового перебування виду, а так само врахування необхідності його охорони у рамках вже діючих природоохоронних програм. Як і для суміжного виду, велику позитивну роль можуть відіграти акції щодо створення штучних сідал (лиличниць, з системою захисту від заселення їх птахами).

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Австрійський вухань відносно добре вивчений лише на Закарпатті, однак значна частина видового ареалу в межах території Поділля та південних теренів України залишається не дослідженою. Окрім браку загальнофауністичної інформації існує низка традиційних для української хіроптерології проблем відсутності системи багаторічного та сезонного моніторингу, браку даних для аналізу історичних змін чисельності, елементарних заходів щодо охорони місць зимових скупчень кажанів тощо.

Цитована література

- Абеленцев В. И. О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР // Наук. зап. Київськ. держ. ун-ту. — 1950. — Том 9, вип. 6. — С. 59–74. — (Тр. Зоол. музею, том 2).
- Абеленцев В. И., Попов Б. М. Ряд рукокрылі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998a. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Полівиди кажанів Східної Європи та їх діагностика // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 56–65. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — N 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.

- Крочко Ю. І. Про знаходження європейського підвиду вуханя (*Plecotus auritus austriacus*) у Закарпатській області // Охорона природи та раціональне використання природних ресурсів. — Київ: Наукова думка, 1980. — С. 181–182.
- Кузякин А. П. Летучие мыши. — Москва: Высш. шк., 1950. — 444 с.
- Кузякин А. П. Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — С. 79–116 (+ карты у додатку на С. 15–27).
- Покиньючерда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 148–153.
- Рупрехт А. Л. Критерии определения видов рода *Plecotus* Geoffroy (Chiroptera, Vespertilionidae) // Зоол. журнал. — 1983. — Том 62, № 8. — С. 1252–1257.
- Рупрехт А. Л. Сведения о находках серого ушана (*Plecotus austriacus*) в Закарпатской области Украины // Вестн. зоологии. — 1998. — Том 32, № 4. — С. 104–105.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Стрелков П. П. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 1 // Зоол. журн. — 1988а. — Том 67, Вып. 1. — С. 90–101.
- Стрелков П. П. Бурый (*Plecotus auritus*) и серый (*Plecotus austriacus*) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 2 // Зоол. журн. — 1988b. — Том 67, Вып. 2. — С. 287–292.
- Татаринев К. А., Крочко Ю. И. Пути формирования фауны рукокрылых Украинских Карпат // Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 34–46.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Bauer K. Zur Kenntnis der Fledermausfauna Spaniens // Bonn. zool. Beitr. — 1956. — Vol. 7, N 4. — S. 296–319.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Horacek I. K formovani stredoevropske netopyri fauny // Netopiere. — Bystrica: Skup. Ochr. Nietoperov, 1995. — Vol. 1. — P. 93–98.
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).

I. Загороднюк

ВЕЧІРНИЦЯ ДОЗІРНА — *NYCTALUS NOCTULA*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Nyctalus noctula* (Schreber, 1774). Інші назви: вечірниця руда.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes (syn. Chiroptera)
Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821

Таксономічна характеристика

Один з 7 видів роду; один з 3 видів роду у фауні України. Відноситься до триби Vespertilionini (Павлинов і Россолимо 1987). В Україні мешкає типовий підвид *Nyctalus n. noctula* (Абеленцев і Попов 1956).

Біологічна характеристика

Один з найбільших кажанів нашої фауни. Типовий дендрофіл, який населяє переважно листяні та мішані ліси, а також старі парки. В більшості регіонів України є перелітним видом і лише місцями на півдні України та в Карпатському регіоні (переважно Закарпаття) — осілий. Зимує великими колоніями в дуплах і будівлях. Весняний період міграцій починається в березні-квітні, залежно від погоди. Після повернення до місць літування, самки утворюють одностатеві виводкові колонії. Вони селяться переважно в дуплах, рідше в будівлях. Розміри таких колоній складають 10–100 ос. Часто утворюються спільні колонії з іншими видами вечірниць, нетопирами тощо. Малята з'являються у червні. Через два місяці досягають розмірів дорослих тварин і переходять до самостійного життя. Політ вечірниць дозірної дуже характерний — швидкий і маневрений. Виліт на полювання вечірниць розпочинають рано — відразу після заходу сонця. Ранковий виліт добре виражений. Трофічні маршрути приурочені до безлісних ділянок. Живляться переважно великими комахами. Основним кормом служать пластинчатовусі та лускокрилі. Відліт на зимівлю розпочинається в кінці серпня або вересні.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Один з найчисленніших видів кажанів вітчизняної фауни. На території нашої країни заселяє практично всі деревні насадження, де існують відповідні сховища (дупла, дуплянки чи навіть будівлі). Проте дати кількісну оцінку стану виду в Україні складно, оскільки збір такої інформації є надзвичайно трудомістким (традиційними методами) або потребує спеціального спорядження (ультразвукових детекторів). Наявність значних лісових масивів в Україні є запорукою підтримання тут стабільної популяції виду.

Географічне поширення

В Україні заселяє переважно лісові і лісостепові райони, хоча спорадично трапляється і у степовій зоні. Масова поява виду в степових районах пов'язана з весняним та осіннім прольотом. Основні міграційні маршрути проходять вздовж Дніпра, а далі над морем в напрямку Балкан (Абеленцев і Попов 1956). Один з маршрутів проходить через Карпати, де частина вечірниць осідає на зимівлю. Загалом ареал та характер поширення виду в Україні є типовим для всіх мігруючих кажанів-дендрофілів нашої хіроптерофауни.

Категорія охорони в Україні

Вид не підлягає в Україні спеціальній охороні. Охороняється в межах Закону України «Про тваринний світ» (1993). За діючою 5-бальною системою охоронних категорій вид охорони не потребує (Загороднюк та ін. 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Вечірниця дозріла не належить до особливо вразливих видів. Особливості біології, зокрема важкодоступність літніх та зимових сховищ, відсутність місць значної концентрації, великі площі оселищ та їх незначна деградація, сприяють стабільності популяції виду. Чисельність виду хоча й помітно зменшилася за останні десятиліття, проте ця величина не складає кілька порядків, як для деяких спеціалізованих печерних видів кажанів. Найбільшою загрозою для виду є подальше скорочення площі лісів та їх омолодження (зменшення кількості дуплистих дерев). До негативних факторів відноситься і широке застосування отрутохімікатів, зокрема для обробки лісів.

Утримання і розведення у неволі

Вечірниця дозріла є одним з не багатьох видів кажанів, стосовно яких є певний досвід утримання в неволі. Випадки розведення у неволі невідомі.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Спеціальних заходів охорони вид не потребує. Однак збереження виду значною мірою пов'язано зі збереженням старих дуплистих дерев як потенційних сховищ для кажанів. Доцільним є розвішування спеціальних дуплянок у молодих лісах.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Традиційні дослідження дендрофільних видів кажанів є надзвичайно трудомісткими. Як результат, інформація про стан цих видів, їх чисельність та тенденції її змін для більшості регіонів України відсутня. Лише використання нових методик досліджень, зокрема, використання ультразвукових детекторів, може значно підвищити ефективність і результативність досліджень, особливо щодо їх кількісної сторони.

Цитована література

- Абелсцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera // Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Загороднюк І., Жила С., Покинъчереда В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоології. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Закон України «Про тваринний світ». — 1993.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).

В. Покинъчереда

НЕТОПИР ЛІСОВИЙ — *PIPISTRELLUS NATHUSII*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Pipistrellus nathusii* (Keyserling, Blasius, 1839).
Інші українські назви: Нетопир Натузіуса.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes (syn. Chiroptera)
Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821

Таксономічна характеристика

Один з близько 40 видів роду; один з 4 видів роду у фауні України. Відноситься до триби Vespertilionini (Павлинов і Россолімо 1987). Разом з морфологічно близьким *Pipistrellus pipistrellus* та іншими видами належить до номінального підроду *Pipistrellus* s. str. В межах України поширена типова форма *Pipistrellus nathusii nathusii*.

Біологічна характеристика

Один з найменших кажанів нашої фауни. Морфологічно подібний до нетопира малого, від якого відрізняється дещо більшими розмірами тіла, структурою черепа та більш видовженим зовнішнім¹⁴ різцем (Абеленцев і Попов 1956). На більшій частині України — типовий перелітний кажан. Зимує на півдні ареалу в дуплах та будівлях; в межах України відмічений на зимівлі тільки на Закарпатті. Зимівлі покидає рано, переважно в березні, осінній відліт починається в серпні. Проліт триває до початку листопада. Літує в листяних лісах та парках, надає перевагу рідколіссям. Самки утворюють одностатеві колонії, які розміщуються в дуплах, дуплянках, порожнинах будинків. Виводкові колонії нараховують від кількох десятків до кількох сотень особин. Часто селиться з іншими кажанами, зокрема нетопиром малим, вечірницями, лиликом двоколірним тощо. Молодь з'являється в червні. Самці в цей

¹⁴ Очевидно, мова йде про верхній різець. Надійнішою зубною ознакою, що легко перевіряється в полі, є розміщення верхнього малого передкутного (заіклового) зуба на лінії зубного ряду, а з екстер'єрних ознак — довжина передпліччя, що перевищує 33 мм (Загороднюк 1999: «Польовий визначник кажанів...»). — Прим. ред.

час ведуть поодиноким способом життя. На полювання нетопир лісовий вилітає порівняно пізно — з настанням темряви. Поліє на рівні крон дерев, обираючи відкриті або розріджені ділянки. Політ швидкий і рівномірний. Живиться дрібними комахами, переважно комарами.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Один з найчисленніших кажанів нашої фауни. Висока чисельність виду характерна для всього ареалу в межах лісової та лісостепової зони України, за винятком Закарпаття. Тут вид нечисленний і населяє лише рідколісся та паркові насадження (Абеленцев і Попов 1956).

Географічне поширення

Як типовий дендрофіль, нетопир лісовий заселяє в межах України всю лісову та лісостепову зони. В степу з'являється тільки на прольоті. Характер ареалу, оселення та міграцій виду загалом подібні до особливостей вечірниць дозірної (див. вище). Єдина істотна відмінність полягає в тому, що в горах нетопир лісовий поширений лише до висоти 600 м (Крочко 1992).

Категорія охорони в Україні

Нетопир лісовий охороняється в Україні лише на основі Закону України «Про тваринний світ» (1993). За діючою 5-бальною системою охоронних категорій вид охорони не потребує (Загороднюк та ін. 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Нетопир лісовий, як і інші дендрофіли, не зазнав катастрофічних змін чисельності, хоча, безумовно, такі негативні зміни мають місце. Стан і чисельність популяцій нетопира опосередковано характеризує інтенсивність весняної та осінньої міграцій, яка в останні десятиліття помітно зменшилася. Встановити більш точні кількісні характеристики для виду неможливо. Найважливішими негативними факторами є загальне зменшення площі лісів та кількості придатних для сховищ дуплистих дерев, а також застосування отрутохімікатів у лісовому господарстві.

Утримання і розведення у неволі

Випадки успішного утримання та розведення виду в неволі невідомі.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Спеціальних заходів охорони не потребує. Важливим чинником для охорони виду є збереження дуплистих дерев та розвішування дуплянок в лісах з не-

значною кількістю природних сховищ. І перше і друге в умовах сучасного ведення лісового господарства є проблематичним.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Інформація про поширення, стан та чисельність популяцій з більшої частини території України відсутня. Збір такої інформації може бути започаткований в рамках літнього моніторингу з використанням ультразвукових детекторів. Нетопир лісовий є чи не найпростішим об'єктом для таких досліджень.

Цитована література

- Абелснцев В. І., Попов Б. М.* Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera // Фауна України. Славці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Загороднюк І., Жила С., Покинньчереда В.* Теріологічна школа-семінар «Славці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 149–150.
- Закон України* «Про тваринний світ». — 1993.
- Крочко Ю. И.* Рукокрылые Украинских Карпат: Автореф. дис. ... докт. биол. наук. — К., 1992. — 34 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л.* Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 25).

В. Покинньчереда

ЛИЛИК ДВОКОЛІРНИЙ — *VESPERTILIO MURINUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Vespertilio murinus* Linnaeus, 1758.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes (syn. Chiroptera)

Родина Лиличкові — Vespertilionidae Gray, 1821

Таксономічна характеристика

Один з 3 видів роду; у фауні України один вид роду. Відноситься до триби Vespertilionini (Павлинов і Россолимо 1987). Географічна мінливість виду не виявлена (Абелєнцев і Попов 1956).

Біологічна характеристика

Кажан середніх розмірів. Типовий перелітний вид. У місцях літування з'являється в березні або квітні. Надає перевагу різноманітним надземним сховищам: дуплам, горищам та порожнинам будівель, щілинам в скелях і берегових урвищах тощо. Самки утворюють невеликі колонії (до 50 ос.), іноді спільні з іншими видами. Найчастіше вони розміщуються в дуплах і на горищах. Молодь з'являється в середині червня. Виліт на полювання відбувається порівняно пізно. Політ лилика двоколірного швидкий і спритний, схожий на політ вечірниць, триває до ранку. Протягом серпня починаються осінні міграції, за характером і напрямом подібні до інших перелітних видів.

В межах України зимує тільки на Закарпатті. Хоча донедавна зимівлі виду на території нашої країни були невідомі, наші спостереження на Рахівщині протягом останніх п'яти років дозволяють стверджувати про регулярну зимівлю лилика в Закарпатті. Кажани прилітають сюди в жовтні і до залягання в сплячку ще кілька тижнів продовжують літати. Тварини зимують переважно в будівлях: в різноманітних порожнинах та міжвіконному просторі. Не виключена можливість зимівлі і в підземних сховищах. Загалом вид холодо- та світлолюбний. Місця зимівель покидають в березні, відразу після пробудження.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Загалом лилик двоколірний, не зважаючи на досить широке розповсюдження в Україні, є рідкісним і нечисленним видом¹⁵. Високої чисельності досягає лише в районі Сивашів (Абеленцев і Попов 1956). На території Українських Карпат зустрічається надзвичайно рідко і його чисельність тут складає кілька десятків особин (Крочко 1992). Наші дані свідчать, що цей вид регулярно і в досить значній кількості зимує на Закарпатті, зокрема в його східній частині. Окремі зимувальні колонії нараховували близько 100 особин, хоча переважно їх обсяг складав 5–10 особин.

Географічне поширення

Територія України повністю входить в ареал лилика двоколірного, але зустрічається він тут спорадично. Заселяє гірські і рівнинні райони, лісову і степову зону, мешкає в населених пунктах. В Українських Карпатах поширення сягає висоти 1000 м (Крочко 1992).

Категорія охорони в Україні

Лилик двоколірний охороняється в Україні лише на основі Закону «Про тваринний світ» (1993). Вид потребує включення до «Червоної книги України» з наданням 4-ї категорії за діючою 5-бальною системою охоронних категорій (Загороднюк та ін. 1997; 1998).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Лилик двоколірний не належить до групи дуже вразливих видів і протягом останніх 50 років суттєво не змінив своєї чисельності. Це обумовлено його високою пластичністю при виборі сховищ та оселищ. Реальними загрозами для виду є деградація ландшафтів та забруднення довкілля.

Утримання і розведення у неволі

Автор неодноразово влаштовував перезимівлю лилика в штучних умовах, і всі такі спроби були успішними. Про інший досвід утримання чи розведення виду в неволі нам не відомо¹⁶.

¹⁵ Останнім часом з'явилося багато інформації про відносно високу чисельність і поширення виду у більшості районів України (див. розділ 6). — *Прим. ред.*

¹⁶ Певний досвід утримання лилика двоколірного в неволі накопичений фахівцями з Київського зоопарку (В. Тищенко) та Інституту зоології НАНУ (І. Загороднюк). При виборі сідал надає перевагу вузьким щілинам, воду майже не вживає, обсяг корму — 2–3 зофобуси за добу. В активному стані, особливо під час годування, веде себе не-

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Вид не потребує особливих форм охорони.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Основною проблемою є відсутність достовірної інформації про стан виду в Україні загалом. З багатьох регіонів немає жодних даних про цей вид, з інших ці дані застаріли. Це особливо дивно, оскільки лилик є чи не найкращим об'єктом для спостережень, і його сигнал знаходиться в межах слухового діапазону людини (частота сигналу близько 10–15 кГц).

Цитована література

- Абелснцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera // Фауна України. Ссавці. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Загороднюк І., Покинъчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — 60 с. (Додаток 5 до «Вестн. зоології»).
- Загороднюк І., Жила С., Покинъчереда В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоології. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Крочко Ю. И. Рукокрылые Украинских Карпат: Автореф. дис. — докт. биол. наук. — К., 1992. — 34 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Т. 25).

В. Покинъчереда

спокійно і галасливо. Особливості проходження вагітності, пологів та вигодовування малят прослідкував В. Тищенко (у друці). — *Прим. ред.*

ЛИЛИК ПІЗНІЙ — *EPTESICUS SEROTINUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Eptesicus serotinus* (Schreber, 1774). Інші наукові назви: *Vespertilio serotinus* (Schreber, 1775) (Кузякин 1944, 1950; Корнєєв 1965). Інші українські назви: гірський кажан¹⁷; пізній кажан.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821

Рід Лилики — *Eptesicus* (Rafinesque, 1820).

Таксономічна характеристика

Лилик пізній — один з 32–33 (30–35) сучасних видів роду *Eptesicus* у фауні світу (Стрелков 1981; Павлинов і Россолимо 1987; Wilson 1997)¹⁸. Розбіжності у обсязі роду обумовлені недавнім переглядом складу групи британськими вченими і перенесенням африканських та австралійських видів з *Eptesicus* до *Pipistrellus* (Nowak 1994, цит. за: Hill & Harrison 1987). Відмічається близькість цих родів, а також *Vespertilio* аж до підродового рівня (Абеленцев і Попов 1956; Nowak 1994). Разом вони входять до надроду *Vespertilio*, а включаючи *Nyctalus* та *Barbastella*, формують трибу *Vespertilioni* (Павлинов і Россолимо 1987; Загороднюк 1998b). Один з двох видів роду у фауні України, представлений номінативним підвидом *E. s. serotinus* (Schreber).

Біологічна характеристика

Кажан пізній — фоновий вид більшості регіонів України (Абеленцев і Попов 1956; Корнєєв, 1965; Крижанівський і Ємельянов 1985 тощо). Це типово синантропний, осілий колоніальний вид, що здійснює лише локальні міграції до

¹⁷ У авторській версії, подібно до більшості попередніх зведень, вид названо «кажан пізній», що змінено тут на «лилик пізній», оскільки слово «кажан» зараз вживається як синонім слова «рукокрилі», тобто назви всього ряду Chiroptera. — Прим. ред.

¹⁸ За іншим зведенням (Nowak 1994) до роду *Eptesicus* входять 17 видів.

місць зимівлі. Літніми сховищами найчастіше служать людські будівлі (переважно сухі просторі горища без протягів, порожнини між обшивками стін і даху, карнизами, димоходи), іноді щілини та ніші скель, зрідка нори берегових птахів (Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Абеленцев 1958; Сологор 1972; Крочко 1992). Інколи знаходять в дуплах дерев і під відсталою корою (Шарлемань 1915, цит. за: Кузякин 1950; Татаринів 1973). Зимовими притулками є різноманітні наземні сховища (утеплені місця горищ біля димоходів, труб опалення, вентиляційні шахти, внутрішні приміщення будівель) та підземні порожнини (печери, штольні, підвали, погребі, гідроспороди, шахти) (Татаринів 1973; Варгович 1998; Полушина 1998). Масовий весняний виліт кажанів із зимових сховищ та поява їх у літніх стаціях в залежності від кліматичних умов року та регіону тривають з початку березня (Абеленцев і Попов 1956) аж до початку травня (Сологор 1973).

На полювання пізній кажан вилітає пізно, в густі сутінки; повернення у сховища відбувається о 2–3 годині ночі¹⁹. Висота польоту під час полювання — 3–25 м, гірських місцевостях — до 30–50 м (Абеленцев і Попов 1956; Крочко 1992). Райони полювання дуже різноманітні: в населених пунктах — площі, парки з алеями, широкі вулиці; поза ними — сади, виноградники, городи, поля, узлісся, галявини, річкові долини, просіки. Поліє переважно поблизу денних сховищ, проте може відлітати і на значну віддаля (Кузякин 1950; Абеленцев і Попов 1956; Сологор 1980). Прохолодними вечорами та у вітряну погоду часто не покидає сховища (Абеленцев і Попов 1956).

Рацион живлення надзвичайно різноманітний і включає представників 216–300 видів з 17 рядів безхребетних (Сологор 1973, 1980; Петрусенко та ін. 1988). Серед об'єктів живлення найбільшу частку складають двокрилі (38–62 %) та твердокрилі (22–96 %), домінують нічні та сутінково-нічні комахи (80,5 %), переважають в раціоні політопні (68,4 %) та різноярусні форми (67,7 %) (Сологор 1980; Петрусенко та ін. 1988). За ступенем склеротизації тіла більшу частину складають комахи з м'якими покривами (74,5 %) і довжиною тіла не більше 10 мм (84,1 %) (Петрусенко та ін. 1988). Навесні і на початку літа особливу роль в живленні *E. serotinus* відіграють хрущі та одноденки (Абеленцев і Попов 1956; Сологор 1980; Robinson & Stebbings 1993). В раціоні кажана пізнього виявлено нелітаючих безхребетних (молюсків, павуків, комах), що свідчить про здатність (особливо в похмуру погоду) вправно збирати об'єкти живлення з листя дерев або з ґрунту (Абеленцев і Попов 1956; Сологор 1980; Петрусенко та ін. 1988; Татаринів 1988).

¹⁹ Щодо існування другого передранкового вильоту дані суперечливі (Абеленцев і Попов 1956; Сологор 1973; Рахматуліна 1998) і потребують перевірки.

Для поїдання здобичі кажан часто сідає на гілки кушів (Сологор 1973). В кінці літа — восени тварини сильно жиріють. Парування проходить восени або весною, запліднення яйцеклітини у самиць відбувається в кінці березня або на початку квітня (Абеленцев і Попов 1956). За місяць потому вагітні самиці утворюють материнські колонії чисельністю від кількох до кількох сотень особин (Сологор 1973; Бутовський 1974; Крочко 1992).

Виводкові колонії розміщуються у сховищах, що використовуються з року в рік, переважно на горищах будівель, рідше в димоходах, щілинах споруд або скель (Абеленцев і Попов 1956; Сологор 1973). У сховищах самиці розміщуються щільно одна біля одної, і мішаних різновидових зграй не утворюють. Самці і ялові самиці в цей час тримаються переважно невеликими одновидовими групами чи поодинокі окремо від виводкових колоній (Кузякин 1950; Абеленцев і Попов, 1956; Сологор 1973), інколи в одних сховищах разом з іншими видами (*Myotis myotis*) (Крочко 1992). Вагітність триває 48–50 днів; звичайно народжують одне маля (Абеленцев і Попов, 1956; Сологор 1973; Ruempler 1980), інколи буває два і навіть три ембріони (Бутовський, 1974)²⁰. Пологи відбуваються у стислий термін: в кінці травня — на початку червня (Абеленцев і Попов 1956), і вже на 28–30 день молоді починають літати. Линняння відбувається протягом липня (дорослі самці) і серпня (самиці і молоді) (Сологор 1973).

Переміщення у зимові сховища — з кінця вересня до початку листопада (Абеленцев і Попов 1956). В деяких регіонах ці тварини здійснюють локальні міграції (50–250 км) до місць зимівлі (Крочко 1992). Зимують поодинокі, відкрито або у горизонтальних щілинах; є відомості про зимівлю групами по 15–20 особин (Абеленцев і Попов 1956). У підземеллях часто тримаються у привхідних ділянках (3–8°C). У спільних зимових сховищах пізній кажан зимує окремо від інших видів, хоча спостерігали і змішані групи з рудою вечірницею, нетопирами малим і лісовим (Абеленцев і Попов 1956). Характерною особливістю зимівлі є часті прояви активності, що часто відбуваються при зміні температури сховищ і пов'язані з пошуками більш комфортних сідал (Абеленцев і Попов 1956; Селюніна 1998; Мерзлікін і Лебідь 1988). Під час таких переміщень багато тварин гине або калічиться²¹. Прояви хижацтва щодо пізнього кажана відмічені у сипухи, сичів хатнього і волохатого, яструба малого, пацюка сірого, хатніх котів, кам'яної куниці (Абеленцев і Попов 1956; Мерзлікін 1998; Ружіленко та ін. 1988).

²⁰ О. Кузякін (1950) вважає звичайним народження у *E. serotinus* двох малят.

²¹ Про це, зокрема, свідчать численні знахідки скалічених і замерзлих кажанів пізніх протягом зими 1998/1999 рр. у Києві.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Дані прямих обліків кажана пізнього в Україні відсутні. Частка *Eptesicus* у колекційних зборах кажанів з території України складає 8 % (Загороднюк і Ткач 1996; Загороднюк 1998b), що менше очікуваного і що можна пояснити розосередженістю сховищ і невеликою кількістю особин у колоніях цього виду, а також меншою увагою дослідників до цього звичайно фоновому виду. Про збільшення відносної чисельності *Eptesicus serotinus* протягом останніх десятиліть свідчать темпи поповнення колекцій протягом ХХ ст. (Загороднюк та ін. 1998): за період 1900–1959 рр. частка виду у колекцій складала 6,5–6,9 %, а у 1960–1997 рр. — 14 %. Те саме показують і дані картування місць знахідок виду: Кузякін (1944) відмічає лише 12 місць знахідок виду в Україні, Абеленцев і Попов (1956) — 80; згідно з даними на 1980 р. (Полушина 1998), тільки для території західних областей України відмічено 60 місцезнаходжень (більші показники приведені тільки для *Myotis myotis* та *Plecotus auritus*).

Вважається, що пізній кажан є типово гірською твариною, і його синантропність є вторинною, що обґрунтовують високою щільністю виду у гірських районах (Абеленцев і Попов 1956; Крижанівський і Ємельянов 1985). Проте останнім часом становище виду в Карпатах і в Криму викликає занепокоєння. Ю. Крочко (1981) повідомляє про зникнення деяких колоній пізнього кажана у Карпатах, а О. Киселюк (1998) визначає статус виду на території Карпатського національного парку як рідкісний. У Карпатському біосферному заповіднику пізній кажан зустрічається лише в трьох заповідних масивах, причому в двох з них тільки влітку і всюди є рідкісним (Загороднюк та ін. 1997). В останні десятиліття вид не реєструється в районі Карадагу (Крим) (Бескаравайний 1988).

Очевидною є залежність стану популяцій виду від рівня урбанізації територій. На щільно заселених територіях вид є масовим, на Дніпропетровщині чисельність його за останні десятиліття зросла в 3–4 рази (Булахов і Чегорка 1998). Н. Гавриленко (1970) повідомляє про масову появу пізнього кажана у 30-х роках у Полтаві, де згодом вид став масовим і в ряді місць витіснив руду вечірницю. Традиційно численним вид залишається у західних областях, на Поділлі та Подніпров'ї. Проте висока урбанізація не завжди пов'язана з масовістю виду. Досі немає достовірних даних про знахідки виду у Донбасі. Вид очевидно уникає малонаселених рівнинних безлісних ландшафтів. За останні 40 років новими, хоч і нечисленними, знахідками підтверджено поширення пізнього кажана на Волині ((Ткач та ін. 1995), Сумщині і Кіровоградщині. Потребує підтвердження наявності виду на Рівненщині та Донецчині.

Географічне поширення

Ареал виду охоплює територію всіх областей України, однак у крайніх північних та південних регіонах він трапляється рідше (рис. 6). В зв'язку з виразним синантропізмом поширення виду переважно обумовлене наявністю населених пунктів, що особливо стосується рівнинних безлісних територій (зокрема: Причорномор'я). Останнім часом спостерігається розширення ареалу в північному напрямку (Білгородська, Курська, Воронежська області РФ) (Власов 1995). *Численим* вид є у західних областях України (за винятком високогір'я Карпат) (Абеленцев і Попов 1956; Дикий та ін. 1998; Полушина 1998), на Поділлі (Татаринів 1981; Полушина 1998) та Середньому і Північному Подніпров'ї (Гавриленко 1970; Булахів і Чегорка 1998; Лихотоп та ін. 1990; Загороднюк 1998а; Ружіленко та ін. 1998). *Звичайним* вид є на Чернігівщині (Шешурак і Кедров 1998), Сумщині (Мерзлікін і Лебідь 1998) та Луганщині (Кондратенко 1998), у Криму (Дулицький 1974) та на півдні Волині (Ткач та ін. 1995). *Рідкісним* вид є у південних районах Херсонської області (Селюніна 1998) та у районі головного вододільного хребта Карпат (Загороднюк та ін. 1997; Киселюк 1998). *Не відомі* знахідки виду з північних районів правобережного Полісся та Волині (Зеніна 1998; Ткач та ін. 1995), з південно-західної частини Одещини (Федорченко і Ткач 1998) та з Донбасу. В останні десятиліття вид не реєструють в Карадазі (Бескаравайний 1988).

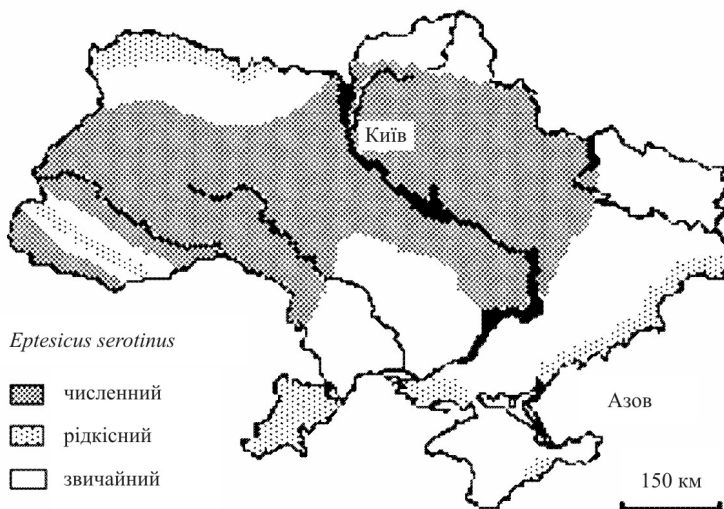

Рис. 6. Поширення кажана пізнього, *Eptesicus serotinus*, в Україні.

Категорія охорони в Україні

Вид включено у додаток II до Бернської конвенції (Конвенція... 1998). У зведенні Уільсона (Wilson 1997) про статус кажанів світової фауни пізній кажан віднесений до категорії «потенційно вразливих» (Potentially vulnerable). Вид не включено до Червоних книг України (1994) та сусідніх держав. З огляду на статус виду в Україні його можна віднести до категорії «стабільний» (Stable) за системою категорій Уільсона (Wilson 1997)²².

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Пізній кажан швидко пристосовується до антропогенних змін і в даний час це сприяє його поширенню. Проте сучасна архітектура великих міст і будівельні конструкції стримувати подальше зростання міських популяцій виду або й зменшувати їх. Природні сховища виду (зокрема, печери) також зазнають значного антропогенного впливу. Внаслідок цього у менш урбанізованих районах вид стає рідкісним. Про це свідчать повідомлення Ю. Крочка (1981) щодо зникнення деяких колоній пізнього кажана в Карпатах та О. Киселюка (1998) про те, що вид є рідкісним на території Карпатського національного парку. Міським популяціям може загрожувати навмисне розорення сховищ виду населенням внаслідок необізнаності щодо ролі і становища кажанів.

Утримання і розведення у неволі

Пізній кажан найчастіше серед кажанів нашої фауни потрапляє в умови неволі (внаслідок його синантропності, проявів зимової активності та доступності сховищ). Проте відомостей про утримування його в неволі обмаль. Ці дані (Гавриленко 1970; Гусєва 1974; Reumpler 1980) та досвід автора свідчать про швидку адаптацію тварин до умов неволі та нескладність його утримування. Дві особини пізнього кажана утримувались протягом зими і весни 1999 року в Київському зоопарку²³. Потрапляючи у нове оточення, *Eptesicus serotinus* веде себе спокійно і швидко звикає до рук. Охоче займає дуплянки, забирається у щілини між дошками, багато часу проводить над обігрівачами. Розташовується переважно на бічних стінках. Невибагливий до вологості повітря але страждає при недостатньому підігріві. Може з'їдати за один раз дуже багато корму, тому годівлю слід нормувати; часто і охоче п'є воду. При утримуванні у лабораторії пізні кажани щоденно отримували по 20–40 личинок *Tenebrio molitor* (Гусєва 1974). За М. Гавриленком (1970), пізній кажан в

²² З посиланням на: «International Union for Conservation of Nature and Natural Resources Red Data Books».

²³ В цей час пізнього кажана утримував в домашніх умовах О. Федорченко (Київ).

неволі охоче живиться кониками, метеликами, жуками. G. Reumpler (1980) повідомляє про успішне вигодовування малят *Eptesicus serotinus* сумішшю з 1/3 згущеного молока 10 % жирності та 2/3 теплої води (з третього дня утримування малят годували кожні три години; з шостого дня у суміш додавали полівітамін АДЕ; у віці 4-х тижнів молодь переводили на живлення личинками хрущака). В умовах неволі також спостерігалось весняне спарювання (Роллін і Труссар 1900, цит за: Абеленцев і Попов 1956). Даних щодо розмноження *E. serotinus* в неволі немає.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Вид не потребує спеціальних заходів охорони, однак цей вид найчастіше страждає від необізнаності населення щодо корисності і беззахисності кажанів. Нерідкі випадки навмисного розорення виводкових колоній або знищення тварин під час зимових вильотів. Негативну роль у цьому питанні відіграють стійкі забобони щодо кажанів та низькопробні публікації у деяких засобах масової інформації. Основним заходом охорони цього виду повинна бути широка пропаганда збереження кажанів як у засобах масової інформації та науково-популярних виданнях, так і шляхом проведення тематичних природоохоронних акцій. Доцільним є створення реабілітаційного центру для кажанів міст, що найбільш необхідно для рятування пізніх кажанів під час зимівлі та їх лікування. Задля збереження виду у підземних зимовищах необхідно застосувати всі відомі заходи: заповідання печер та створення мікрозаказників, передачу печер під охорону регіональним спелеоклубам з умовою заградування вхідного отвору, заборони підземних таборів та використання ацетиленових світильників, заборони масових відвідувань печер під час зимової сплячки та виводкового періоду у кажанів. Важливим заходом є збереження в будинках просторих сухих горищ, які не мають протягів і добре прогріваються влітку²⁴.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Залишаються нез'ясованими питання щодо зимівлі пізнього кажана у наземних сховищах та причини зимової активності. З огляду на осілість виду, простежується певна невідповідність між численними знахідками великих виводкових колоній і окремими знахідками зимуючих особин (Абеленцев і Попов 1956). Немає даних щодо рівня заселеності нових типів сховищ у будинках сучасних житлових масивів великих міст (така інформація актуальна в зв'язку з триваючим процесом урбанізації). Необхідно продовжити розробку чіт-

²⁴ З розвитком сучасної архітектури число будинків з такими горищами зменшується.

кої методики утримування та розмноження в неволі. Для з'ясування стану та чисельності популяцій у поліських та приморських областях доцільно провести комплексні польові дослідження для виявлення нових місць поширення виду. Необхідно проводити моніторинг зимуючих угруповань пізнього кажана у печерах Карпат і Поділля з метою з'ясування ролі природних підземних сховищ у зимівлі виду.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 433–443.
- Абеленцев В. І. Господарське значення кажанів, їх охорона і приваблення в лісові насадження // Матеріали про охорону природи на Україні. Випуск 1. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 117–125.
- Бескаравайный М. М. Современное состояние фауны рукокрылых Карадага (Крым) // Рукокрылые (морфология, экология, эволюция, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 113–116.
- Булахов В. Л., Чегорка П. Т. Сучасний стан фауни кажанів Дніпропетровщини // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 100–104. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Бутковский П. М. Самки позднего кожана (*Eptesicus serotinus* Schreb.) с тремя эмбрионами // Мат-лы 1-го Всесоюз. совещ. по рукокрылым (Chiroptera). — Ленинград: ЗИН АН СССР, 1974. — С. 110.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Власов А. А. О расширении ареала позднего кожана на юго-западе Центрального Черноземья // Вестник зоологии. — 1995. — № 1. — С. 84–85.
- Гавриленко Н. И. Позвоночные животные и урбанизация их в условиях города Полтавы. — Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1970. — С. 18–19.
- Гусева Е. С. Специфика содержания летучих мышей различных видов // Мат-лы 1-го Всесоюз. совещ. по рукокрылым (Chiroptera). — Ленинград: ЗИН АН СССР, 1974. — С. 143–146.
- Дикий І., Сребродольська Є., Башиа Т. Хіроптерологічні дослідження Львівщини: минуле і сучасне // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 153–155. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Дулицкий А. И. Численность и проблемы охраны рукокрылых в Крыму // Мат-лы 1-го Всесоюз. совещ. по рукокрылым (Chiroptera). — Ленинград: ЗИН АН СССР, 1974. — С. 63–67.
- Загороднюк І. Детекторні обліки кажанів у Києві 1997–1998 років // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998a. — С. 128–133. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І., Покин'череда В., Домашнінець В. Діяльність та інформаційні матеріали Українського хіроптерологічного центру Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 16–23. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. В., Чумак В. О., Зерова М. Д. та ін. Тваринний світ [Додаток до розділу] // Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника. — Київ, 1997. — С. 708–711.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Зенина И. Рукокрылые заповедных территорий Центрального Полесья // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 90–95. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).

- Киселюк О.* Кажани Карпатського національного природного парку // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 84–86. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Конвенція* про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Кондратенко А.* Фауна рукокрылых Луганской области // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 139–145. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Корнєєв О. П.* Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — С. 45–77 с.
- Крочко Ю. И.* О некоторых видах рукокрылых Советских Карпат и их охране // Биологические аспекты охраны редких животных: Сб. науч. тр. — Москва, 1981. — С. 23–28.
- Крочко Ю. И.* Рукокрылые Украинских Карпат: Автореф. дис. ... докт. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. НАНУ, 1992. — 34с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г.* Класс млекопитающие // В.А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузякин А. П.* Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Советская наука, 1944. — С. 59–108.
- Лихотоп Р. И., Ткач В. В., Барвинский Н. А.* Рукокрылые Киева и Киевской области // Мат-лы по экол. и фаунистике некот. представителей рукокрылых. — Киев, 1990. — С. 10–27. — (Препринт / АН УССР; Ин-т зоол.: № 90.4).
- Мерзлікін І.* Про випадки хижацтва на кажанів // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 148–149. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Мерзлікін І., Лебідь С.* Нотатки про кажанів Сумської області // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 124–127. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л.* Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — С. 33–48.
- Петрусенко А. А., Козлова А. З., Самарский С. Л. и др.* Использование эколого-морфологических признаков пищевых компонентов при изучении роли рукокрылых в экосистемах // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 130–133.
- Покиньереди В. Ф.* Підземні зимовища рукокрилих Карпатського заповідника // Європейська ніч кажанів '98 в Україні / За ред. І. Загороднюка. — Київ, 1998. — С. 166–172. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Полушина Н.* Состояние популяций рукокрылых Западного Подолья // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 106–116. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Рахматулина И. К.* Характер суточной активности рукокрылых Восточного Закавказья // Plecotus et al. — Москва, 1998. — № 1. — С. 35–47.
- Реймов Р., Дычук А. Г., Утемисов О.* Экология нетопыря-карлика и позднего кожана в Южном Приаралье // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 102–105.
- Ружіленко Н., Грищенко В., Межжерін В., Цвелих О.* Фауна кажанів Канівського природного заповідника // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 76–79. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Селюнина З.* Рукокрылые Черноморского биосферного заповедника // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 80–83. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Сологор Е. А.* Эколого-физиологические особенности рукокрылых Среднего Приднепровья: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев, 1973. — С. 1–26.
- Сологор Е. А.* К изучению питания *Vespertilio serotinus* // Рукокрылые (Chiroptera). — Москва: Наука, 1980. — С. 188–190.

- Стрелков П. П.* Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) // Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Татаринов К. А.* Фауна хребетних заходу України. Екологія, значення, охорона. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1973. — С. 137–144.
- Татаринов К. А.* Рукокрылые запада УССР, их охрана и причины изменения численности популяций // Биологические аспекты охраны редких животных: Сб. науч. тр. — Москва, 1981. — С. 109–110.
- Татаринов К. А.* Новое местообитание рукокрылых в верховьях Прута // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 96–99.
- Ткач В.В., Лихотон Р.Н., Сологор Е.А.* Современное состояние изученности фауны рукокрылых (Chiroptera) Волынской области Украины // Вестник зоологии. — 1995. — № 2–3. — С. 44–49.
- Федорченко А., Ткач В.* Рукокрылые дельты Дуная // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 87–89. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Шеишурак П., Кедров Б.* К изучению рукокрылых Черниговской области Украины // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 134–138. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Nowak R. M.* Walker's Bats of the World. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1994. — P. 193–199.
- Robinson M. F., Stebbings R. E.* Food of the serotine bat, *Eptesicus serotinus* — is faecal analysis a valid qualitative and quantitative technique? // J. Zool. — 1993. — Vol. 231, № 2. — P. 239–248.
- Ruempler G.* Handaufzucht und Jugendentwicklung einer Breitflügelfledermaus (*Eptesicus serotinus*) // Zeitschrift des Kölner Zoo. — 1980. — Vol. 23, № 1. — P. 25–30.
- Wilson Don E.* Bats in question: the Smithsonian answer book. — Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1997. — P. 132–152.

В. Тищенко

ЛИЛИК ПІВНІЧНИЙ — *EPTESICUS NILSSONI*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Eptesicus nilssoni* (Keyserling, Blasius, 1839). Інші поширені наукові назви (синоніми): *Vespertilio borealis* Nilsson, 1838; *Amblyotus nilssoni*, *Eptesicus nilssonii*. Інші поширені українські назви: кажан північний, кажанок північний.

Ряд Кажани — Vespertilioniformes Zag. (syn. Chiroptera Blumenbach, 1779)

Родина Лиликові — Vespertilionidae Gray, 1821 [триба *Vespertilionini* s. str.]

Рід Лилики пізні — *Eptesicus* Rafinesque, 1820

Підрид Кажанки — *Amblyotus* Kolenati, 1858.

Таксономічна характеристика

Один з 30–35 сучасних видів роду *Eptesicus* (Стрелков 1981), один з 2 видів цього роду у фауні України (Загороднюк 1998а). Поширене у вітчизняній літературі тлумачення виду як представника окремого роду *Amblyotus* (Абеленцев і Попов 1956; Крижанівський та Смельянов 1985 та багато інших) в останні десятиліття не визнається²⁵, і цей вид розглядають в межах політипного роду *Eptesicus* у складі його підроду *Amblyotus* (Павлинов і Россолімо 1987). Підвидовий статус українських популяцій залишається невизначеним. Абеленцев та Попов (1956) відносять їх до номінальної форми (*E. n. nilssonii* s. str.), однак просторова ізольованість карпатської популяції від основної бореальної частини ареалу дозволяють говорити про можливий підвидовий рівень таксономічної відокремленості карпатської популяції *Eptesicus nilssoni* (Загороднюк 1998с; див. також нижче).

²⁵ Початок повернення до неподрібненої таксономічної схеми лиликів поклали праці О. Кузякіна (1950; 1965), який визнавав широкомілний рід *Vespertilio* L., що об'єднує нетопирів (*Pipistrellus*), лиликів гірських (*Hypsugo*), двоколірних (*Vespertilio* s. str.), пізніх (*Eptesicus* s. str. і північних (*Amblyotus*)).

Біологічна характеристика

Цей вид лиликів — один з найменших в нашій фауні, за розмірами тіла йому поступають лише нетопири та нетопириподібні лилики (Абеленцев і Попов 1956; Загороднюк 1999). Морфологічно вид подібний до лиликів двоколірних та пізніх (відповідно, *Vespertilio* s. str. та *Eptesicus* s. str.), забарвлення з незначним сріблястим смагом подібно до *Vespertilio*. Дані про біологію виду вкрай фрагментарні і в основному базуються на візуальних спостереженнях (з відповідним візуальним визначенням). Єдиною спеціальною публікацією про цей вид на території України є коротке повідомлення Крочка (1993). Природними місцями оселення є узлісся та верхня межа лісу при виході на полонини (Абеленцев і Попов 1956). На зимівлі вид не відомий, однак сезонні міграції для українських популяцій виду, ймовірно, не характерні. Полюють в сутінках та темряві, живляться дрібними комахами.

Оцінка стану та чисельності популяцій

Вид реєструють рідко, і за фактичними даними його частка у зборах кажанів з території України впродовж різних періодів 20 ст. складала лише 0,2–0,9 % (Загороднюк і Ткач 1996). Реєстрації виду на зимівлі в Україні автору не відомі. Загалом чисельність виду в Україні може бути визначена як вкрай низька, однак до запровадження в практику обліків кажанів в Україні ультразвукових детекторів такі висновки варто сприймати як попередні.

Географічне поширення

Ареал виду простягається через північні частини континенту, і цей вид загалом є найбільш північним видом кажанів світової фауни. В Україні його вказують для лісової зони — Полісся і Карпат (Абеленцев і Попов 1965; Сокур 1960; Корнєєв 1965 тощо). Аналіз даних щодо поширення виду в Україні свідчить, що більшість його знахідок припадає саме на Карпатський регіон, звідси ж походять всі відомі автору колекційні зразки виду, детальні морфологічні описи та реєстрації виду за ехосигналом (Покиньючерда та ін. 1999). Вказівки на поширення виду на Слобожанщині (Абеленцев і Попов 1965) не підтверджені фактичними даними, і перевірка наявних матеріалів зі Зміївського району Харківщини (колекція Музею природи Харківського ун-ту) показала неправильну ідентифікацію молодих особин лилика двоколірного (Загороднюк, у друці). Отже, всі відомі знахідки виду відносяться до прикарпатських областей України, і карпатську популяцію можна вважати географічно ізольованою від основного бореального сектора видового ареалу.

На нашу думку, популяція *Eptesicus nilssoni* в Карпатах за останні десятиліття набула острівного характеру внаслідок скорочення з півдня основної рів-

нинної частини його ареалу в Європі (Загороднюк 1998с)²⁶. В Карпатах типовими місцями оселення виду є високогірні ділянки, що межують з полонинами (Абеленцев і Попов 1956; Татаринов 1956; Полушина 1998). Поширення виду в Україні показано на картосхемі (рис. 7), що побудована за кадастром в статті В. Покинйчереда зі співавторами (1999) та новими даними.

Рис. 7. Поширення в Україні лилика північного, *Eptesicus nilssonii* (за даними із: Покинйчереда та ін. 1999). Очевидна ізольованість Карпатської частини ареалу від основного північного сегменту (подібно до *Myotis brandtii*). Стрілка вказує на знахідку виду на Харківщині (Абеленцев Попов 1956), перевизначену автором як належну виду *Vespertilio murinus* (молодий екз. в кол. Музею природи ХНУ).

²⁶ Це підтверджує багаторічна відсутність будь-якої інформації про кажана північного з тих теренів України, що розмішені на північ і схід від Карпат. Зокрема, цей вид не зареєстровано на Волині (Ткач та ін. 1995) та Київщині (Лихотоп та ін. 1990; Загороднюк 1998b). Давні і слабо документовані згадки про вид на сході України (див.: Абеленцев і Попов 1956) відносяться до довоєнних років і базуються на помилковій ідентифікації (див. вище). У Польщі *Eptesicus nilssonii* після 1975 р. не відмічається на рівнинній території південної та середньої її частини (Głowacinski 1992; див. також: Atlas... 1983), що також означає розрив ареалу на Карпатську (гірську) та північну (рівнинну) частини, аналогічно відміченій нами ситуації для України.

Категорія охорони в Україні

Лилик північний включений у Додаток 2 до Бернської угоди (Конвенція... 1998); до Європейського (RDBEV 1997) і національного червоних списків (Червона книга... 1994) вид не внесено. Як і інші види аборигенної фауни, охороняється на загальних засадах згідно з Законом України «Про охорону тваринного світу».

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Вивчення вимерлих фаун Центральної Європи свідчить про те, що, лилик північний скорочує область свого поширення у Європі протягом всього голоцену і, починаючи з біозони «атлантик», у викопних фаунах не реєструється (Hogasek 1995: fig. 1b). Скорочення чисельності та ареалу очевидно відбувається і в Україні. Принаймні, карпатський сегмент ареалу виглядає як нещодавно відокремлений в результаті вимирання перехідних до Полісся лісостепових популяцій (Загороднюк 1998с). У різновікових зборах кажанів частка лилика північного змінюється незакономірно (0,2–0,9 %: Загороднюк і Ткач 1996). Фактори скорочення частки та області поширення виду в регіоні не відомі (можливо, це пов'язано зі знищенням старих лісів та з розширенням ареалу суміжного виду *Eptesicus serotinus*).

Утримання і розведення у неволі

Досвід утримання чи розмноження лиликів північних в Україні не відомий. Однак варто враховувати, що лилики загалом є схильною до синантропії групою ссавців (Загороднюк 1998b), і остання відома в Україні знахідка (в Карпатах) також походить з населеного пункту (с. Угля). З цього можна припустити, що умови утримання виду не повинні принципово відрізнятися від умов утримання лилика пізнього та двоколірного (їдять крупний корм, невибагливі до вологості, забиваються в ніші тощо).

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Нечисленність знахідок виду в Україні та фрагментація його ареалу розглядаються як вимога до надання цьому виду охоронної категорії, яку запропоновано визначити як «2» (Загороднюк та ін. 1997) або як «3» (Загороднюк та ін. 1998) за діючою в Україні 5-бальною шкалою. За новими критеріями IUCN (1994) ця категорія має бути уточнена як VU (вразливий вид). Основна частина видового ареалу в Україні — Карпати — відноситься до найменш освоєних і видозмінених людиною природних регіонів, де зосереджена найбільша за числом і площею частка територій природно-заповідного фонду. Отже, вид формально добре забезпечений охороною. Відносна звичайність

виду у високогір'ї (Абелєнцев 1950; Абелєнцев і Попов 1956; Полушина 1998) та очевидна тенденція до підвищення верхньої межі лісу і до заростання полонин можуть призвести до редукції карпатської популяції.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Лилик північний є одним з найменш досліджених видів, численні давні згадки про який підтверджені лише 2 колекційними зразками, ще два зразки перевизначені в ході цього дослідження як *Vespertilio murinus*. Необхідне подальше картування виду на основі нових даних, отриманих з використанням ультразвукових детекторів та прямих відловів виду в місцях ймовірного його оселення. Нічого не відомо про зимівлю цього виду в Україні, що становить окрему тему для досліджень.

Цитована література

- Абелєнцев В. И. О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР // Наук. зап. Київськ. держ. ун-ту. — 1950. — Том 9, вип. 6. — С. 59–74. — (Тр. Зоол. музею, том 2).
- Абелєнцев В. И., Попов Б. М. Ряд рукокрылі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998а. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Детекторні обліки кажанів у Києві 1997–1998 років // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998b. — С. 128–133. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. В. Ендемічна теріофауна Карпат: таксономічний та біогеографічний аналіз // Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку. — Рахів, 1998с. — Том 2. — С. 218–222. — (Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю Карпатського біосферн. зап-ка; 13–15 жовтня 1998 року).
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крочко Ю. І. Біологія кожанка північного в Українських Карпатах // Тези доповідей 47-ї наук. конф. УжДУ. Сер. біол. — Ужгород, 1993. — С. 17.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузякин А. П. Отряд рукокрылые. Ordo Chiroptera // Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — С. 79–116 (+ карти у додатку на С. 15–27).
- Лихотон Р. И., Ткач В. В., Барвинский Н. И. Рукокрылые г. Киева и Киевской области // Мат-лы по экол. и фаунистике некоторых представителей рукокрылых. — Киев, 1990. — С. 10–27. — (Препринт / АН УССР; Ин-т зоол.: № 90.4).

- Покин'ячерда В. Ф., Загороднюк І. В., Постава Т., Лабоха М., Покин'ячерда В. В. Нічниця довгоуха та кажан північний (Mammalia, Chiroptera) на заході України // Вестник зоології. — 1999. — Том 33, № 6. — С. 115–120.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Стрелков П. П. Отряд Chiroptera Blumenbach, 1779 — рукокрылые // Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 31–53.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татаринов К. А., Крочко Ю. И. Пути формирования фауны рукокрылых Украинских Карпат // Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 34–46.
- Ткач В. В., Лихотоп Р. И., Сологор Е. А. Современное состояние изученности рукокрылых Волинской обл. Украины // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 2–3. — С. 44–49.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Atlas of Polish mammals maps / Eds.: Pucek Z., Raczynski J. — Warszawa: PWN, 1983. — Vol. 1 (text). — 188 p.; Vol. 2 (maps). — 90 p.
- Głowacinski Z. (red.). Polskie czerwona księga zwierząt. — Warszawa: Państw. Wydawn. Rolnicze i Lesne, 1992. — 352 s.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN species survival commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Horáček I. K formování stredoevropské netopýří fauny // Netopiere. — Bystrica: Skup. Ochr. Nietoperov, 1995. — Vol. 1. — P. 93–98.
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).

I. Загороднюк

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ КАЖАНІВ У ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ.

Частина 1: *Rhinolophus*, *Miniopterus*, *Myotis* та *Barbastella*

Таксономічна довідка

Загалом у фауні України всі 25 видів (окрім *P. pipistrellus*) мають охоронний статус згідно з додатком II до Бернської Конвенції (Конвенція 1998). Детальні описи 12 з них вміщено у недавньому 2-му виданні Червоної книги України (1994), і тут подаються лише стислі довідки про них. Такими є наступні 12 видів (табл. 4), для яких нижче наводяться довідки про сучасний стан їх популяцій в Україні, з першочерговою увагою до тих фактів, які з різних причин не висвітлено на сторінках «Червоної книги України» (1994).

В цій довідці подано аналіз стану популяцій перших 8 видів (табл. 4), що становлять роди підковиків (родина Rhinolophidae), довгокрилів (підродина Miniopterinidae), нічниць (триба Myotini) та широкоухів (рід *Barbastella*). Інші чотири види наведено в другій частині огляду (В. Покинньчереда).

Таблиця 4. Види кажанів (Chiroptera auct.), що охороняються за Бернською конвенцією (БК) та Червоною книгою України (1994)

№	Родина	Вид кажанів	БК	ЧКУ
1.	Rhinolophidae	<i>Rhinolophus hipposideros</i> — підковик малий	b2	2
2.	Rhinolophidae	<i>Rhinolophus ferrumequinum</i> — підковик великий	b2	2
3.	Vespertilionidae	<i>Miniopterus scheibersii</i> — довгокрил звичайний	b2	2
4.	Vespertilionidae	<i>Myotis bechsteini</i> — нічниця довговуха	b2	3
5.	Vespertilionidae	<i>Myotis dasycneme</i> — нічниця ставкова	b2	3
6.	Vespertilionidae	<i>Myotis nattereri</i> — нічниця війчаста	b2	3
7.	Vespertilionidae	<i>Myotis emarginatus</i> — нічниця триколірна	b2	3
8.	Vespertilionidae	<i>Barbastella barbastellus</i> — широкоух європейський	b2	3
9.	Vespertilionidae	<i>Nyctalus leisleri</i> — вечірниця мала	b2	3
10.	Vespertilionidae	<i>Nyctalus lasiopterus</i> — вечірниця велетенська	b2	3
11.	Vespertilionidae	<i>Pipistrellus kuhli</i> — негопир середземний	b2	3
12.	Vespertilionidae	<i>Hypsugo [Pipistrellus] savii</i> — лилик гірський	b2	3

Підковик малий — *Rhinolophus hipposideros*

Повна назва виду — *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein, 1801); інша назва виду — підковоніс малий; поширене в літературі визначення кримської популяції як належної до підвиду *minimus* не виправдане (Zagorodniuk 1999). Вид занесено до ЧКУ (Волох і Крочко 1994а) з наданням охоронної категорії 2. Звичайний осілий вид, тісно пов'язаний у поширенні з печерними регіонами — Закарпаттям, Прикарпаттям, Поділлям та Гірським Кримом (Абеленцев і Попов 1956; Kovalyova 1997). Детальний опис і аналіз поширення і чисельності цього виду в Україні (Zagorodniuk 1999) свідчить про задовільний стан популяцій малого підковика, який є закономірним компонентом більшості печерних угруповань кажанів²⁷.

Оцінка загальної чисельності виду в Україні величиною 400 особин (з них 100 в Криму), наведена в ЧКУ (Волох і Крочко 1994а), виглядає напевно заниженою. Тільки в печері Дружба (Закарпаття) та у 2-х з 4 досліджених автором печерах центрального Поділля (Кришталева, Славка) облікована чисельність цього виду становила до 100 особин (Zagorodniuk 1999; див. також: Покин'ячереда 1997; Варгович 1998). Загальна чисельність виду в Україні може бути оцінена у принаймні 1–2 тис. особин, і впродовж поточного століття відносна чисельність виду (частка в колекціях) закономірно збільшувалась: 1,9–4,1–11,2 % (Zagorodniuk і Ткач 1996). Одним з факторів вразливості виду є розвиток спелеотуризму: в усіх таких печерах вид часто відсутній, однак це визначається не стільки «винищенням його спелеотуристами» та «руйнуванням підземних сховищ і старих будівель» (ЧКУ), скільки фактором турбування. Необхідно зберегти поточний охоронний статус виду (категорія 2 ЧКУ), перевизначивши його за новими критеріями МСОП (IUCN 1994) як LR-cd (низький ризик вимирання, залежний від охорони).

Підковик великий — *Rhinolophus ferrumequinum*

Повна назва виду — *Rhinolophus ferrumequinum* (Schreber, 1774); інша назва виду — підковоніс великий. Вид занесено до ЧКУ з наданням охоронної категорії «2» (Волох і Крочко 1994b). Рідкісний осілий вид, тісно пов'язаний у поширенні з печерними регіонами (Абеленцев і Попов 1956). На відміну від підковика малого, має в Україні менший ареал і практично відсутній у Прикарпатті, позаяк на Поділлі цей вид реєструють час від часу в гротах вздовж середньої течії Дністра (Васильєв 1997; Варгович 1998). Аналіз поширення і чисельності цього виду в Україні (Zagorodniuk 1999) свідчить про вкрай ни-

²⁷ Знахідки виду в низці пунктів центральної та східної України сумнівні (ibid.).

зські показники чисельності виду і зникнення його з частини раніше відомих місць оселення, а також про суттєве скорочення його частки в населенні кажанів печерних регіонів з 15–20 % на початку XX ст. до 2–4 % в останні роки (зміни частки в колекції становлять 32,8–9,3–4,7 %, за: Загороднюк і Ткач 1996). В Червоній книзі України (1994) загальна чисельність виду в Україні оцінена вдвічі більшою цифрою (700), ніж чисельність підковика малого. Однак реальне співвідношення їх частки в сучасному населенні зворотне, хоча сама ця оцінка загалом виглядає правдоподібною (можливо, трохи завищеною). Оскільки вид крупніший і більш теплолюбний, він є і більш вразливим через брак і освоєння людьми теплих гротоподібних сховищ. Сучасну охоронну категорію виду необхідно перевизначити як «1», або CR (критично загрозливий) за новими критеріями IUCN.

Довгокрил звичайний — *Miniopterus schreibersii*

Повна назва виду — *Myotis schreibersii* Kuhl, 1817; інша назва виду — довгокрилець звичайний. Вид занесено до ЧКУ (Волох і Крочко, 1994с) з наданням охоронної категорії 2. Рідкісний вид кажанів, який на початку XX ст. був одним з найчисельніших видів печерних кажанів. Реконструйований ареал в Україні охоплює Закарпаття та південнобережжя Криму (Абелєнцев і Попов 1956) і являє собою крайову (північну) частину загального видового ареалу (Atlas 1999). Протягом поточного століття відбулось суттєве скорочення чисельності і числа відомих колоній виду в Україні.

В Криму вид остаточно зник у 50-х роках XX ст. Останні знахідки в Закарпатті стосувались штольні «Довгаруна» на Рахівщині, де у 1990 році нараховували близько 200 особин (Покиньючерда 1991), однак вже з 1994 року довгокрилів тут не реєстрували (Загороднюк та ін. 1997). Спеціальні пошуки виду в 1997–98 рр. в Закарпатті, здійснені в рамках міжнародного проекту з охорони цього виду, не дозволили зареєструвати його в печерних місцезнаходженнях, які цей вид населяв раніше (Крочко 1970) (Ю. Крочко, особ. повідомл.). Однією з причин згасання його популяцій стала злочинська діяльність сумнозвісної організації Зооветзбут, яка проводила масовий відстріл тварин (зокрема, колоніальних видів) з метою виготовлення фігур та кістяків для біологічних кабінетів.

Очевидно, що зменшення чисельності популяції до критичного рівня привело до припинення розмноження цього колоніального виду і подальшого повного його зникнення з України. Це сталося настільки миттєво в історичному розумінні, що не знайшло свого відображення в змінах частки виду в зоологічних зібраннях (Загороднюк і Ткач 1996). Очевидно, що вид зник з території України, і має отримати категорію «Ех» (вимерлий).

Нічниця довговуха — *Myotis bechsteini*

Повна назва виду — *Myotis bechsteini* Kuhl, 1817; інша назва виду — нічниця Бехштейна. Вид занесено до ЧКУ (Крочко 1994а) з наданням охоронної категорії «3». Надзвичайно рідкісний в Україні осілий вид, відомий в літературі за 5 пунктами знахідок (Крочко 1994а) та в колекціях за 2 зразками (Загороднюк і Ткач 1996). Повноцінний огляд подано у фауні України (Абеленцев і Попов 1956), із не згаданих в ЧКУ праць варто назвати статті К. Татарінова (1951) і Ю. Крочка (1975, 1990). Останнім часом з'явилась низка нових фактів і публікацій про вид в Україні: Р. Варгович (1997) і В./В. Покиньчереда (1998) вказують нічницю довговуху для зимовищ Карпатського заповідника, В. Тищенко (1999) та автор цих рядків з колегами (Покиньчереда та ін. 1999) зловили вид сітками [в обох випадках здобуто лактуючих самиць, що свідчить про наявність виводкових колоній]. Аналіз всіх наявних даних свідчить про чіткий зв'язок поширення виду з ареалом букових лісів і про те, що вид веде осілий спосіб життя, надаючи перевагу надземним сідалам (насамперед, дуплистим деревам), з'являючись в печерах лише в холодні зими (при цьому реєструють в основному самців: Покиньчереда та ін. 1999). Оцінки чисельності виду напевно занижені через брак відповідних до біології виду методів обліку. Очевидно, що цьому рідкісному в Україні виду необхідно залишити охоронний статус, визначивши охоронну категорію як «VU» (вразливий вид).

Нічниця ставкова — *Myotis dasycneme*

Повна назва виду — *Myotis dasycneme* Boie, 1825. Вид занесено до ЧКУ (Крочко 1994b) з наданням 3-ї охоронної категорії. Рідкісний вид, відомий в Україні лише 1 колекційним зразком (Загороднюк і Ткач 1996) та 13 пунктами знахідок (карта в ЧКУ), в основному за зимовими знахідками в північних областях, починаючи з 40 років ХХ ст. (Крочко 1994b). Ймовірно, перелітний вид, що з'являється в Україні в основному взимку. Як причину зміни (зменшення?) чисельності в ЧКУ вказують зменшення кількості схованок і забруднення середовища, однак прямих свідоцтв щодо зменшення чисельності виду немає, і, ймовірно, вид має природно низьку чисельність в Україні через крайовий ефект.

Останнім часом з'явилися нові повідомлення про знахідки виду в Україні, всі — на заході: Полушина (1998) наводить неперевірені вказівки про спостереження виду в 1992-94 рр. в околицях Тернополя і знахідку зграї з 20 особин в осінню міграцію (початок серпня 1998) в одному з Львівських приміщень; кілька особин цього виду зловлено павутинними сітками на Львівщині (Дикий 1999). На сході України знахідки менш певні або дуже давні: вид вказують на підставі візуальних спостережень для Сумщини (Мерзлікін і Лебідь

1998), як цей вид автором перевизначено один з колекційних зразків *M. daubentonii* з Харківщини (Зміївський р-н, збори 1936 р.). Існує спеціальна міжнародна програма з вивчення цього рідкісного в Європі виду кажанів, однак варто пам'ятати, що основні місця оселення виду знаходяться на півночі та сході Європи, і в Україні вид є регіонально рідкісним. Доцільно зберегти за видом передбачену червоною книгою хребетних Європи (RDBEV 1997) категорію «VU» (вразливий вид).

Нічниця війчаста — *Myotis nattereri*

Повна назва виду — *Myotis nattereri* Kuhl, 1817; інша назва виду — нічниця Наттерера. Вид занесено до ЧКУ (Крочко 1994с) з наданням охоронної категорії 3. Рідкісний осілий вид, мешканець листяних лісів, відомий з правобережної частини України та Гірського Криму (всього 17 пунктів знахідок: Крочко 1994а), за ареалом в Україні подібний до широковуха. Один з найбільш відокремлених за морфологічними ознаками і екологічними особливостями вид нічниць (Крускоп 1996; Загороднюк 1999). В колекціях вид відомий лише за 1 зразком (Загороднюк і Ткач 1996). Нових після зведення Абелєнцева і Попова (1956) знахідок майже немає ні на Поділлі (Полушина 1998; Варгович 1998), ні Волині (Ткач та ін. 1995), ні Київщині (Лихотоп та ін. 1990); однак В. Тищенко (1999) нещодавно повідомив про відлов виду павутинною сіткою на півдні Тернопільщини. В Карпатах за 10 років постійних зимових обліків в печерах виявлена лише 1 особина (12.02.1997 в печері Дружба: Покин'ячереда 1997). Хоча в ЧКУ вказано, що чисельність виду «в окремих схованках не перевищує 1–2 особини», ситуація з видом тепер значно гірша. Очевидно, що вид потрібно перевести у категорію зникаючих (CR), якій за старою шкалою відповідає охоронна категорія «1».

Нічниця триколірна — *Myotis emarginatus*

Повна назва виду — *Myotis emarginatus* Geoffroy, 1806. Вид занесено до ЧКУ (Крочко 1994d) з наданням охоронної категорії 3. Рідкісний і, очевидно, теплолюбний перелітний вид, ареал якого в Україні є найпівденнішим серед усіх нічниць (подібний до ареалу *M. blythii*). Всього в Україні, згідно з ЧКУ, відомо 9 пунктів реєстрації виду. Відомі знахідки походять із Закарпаття і Гірського Криму. У Закарпатті популяція осіла (Крочко 1994d). Темп знахідок в Україні, за даними з ЧКУ (1994), в останні десятиліття становить лише 1 особину за два роки досліджень. Частка в зоологічних колекціях впродовж трьох довготривалих періодів ХХ ст. знижується: 3,8–0,5–0,0 % (Загороднюк і Ткач 1996). Тяжіє до підземель, скель та віддалених людських будівель. Більшість дослідників відмічають відсутність нових знахідок виду (Полушина 1998 та ін.); остання реєстрація в Україні відноситься до Поділля (Баламу-

тівка Заставнівського р-ну на Дністрі, 11.01.1998: Варгович, 1998). Очевидно, що вид потрібно перевести у категорії зникаючих (CR), якій за старою шкалою відповідає охоронна категорія «1».

Широковух європейський — *Barbastella barbastellus*

Повна назва виду — *Barbastella barbastellus* Schreber, 1774. Вид занесено до ЧКУ (Крочко 1994е) з наданням охоронної категорії «3». Рідкісний осілий вид, ареал якого в Україні охоплює всю правобережну Україну та Крим (Абеленцев і Попов 1956). Виходячи з наявних даних, можна припустити, що в Україні існує три ізольовані географічні популяції — карпатська, подніпровська і кримська. Більшість знахідок пов'язані з реєстрацією виду на зимівлі: в печерах, розщілинах, будівлях, дуплах дерев. Знахідки виду нечисленні і чисельність його в місцях реєстрації також невисока, звичайно кілька — до 30 особин. Відносна чисельність виду, оцінена за його часткою в зоологічних колекціях різної давнини, впродовж XX ст. закономірно зростає: 0–2,8–3,7 % (Загороднюк і Ткач 1996). Один з найхолодололюбних видів, що часто змінює свої зимові сідала під час відлиг та при сильному похолоданні, обираючи так найкращі з енергетичної точки зору місця зимівлі. Останніми роками вид регулярно реєстрували в Карпатах (на зимівлі в печерах облікують 10–15 особин за рік: Загороднюк та ін. 1997), Придніпров'ї (Ружіленко і Цвелих 1992; Голуб 1996; Ружіленко та ін. 1998), Криму (єдина знахідка в Карадазі — Бескаравайний 1988). Однак, для Поділля Н. Полушина (1998) відмічає загальне зниження чисельності та числа відомих знахідок широковуха, а Р. Варгович (1998) його взагалі не згадує серед зимуючих кажанів, не знайдений вид і нами при обстеженні подільських печер у лютому 1999 р. Загалом стан популяцій виду можна визнати задовільним, проте у зв'язку з низькою його загальною чисельністю варто зберегти статус вразливого виду (категорія VU, якій за старою шкалою відповідає охоронна категорія «3»).

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Бескаравайний М. М. Современное состояние фауны рукокрылых Карадага (Крым) // Рукокрылые (морфология, экология, эколокация, паразиты, охрана). — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 113–116.
- Варгович Р. Знахідка *Myotis bechsteini* (Mammalia: Chiroptera) в Українських Карпатах // Вестн. зоології. — 1997. — Том 31, № 1-2. — С. 68.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Васильев А. Г. Первая находка колонии большого подковоноса *Rhinolophus ferrumequinum* в Молдове // Вестн. зоології. — 1997. — Том 31, № 4. — С. 28.

- Волох А. М., Крочко Ю. І. Підковоніс малий // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994а. — С. 376.
- Волох А. М., Крочко Ю. І. Підковоніс великий // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994б. — С. 377.
- Волох А. М., Крочко Ю. І. Довгокрил звичайний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994с. — С. 382.
- Голуб В. М. Зимовка європейської широкоушки (*Barbastella barbastellus* Schreber) в заповіднику «Холодний яр» // Вестн. зоології. — 1996. — Том 30, № 1–2. — С. 72.
- Дикий І. Знахідка на території Західної України нічницї ставкової (*Myotis dasycneme*) // Вестн. зоології. — 1999. — Том 33, N 3. — С. 20.
- Загороднюк І. Польовий визначник кажанів, що зимують в печерах України. — Київ: Міжнародний Соломонів університет, 1999. — 35 с.
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (*Chiroptera*) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Загороднюк І., Покинйчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — 60 с. — (Додаток 5 до «Вестн. зоології»).
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Крочко Ю. І. Морфологические и эколого-физиологические особенности популяций большой ночницы и обыкновенного длиннокрыла Закарпатской области: Дис. ... канд. биол. наук. — Киев, 1970. — 178 с.
- Крочко Ю. І. О находке ночницы длинноухой (*Myotis bechsteini* Kuhl, 1818) в Закарпатской области // Вестн. зоології. — 1975. — Том 9, № 6. — С. 81–82.
- Крочко Ю. І. Биология длинноухой ночницы (*Myotis bechsteini*) на западе УССР // Рукокрылые. Мат-лы Всес. совещ. по рукокрылым. — Пенза: Пензенск. пед. ин-т, 1990. — С. 80–82.
- Крочко Ю. І. Нічниця Бехштейна // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994а. — С. 378.
- Крочко Ю. І. Нічниця ставкова // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994б. — С. 379.
- Крочко Ю. І. Нічниця Наттерера // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994с. — С. 380.
- Крочко Ю. І. Нічниця триколірна // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994д. — С. 381.
- Крочко Ю. І. Широковух європейський // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994е. — С. 383.
- Крускоп С. В. Положение *Myotis nattereri* (*Chiroptera*, *Vestertilionidae*) в структуре сообществ рукокрылых и новая находка вида в Центральной России // Вестн. зоології. — 1996. — Том 30, N 3. — С. 72–73.
- Лихотон Р. І., Ткач В. В., Барвинский Н. І. Рукокрылые г. Киева и Киевской области // Материалы по экологии и фаунистике некоторых представителей рукокрылых. — Киев, 1990. — С. 10–27. — (Препринт / АН УССР; Ин-т зоол.: N 90.4).
- Мерзікін І., Лебідь Є. Нотатки про кажанів Сумської області // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 124–127. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Полушина Н. Состояния популяций рукокрылых Западного Подолья // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 106–116. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Покинйчереда В. Ф. Новые находки длиннокрыла обыкновенного в Восточных Карпатах // Вестн. зоології. — 1991. — Том 25, № 3. — С. 59.

- Покин'ячереда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 148–153.
- Покин'ячереда В. Ф., Загороднюк І. В., Постава Т. та ін. Нічниця довговуха та кажан північний (Mammalia, Chiroptera) на заході України // Вестник зоології. — 1999. — Том 33, № 6. — С. 115–120.
- Покин'ячереда В. Ф., Покин'ячереда В. В. Нова знахідка *Myotis bechsteini* в Українських Карпатах // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 156–158. — (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Ружиленко Н. С., Цвельх А. Н. Находки редких видов рукокрылых в Каневском заповеднике // Вестн. зоологии. — 1992. — Том 26, № 1. — С. 57.
- Ружиленко Н., Грищенко В., Межжерін В., Цвельх О. Фауна кажанів Канівського природного заповідника // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 76–79. (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Татаринев К. А. Знахідка довговухої нічниці (*Myotis bechsteini*) на Львівщині // Наук. зап. Львівськ. прир. музею АН УРСР. — 1951. — Том 1. — С. 198.
- Тищенко В. М. Знахідки *Myotis nattereri* і *Myotis bechsteini* (Mammalia, Chiroptera) на півдні Тернопільської області // Вестн. зоології. — 1999. — Том 33, № 3. — С. 100.
- Ткач В. В., Лухотоп Р. И., Сологор Е. А. Современное состояние изученности рукокрылых Волинской обл. Украины // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 2–3. — С. 44–49.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN Species Survival Commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Kovalyova I. M. The horseshoe bats in Ukraine // B. Ohlendorf (ed.). Zur Situation der Hufeisennasen in Europa. — Berlin: IFA Verlag GmbH, 1997. — P. 83–84.
- [RDBEV] Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).
- Zagorodniuk I. V. Taxonomy, biogeography and abundance of the horseshoe bats in Eastern Europe // Acta zoologica cracoviensia. — 1999. — Vol. 42 (3). — P. 407–421.

I. Загороднюк

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ КАЖАНІВ У ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ.

Частина 2: *Nyctalus* та *Pipistrellus*

У цій довідці подано стислий опис чотирьох видів, що мають охоронний статус згідно з додатком II до Бернської конвенції (Конвенція 1998) та згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994): *Nyctalus leisleri*, *Nyctalus lasiopterus*, *Pipistrellus savii*, *Pipistrellus kuhlii*.

Вечірниця мала — *Nyctalus leisleri*

Повна назва виду — *Nyctalus leisleri* (Kuhl, 1817); інші назви: вечірниця Лейслера. Один з трьох видів роду у фауні України. Вид занесено до ЧКУ (1994) з охоронною категорією «3» (рідкісний). За оцінками IUCN (1996) має охоронний статус LR: nt (з низьким рівнем загрози існуванню), однак існує точка зору на те, що вид скорочує свою чисельність в Україні (Крижанівський і Корнєєв 1988). В Україні розповсюджений по всій її території (Абеленцев і Попов 1956; Крижанівський і Корнєєв 1988; ЧКУ 1994; Мерзлікін і Лебідь 1998), однак більшість знахідок походить зі східних областей. Типовий перелітний вид, що зимує за межами України, однак на виключено, що вид зимує в Криму (Крижанівський і Корнєєв 1988; Загороднюк 1998). С. Панченко (1973, цит. за: Кондратенко 1998) вважає цей вид осілим, принаймні, на території Луганщини. Вид трапляється спорадично, зграями до 40 особин.

Часом вид довго залишається невідомим для окремих регіонів. Зокрема, перша знахідка у Чорноморському заповіднику припадає лише на передвоєнні роки (Зубко 1940). Останні відомі з літератури знахідки в Україні — на Дніпропетровщині у 1996 р. (Булахов і Чегорка 1998). Загальна чисельність популяції в Україні оцінюють не більше, ніж у 600 особин (Крижанівський і Корнєєв 1988). Зменшення чисельності пов'язують з вирубкою старих лісів та знищенням дуплистих дерев, а також загибеллю тварин під час перельотів. Для забезпечення виду охороною необхідним є охорона дуплистих дерев і розвішування у місцях перельотів штучних схованок.

Вечірниця велетенська — *Nyctalus lasiopterus*

Повна назва виду — *Nyctalus lasiopterus* (Schreber, 1780). Інші назви: *Nyctalus siculus* Mina-Palumbo, 1868, *Vespertilio lasiopterus*; вечірниця велика. Один з трьох видів роду у фауні України. Вид занесено до ЧКУ (1994) з охоронною категорією «2» (рідкісний). За оцінками IUCN (1996) має охоронний статус LR: nt (тобто вид, що не має загрози зникнення, але наближений до такого стану). Спорадично поширений по всій території України, за винятком її західних областей (Абеленцев і Попов 1956). Знахідки походять в основному з центральних і східних районів України. Типовий мігрант, що зимує за межами України, однак місця зимівлі невідомі. Точна чисельність невідома, однак може бути оцінена у кілька десятків особин. Протягом 1930–1990 рр. в Україні знайдено чи зловлено всього близько 8–10 особин. Остання знахідка явно мігруючої особини зареєстрована на початку березня 1993 р. на Сумщині (Мерзлікін і Лебідь 1998). Для збереження виду потрібно зберігати від знищення старі високостовбурні дуплисті дерева в місцях перебування виду та розвішувати штучні гнізді і дуплянки²⁸.

Нетопир лиликовидний²⁹ — *Pipistrellus savii*

Повна назва виду — *Pipistrellus savii* (Bonaparte, 1837). Інші назви: *Hypsugo savii*, *Amblyotus tauricus* Ognev, 1927; лилик гірський, нетопир кожанковидний. Один з чотирьох видів роду у фауні України. Вид занесено у Червону книгу України (1994) з охоронною категорією III. У червоному списку МСОП (IUCN 1996) вид оцінено категорією LR: lc (тобто вид з низьким рівнем загрози його існуванню). В Україні зустрічається тільки в Криму, від Кікенеїза до Карадагу (ЧКУ 1994; Крижанівський і Корнєєв 1988). Вид знаходили на горищах та скельних розщелинах. Зимівлі виду не відомі; інформація щодо його міграційної активності відсутня, поодинокі знахідки в Україні відносяться до північної межі видового ареалу (Загороднюк та ін. 1998).

Дані про чисельність виду в Україні відсутні; ймовірно, вона дуже низька і не перевищує 100 особин (Крижанівський і Корнєєв 1988). Із 20-х років ХХ ст. відловлено лише 5 особин (ЧКУ 1994). Охоронні дії, спрямовані на збільшення чисельності виду, сумнівні. Для збереження виду необхідна охорона місць його можливого перебування.

²⁸ Детальні рисунки скриньок для кажанів (які варто назвати власним ім'ям, напр. «лиличниця») наведені у монографії В. Абеленцева і Б. Попова (1956). — Прим. ред.

²⁹ Краще називати вид «лилик нетопировидний», оскільки *Hypsugo* має проміжні ознаки між *Pipistrellus* та *Vespertilio* (див.: Загороднюк 1998 та розділ 7). — Прим. ред.

Нетопир середземний — *Pipistrellus kuhlii*

Повна назва виду — *Pipistrellus kuhlii* (Kuhl, 1817). Інші назви: *Vespertilio kuhlii*; нетопир Куля, нетопир середземноморський. Один з чотирьох видів роду у фауні України. Згідно з Червоною книгою України (1994) належить до рідкісних видів (III категорія), за червоним списком МСОП (IUCN 1996) вид має категорію LR: lc (вид, що не має прямої загрози зникнення). На території України зустрічається в Криму, деяких приморських районах Херсонської та Донецької областей (ЧКУ 1994) та на узбережжі Азовського моря (Черемісов 1987; ЧКУ 1994; Ткач і Федорченко 1998). Мешкає в гористій місцевості, селиться в щілинах скель і кам'яних будівлях групами до 20 особин (Крижанівський і Корнєєв 1988).

Дані про сучасну чисельність виду відсутні і, можливо, вона дуже низька³⁰, що обумовлено природними факторами (ibid.). Інформація щодо міграційної активності виду відсутня (Загороднюк та ін. 1998). В межах України спостерігається розширення ареалу на північ. Раніше відомий лише з гірського Криму та узбережжя Азовського моря, тепер цей вид виявлений на Луганщині (виводкова колонія: Кондратенко 1999), що розширює відомий ареал в Україні на 350 км на північний схід. Окрім того, вид знайдено в Чорноморському біосферному заповіднику у вересні 1997 р. (Ткач і Федорченко 1998) а також (одного самця) на зимівлі в м. Ніжин, що на Чернігівщині (Кедров і Шешурак 1999). Заходи щодо охорони цього виду в Україні не розроблені. Як захід, спрямований на збереження цього виду, можна рекомендувати виявлення та подальшу охорону місць можливого перебування виду.

Цитована література

- Абелснцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. Том. 1, вип. 1. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — С. 229–446.
- Булахов В. Л., Чегорка П. Т. Сучасний стан фауни кажанів Дніпропетровщини // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 100–104. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І., Покин'ячереда В., Домашнінець В. Діяльність та інформаційні матеріали Українського хіроптерологічного центру // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 16–23. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Зубко Я. П. Фауна ссавців Нижнього Дніпра // Наук. зап. Харк. держ. пед. ін-ту. — Харків: Вид-во ХДПІ, 1940. — Том 4. — С. 49–87.

³⁰ Судячи з числа відомих знахідок нетопирів за останні кілька років, вид не є малочисельним (див. розділ 6: «Уточнення щодо кажанів у Бернських списках»). Очевидно, в останнє десятиліття чисельність виду стала зростати, насамперед, завдяки виразній здатності до синантропізації виду. — *Прим. ред.*

- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі* (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Кондратенко А.* Фауна рукокрылых Луганской области // *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. — Київ, 1998. — С. 139–145. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Кондратенко О. В.* Перша знахідка нетопира середземноморського (*Pipistrellus kuhli*) на Луганщині (Східна Україна) // *Вестн. зоології*. — 1999. — 33, № 3. — С. 96.
- Крыжановский В. И., Корнеев А. П.* Млекопитающие / Редкие и исчезающие растения и животные Украины / под ред. К. М. Сытника. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 202–228.
- Мерзлікін І., Лебідь С.* Нотатки про кажанів Сумської області // *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. — Київ, 1998. — С. 124–127. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Ткач В., Федорченко А.* Находки нетопыря средиземноморского на юге Украины // *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. — Київ, 1998. — С. 150–152. (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Червона книга України. Тваринний світ* / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Черемисов А. И.* Средиземноморский нетопырь (*Pipistrellus kuhlii*) в степных районах Украины // *Вестн. зоології*. — 1987. — № 2. — С. 80.
- [*IUCN*] 1996 *IUCN red list of threatened animals*. — Gland: IUCN, 1996.

І. Ковальова

РОЗДІЛ 3.

Ряд Хижих — CARNIVORA

Part 3. Order Carnivores — Carnivora

Цей розділ присвячено групі тварин, яка за короткий час співіснування з людиною перейшла з категорії групи, що контролює і регулює всі ресурсні потоки в екосистемах і посідає вершини трофічних пірамід, у категорію однієї з найуразливіших груп, популяції яких перебувають у стані глибокої депресії — хижакам.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЯДУ ХИЖИХ

General characteristics of the order Carnivora. — Zagorodniuk I., Slisarenko V. — Group is presented in Ukraine by 21 species, among them there are 1 extinct, 1 probably extinct, 9 included in the Red Data book of Ukraine, and 3 alien species.

Обсяг фауни хижих

У фауні України ряд хижих (Caniformes, seu Carnivora) представлений 2 підрядами — котячими (Feloidei, з єдиною родиною Felidae) та собачими (Canioidei), що обіймає родину Canidae та інфраряд арктоїдей (Arctoidea). Останні включають ведмедів (Ursidae), тюленів (Phocidae) та кунових (Mustelidae) (Загороднюк 1998а-б). Поділ традиційного ряду Carnivora на ряди наземних хижих (Fissipedia) та ластоногих (Pinnipedia) (напр., Корнєєв 1965) зараз не визнається (Павлинов і Россолімо 1977; Flynn et al. 1988).

Загальний обсяг аборигенної фауни, зареєстрованої на початок ХХ ст., складає 18 видів (табл. 5), з яких один вид (росомаха) повністю зник з території України (Корнєєв 1988), а інформація про наявність ще одного виду (тюлень) вкрай непевна. Характеристика цих груп наведена нижче.

Натомість, в результаті реалізації програм з покращення мисливських угідь в Україні та прилеглих країнах успішно акліматизовано три види хижих з трьох різних родин — собаку снотовидного (*Nyctereutes procyonoides*, Canidae), снота-полоскуна (*Procyon lotor*, Procyonidae) та норку американську (*Mustela vison*, Mustelidae) (Крижанівський та Ємельянов 1985). Останніми роками на півдні України з'явився шакал (*Canis aureus*, Canidae), що розселився в результаті природного розширення ареалу з Балкан (Волох та ін. 1998; Роженко і Волох 1999). Окрім цього, у фауні України є свійські двійники аборигенних видів — кіт (*Felis catus*) та собака (*Canis familiaris*), роль яких у функціонуванні природних систем часом стає визначальною і які у деяких випадках утворюють гібриди з дикими видами (див. відповідні нарис).

Фактори вразливості хижих

Існує шість ключових факторів, що визначають високу вразливість групи хижих загалом та більшості їх видів. Перші три з них визначаються власними

біологічними характеристиками хижих. Такими є їх вищі щаблі в трофічних пірамідах, низька популяційна щільність з відповідними великими розмірами мінімальних популяційних угруповань, низькі темпи розмноження та невисока плодючість (Загороднюк, 2000). Зокрема, центральною проблемою охорони макротеріофауни є великі розміри життєздатних популяційних угруповань та те, що навіть індивідуальні ділянки частини видів значно перевищують розміри більшості наявних заповідних територій.

Іншими трьома факторами є конкурентні взаємини хижих з людиною, висока комерційна та експлуатаційна цінність хутра та рудиментарна ознака сучасної цивілізації — колекційна значимість трофеїв, які за давніших часів були мірилом мужності мисливців. Хижі мають традиційне промислове значення, передусім як хутрові звірі та об'єкти трофейного і спортивного полювання (Корнєєв 1953; Кириков 1966; Шарлемань 1997).

До переліку антропогенних факторів варто додати ще три — фрагментація ареалів в результаті розвитку складної транспортної інфраструктури людської цивілізації, що порушує просторову та генетичну структуру популяцій хижих, ускладнення сучасної біоценотичної кризи інтродукцією нових видів хижих та наявність свійських хижих (котів, собак), що вступають у конкурентні взаємини з аборигенною фауною.

Хижі у червоних списках

Хижі ссавці є однією з найширше представлених груп ссавців у червоних списках. З 18 видів хижих аборигенної фауни 2 види на сьогодні повністю зникли (росомаха та тюлень), 9 видів хижих (вкл. тюленя) внесені до «Червоної книги України» (1994). За винятком роду *Vulpes* (лис звичайний і корсак), практично всі види внесені до бернських списків, зокрема 9 видів (рахуючи вимерлих) — до основного додатку 2 (Конвенція... 1998).

Загалом в найкризовому стані знаходяться всі аборигенні види родини котячих (Felidae) та надродини арктоїдей (Ursidae, Phocidae, Mustelidae). Малими є перспективи збереження найкрупніших видів, зокрема, ведмеда та рисі, що тепер знаходяться під увагою міжнародної програми із збереження крупних хижих (large predators)³¹. В кращому стані знаходяться популяції видів з родини собачих (Canidae), з яких лис-корсак заслуговує на охоронний статус як вид із вкрай обмеженим поширенням в Україні (розділ 6).

³¹ В Україні наразі створено Ініціативну групу *HELP* (Help European Large Predators) для обміну інформацією та організації акцій щодо охорони великих хижих. На VI Теріологічній школі група *HELP* проводитиме відповідний Круглий стіл.

Таблиця 5. Аборигенні види хижих ссавців України та їх охоронний статус згідно з додатками до Бернської конвенції та з Червоною книгою України

Родина	Назва виду [інші поширені назви]	Rem	ЧКУ	БК	Рек.
Felidae	<i>Felis silvestris</i> — кіт лісовий		1	b2	
Felidae	<i>Lynx [Felis] lynx</i> — рись звичайна		2	b3	
Canidae	<i>Canis lupus</i> — [собака]-вовк	(м)	—	b2	
Canidae	<i>Vulpes vulpes</i> — лис звичайний		—	—	
Canidae	<i>Vulpes corsac</i> — [лис]-корсак	†?	—	—	(b2)
Ursidae	<i>Ursus arctos</i> — ведмідь бурий	(м)	—	b2	
Phocidae	<i>Monachus monachus</i> — тюлень білочеревий	-†?	1	b2	
Mustelidae	<i>Martes foina</i> — куна кам'яна		—	b3	
Mustelidae	<i>Martes martes</i> — куна звичайна [лісова]		—	b3	
Mustelidae	<i>Gulo gulo</i> — росомаха	†	0	b2	
Mustelidae	<i>Mustela nivalis</i> — [тхір]-ласиця		—	b3	
Mustelidae	<i>Mustela erminea</i> — [тхір]-горностай		4	b3	
Mustelidae	<i>Mustela lutreola</i> — [тхір]-норка		2	b2	
Mustelidae	<i>Mustela [Putorius] eversmannii</i> — тхір степовий		3	b2	
Mustelidae	<i>Mustela [Putorius] putorius</i> — тхір чорний		—	b3	
Mustelidae	<i>Vormela peregusna</i> — перегузня [звичайна]	†?	2	b2	
Mustelidae	<i>Meles meles</i> — борсук звичайний		2	b3	
Mustelidae	<i>Lutra lutra</i> — видра річкова		2	b2	

Характеристика родин

Родина котячі (Felidae) представлена у сучасній фауні України трьома видами — аборигенними риссю (*Lynx lynx*) та лісовим котом (*Felis silvestris*) і адвентивним котом свійським (*Felis catus*). Стан популяцій аборигенних видів є загрозливим (Туриянин 1988), і обидва вони внесені до Червоної книги України (1994) та додатків до Бернської конвенції (табл. 5). Їх описи наведено в цьому розділі (кіт — окремим нарисом, рись — у додатку).

Родина собачих (Canidae) у фауні України представлена 3 дикими видами та трьома адвентивними. До перших належать вовк, лис звичайний і лис-корсак, до других — собака свійський, шакал та єнотовидний собака. У червоній книзі України група не представлена жодним видом, згідно з додатками до Бернської конвенції, на охорону заслуговує вовк (*Canis lupus*), стан популяцій якого в Україні є задовільним, і цей вид, як і всіх інших представників родини (за винятком корсака) можна вважати такими, що знаходяться в стані біологічного прогресу. До Бернських списків рекомендується корсак, представлений в Україні (=Європі) маргінальними поселеннями (розділ 6).

Родина ведмежих (Ursidae). Єдиний вид цієї родини є найкрупнішим представником ряду у фауні Європи. Його статус «мисливського» виду в Україні привів до того, що ареал скоротився за останні сторіччя у кілька разів. Поліська популяція практично зникла (Жила 1996), і тепер ареал виду обмежений

прикарпатськими областями, однак і тут популяція виду знаходиться від сильним пресом мисливців. Наведений у експертній довідці (див. нижче) ряд цифр, що відбивають багаторічні зміни чисельності карпатської популяції в Україні (1968 — 1236 екз., 1974 — 1135, 1978 — 973 екз.) варто продовжити цифрою, що наводиться в «Статистичному бюлетені Держкомстату України» за 1997 р. — 396 екз. Видно, що за 30 останніх років чисельність ведмедя в Україні скоротилась у 3,12 рази, тобто щороку популяція втрачає з різних причин 28 (!) особин. При збереженні цієї прогресії і статусу «мисливського виду» ведмідь зникне з території України вже через 12 років.

Родина тюленячих (Phocidae). Представлена єдиним у понтичному басейні видом (*Monachus monachus*), останні достовірні знахідки (заходи) якого в води України датовані 50-ми роками, а свідків репродуктивних угруповань виду і не лишилось. Повідомлення про зустрічі тюленя-монаха в водах України³² в більшості випадків напевно пов'язані з реєстрацією морських котиків, дюжина яких ще в кінці 80-х років втекла з кінозйомочних і дослідних лабораторій, розташованих у Криму (О. Занін, особ. повідомл.).

Родина кунових (Mustelidae). Найбагатша за видовим складом та «найчервоніша» група хижих ссавців. У аборигенній фауні представлена 11 (з 18 наявних) видами 6 родів: куниць (*Martes*, 2 sp.), росомах (*Gulo*, 1 sp.), тхорів (*Mustela*, 6 sp.), перегузн (*Vormela*, 1 sp.), борсуків (*Meles*, 1 sp.) та видр (*Lutra*, 1 sp.). Цей список був доповнений американським тхором *Mustela vison*, якого за велику схожість з норкою назвали «норкою американською». В найгіршому стані знаходяться популяції найкрупніших видів, що активно переслідуються людиною як конкуренти і як мисливські звірі (Сокур 1961) — росомаха (зникла на межі 19/20 ст.³³), видра (ЧКУ, II кат.), борсук (ЧКУ, II кат.). Не кращий стан популяцій інших видів, зокрема хижих зі степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999) — перегузн (ЧКУ, II кат.) і тхора світлого (ЧКУ, III кат.). Програма з покращання мисливських угідь шляхом заміни аборигенної норки американським пухнастішим двійником привела до згасання популяції цього виду, що тепер має всі можливі охоронні категорії (БД2; ЧКУ: II кат., RDBEV: VU тощо).

³² Зокрема, в останнє десятиліття колеги-зоологи із заповідника «Дунайські плавні» (О. Федорченко, М. Жмуд) повідомляли про реєстрації «тюленя», однак в усіх випадках це були не власні дані, і спостереження «ластоногих» не може бути напевно отождествлене з *Monachus*, популяції якого знаходяться зараз в стані згасання лише у південно-західних кутках Чорного моря (Atlas 1999).

³³ Останньою відомою нам згадкою про вид в Україні є повідомлення М. Кесслера (1880) про росомаху на Черкащині (в околицях Канева).

Цитована література

- Волох А. М., Роженко Н. В., Лобков В. А. Первая встреча обыкновенного шакала (*Canis aureus* L.) на юго-западе Украины // Науч. тр. зоол. музея Одесск. гос. ун-та. — 1998. — Том 5. — С. 187–188.
- Жила С. М. Бурый ведмідь (*Ursus arctos* L.) в Українському Поліссі // Вестн. зоології. — 1997. — Том 31, N 3. — С. 77.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — N 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоології. — 1998б. — Том 32, № 1-2. — С. 126-150.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Систематичне положення таксона як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000. — № 5. — С. 180–186.
- Кесслеръ Н. Ф. О россомахе, найденной въ Каневскомъ у. Киевской губ. // Тр. СПб. об-ва естествознания. — 1880. — Том 11, вып. 2. — С. 172. (цит. за Шарлемань, 1920).
- Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. — Москва: Наука, 1966. — 248 с.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. — Киев: Изд-во гос. ун-та, 1953. — 37 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Корнеев А. П. Их уже нет на Украине (Черный список). Виды, исчезнувшие на территории УССР в историческое время. Млекопитающие // Сытник К. М. (ред.). Редкие и исчезающие растения и животные Украины. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 229–230.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. Тр. Зоол. музея МГУ; Том 25).
- Роженко М. В., Волох А. М. Поява шакала звичайного (*Canis aureus*) на півдні України // Вестник зоології. — 2000. — Том 34, № 1. — С. 125–129.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Тулянин И. И. Кошачьи Украинских Карпат // Вопр. охр. и рац. использ. раст. и животн. мира Укр. Карпат. — Ужгород: Ужгород. отд-е МОИП, 1988. — С. 126–131.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. — Киев: Киевск. экол.-культ. центр, 1997. — 166 с. — (В. Е. Бореико. История охр. прир., вып. 13).
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- Flynn J. J., Neff N. A., Tedford R. H. Phylogeny of the Carnivora // The phylogeny and classification of the Tetrapods / Benton M. J. — Oxford: Clarendon Press, 1988. — P. 73–116.

І. Загороднюк та В. Слісаренко

ВОВК — *CANIS LUPUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Canis lupus* Linnaeus, 1758.

Ряд Хижі звірі — Carnivora,
родина Собачі — Canidae.

Таксономічна характеристика

Один з двох видів роду, представлений в Україні одним, номінативним, можливо двома підвидами: лісовим (номінативним) та степовим (*campestris*), що був на півдні України практично винищений³⁴.

Біологічна характеристика

Звір з надзвичайно широким ареалом у Голарктиці. Крім вовків типового «вовчого» забарвлення можуть зустрічатися звірі альбіноси, меланісти, хромісти. Населяє найрізноманітніші ландшафти від тундри до пустелі. В Україні зустрічається в усіх природних зонах, оселяється в лісах, болотах, глухих яругах і байраках в степах, густих чагарникових заростях тощо. Розміри і межі мисливських угідь вовка визначаються можливостями добування харчу і можуть сягати 100–200 кв. км. Живуть на цій території зграями (сім'ями), що складаються з пари дорослих особин, їх приплоду та переяроків (приплоду минулого року). Територію мітять пахучими мітками. Живляться найрізноманітнішою тваринною їжею, але основу здобичі складають мисливські та домашні тварини: парнокопитні, зайці, борсуки, дикі та домашні птахи, собаки, відвідують скотомогильники. Здатні витримувати довге голодування. Під час полювання за ніч проходять до 30 км, залюбки використовуючи шляхи і стежки людини, просіки й дороги. На денний відпочинок залягають в затишному місці там, де їх застане світанок. Постійні лігва влаштовують в укриттях: у буреломі, під корінням вивернутих дерев, в яругах і печерах, часто в

³⁴ Варто уточнити, що вовк і тепер поширений на півдні України (рис. 8), і мова, очевидно, йде про аборигенний підвид (Шевченко і Борисовець 1988). — Прим. ред.

норах інших тварин, або виритих «власноручно», як правило, недалеко від водопою. Моногами. Розмножуються раз на рік; основний сезон парування — січень—лютий. Вагітність триває 62–75 днів, народжують звичайно 4–5 вовчат, які стають статевозрілими у віці 22–23 місяці. Ворогів у вовка, крім людини, практично нема.

Географічне поширення

Вовк поширений по всій Україні, крім Криму та Вінницької обл. (рис. 8).

Рис. 8. Географічне поширення вовка в Україні.

Оцінка стану та чисельності популяції

Вовка як хижака, що наносить великі збитки тваринництву, завжди переслідувала людина. Чисельність цього дуже пластичного хижака, що здатний пристосовуватись до будь-яких умов, завжди зростала при війнах, розрусі, будь якій соціальній та економічній нестабільності. За роки громадянської війни вовки заселили всю Україну, але до початку 2 світової війни їх чисельність скоротилась майже в 100 разів. За роки війни вона знов зросла до 7000 особин в 1947–49 рр. В період із 1946 по 1967 рр. в Україні добуто біля 35'000 вовків, і на 1969 рік його чисельність вже не перевищувала 300 голів.

Після 70-х років чисельність вовка поступово зростала, і на даний час вона оцінена у 2146 особин. За 1996 рік в Україні вбито 940 вовків, але це не вплинуло помітно на їх чисельність. При тотальному переслідуванні маточне поголів'я вовка за рік втрачає лише 10 % свого складу.

Категорія охорони в Україні

Не охороняється.

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Див. рубрику оцінка стану популяції.

Утримання і розведення у неволі

Немає потреби.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Не охороняється. Спеціальних заходів охорони поки що не потребує.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Необхідно уточнити таксономічний статус південної популяції вовка в Україні, а також дослідити питання про існування і поширення в Україні вовко-собачих гібридів.

Цитована література

- Волк*: Происхождение, систематика, морфология, экология. — МАБ. — Москва: Наука, 1985.
Гептнер В. Г., Наумов Н. П., Юргенсон П. Б. и др. [Хищные]. — Москва: Высшая школа, 1967. — (Млекопитающие Советского Союза, том 2, часть первая).
Гурский И. Г. Волк юга европейской части СССР: Автореф. дис.... канд. биол. наук. — Одесса, 1969.
Корнєєв О. П. Вовк та його знищення. — Київ; Харків, 1950.

В. Крижанівський

ВЕДМІДЬ БУРИЙ — *URSUS ARCTOS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Ursus arctos* Linnaeus, 1758.

Ряд Хижі звірі — Carnivora,
родина Ведмежячих — Ursidae.

Таксономічна характеристика

Один з 4 видів роду, єдиний вид роду *Ursus* в Україні, представлений номінальним підвидом.

Біологічна характеристика

Найкрупніший хижак нашої фауни, типовий мешканець великих лісових масивів. В Українських Карпатах зустрічається до верхньої межі лісу. Основні літні стації — зарослі вирубки, багаті на ягоди. Восени ведмеді спускаються нижче, в пояс букових та дубових лісів. Зимові стації — густі хвойні та змішані молодняки, в яких найчастіше ведмеді влаштовують барліг і залягають у сплячку. Ведмідь — усеїдна тварина. Протягом всього року в його раціоні переважають різноманітні рослинні корми від трав'янистих до деревних: зелені стебла і листя, ягоди і плоди, зерна злаків, горіхи тощо. З тваринних кормів поїдає все, що знайде або вполює: комах чи їх личинок, рибу, земноводних і плазунів, мишей, птахів та їх яйця, крупних ссавців до оленя чи кабана, падло різних тварин. В теплі зими в Карпатах при гарному врожаї бука частина ведмедів може зовсім не залягати в барліг.

Звичайно зимовий сон триває з грудня до березня. Раз на два роки у січні в зимовому барлозі ведмедиця після 7 місяців вагітності народжує 1–3 ведмежат. Статевої зрілості самиці досягають на четвертий рік життя. Ворогів у карпатського ведмеда крім людини немає.

Географічне поширення

Займає територію Карпат в межах лісового поясу. Найбільше ведмедів у Закарпатській та Івано-Франківській обл. (рис. 9).

Рис. 9. Географічне поширення ведмеда бурого в Україні.

Оцінка стану та чисельності популяції

В Україні спостерігається зниження загальної чисельності популяції. Сучасна чисельність виду в Українських Карпатах за мисливською статистикою оцінена у 407 особин.

Категорія охорони в Україні

Добування обмежене, регулюється мисливським законодавством.

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Найвищий рівень чисельності української популяції ведмеда в Карпатах з 30-х років зафіксовано 1968 р.: 1236 ос.; вже 1974 р. їх налічували 1135, а 1978 — 973 особин. Отже, тенденція зниження чисельності ведмеда в Україні продовжується³⁵. Найбільша смертність з природних причин спостерігається се-

³⁵ Див. також розрахунки змін чисельності ведмеда в описі ряду. До цього варто додати, що до початку XX ст. ведмідь був відносно звичайним видом в Українському Поліссі, однак був повністю витіснений людиною; темпи згасання поліської популяції прослідковано в публікації С. Жили (1997). — *Прим. ред.*

ред молоді віком до одного року (50 %). Головна причина зниження чисельності — браконьєрство.

Утримання і розведення у неволі

Добре розмножується в зоопарках.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Добування регулюється мисливським законодавством України. Потрібна найсуворіша охорона ведмеда від браконьєрства, вилучення вогнепальної зброї у чабанів на полонинах. Важливо також охороняти ведмежі барлоги, обмежувати лісгосподарські роботи та полювання на копитних в місцях розташування барлогів на період сплячки ведмедів, заборонити рубку старих дуплистих дерев. Очевидно, на часі питання про внесення ведмеда в «Червону книгу України».

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Відсутні достовірні сучасні дані про структуру української популяції.

Цитована література

- Гептнер В. Г., Наумов Н. П., Юргенсон П. Б. и др. Морские коровы и хищные. — Москва: Высшая школа, 1967. — (Млекопитающие Советского Союза, Том II, часть 1).
- Громов И. М., Баранова Г. И. (ред.). Каталог млекопитающих СССР (плиоцен–современность). — Ленинград: Наука, 1981. — 456 с.
- Слободян А. А. К вопросу о питании карпатского бурого медведя // Вестн. зоологии. — 1975. — № 5.
- Слободян А. А. Экология и этология бурого медведя в Украинских Карпатах // Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988.
- Слободян А. А., Гуцуляк М. Р. К экологии карпатского бурого медведя в зимний период // Зоол. журнал. — 1976. — Том 4, вып. 5.

В. Крижанівський

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ ХИЖИХ У ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ.

Частина 1: *Monachus, Gulo, Vormela, Putorius*

Загалом у фауні України є 18 аборигенних видів хижих ссавців (ряд Caniformes; Carnivora auct.), з яких 6 видів основного бернського списку (додаток 2) мають також охоронний статус за «Червоною книгою України» (1994). Детальні описи 5 з них вміщено у 2-му виданні «Червоної книги України», і тут подано лише стислі довідки щодо цих видів. Такими є наступні 7 видів (табл. 6), 4 з них описано у цьому огляді, ще три — в наступному.

Тюлень-монах — *Monachus monachus* Hermann, 1779. Один з трьох видів роду, єдиний у фауні України. В Україні відомий лише за трьома давніми знахідками: в північно-західному Причорномор'ї — від мису Тарханкут до о. Зміїний і дельти Дунаю (Клейнєнберг 1956). З 50-х років нових знахідок немає. Вид реєстрували на безлюдних островах і кам'янистих узбережжях (Щербак 1994). Нещодавні повідомлення про спостереження ластоногих в дельті Дунаю викликають сумніви щодо їх відповідності цьому виду. Скорочення ареалу зумовлено освоєнням узбережжя людиною і тотальним виснаженням кормової бази (Щербак 1994).

Росомаха — *Gulo gulo* Linnaeus, 1758. Єдиний вид роду. Вид, що у сучасній фауні України відсутній. Останні знахідки в Україні відносяться до Поділля та території середнього Подніпров'я XIX ст. (Кесслер 1880). Зараз ареал скоротився і найближчими місцями оселення виду є Південні Карпати та Кольський півострів. З початку XX ст. вид відсутній і в Білорусі, де відомі лише окремі заходи росомах (Бобринський та ін. 1965). Причиною таких змін у сучасному поширенні виду стало його тотальне переслідування людиною, принаймні, на території Східної Європи.

Таблиця 6. Види хижих ссавців з додатку 2 до Бернської конвенції, що включені до «Червоної книги України» (1994).

Родина	Вид	ЧКУ, кат.	Примітка
Phocidae	<i>Monachus monachus</i> — тюлень-монах	1	†?, ця довідка
Mustelidae	<i>Gulo gulo</i> — росомаха	0	†, ця довідка
Mustelidae	<i>Vormela peregusna</i> — перегузня звичайна	2	ця довідка
Mustelidae	<i>Mustela eversmanni</i> — тхір степовий	3	ця довідка
Mustelidae	<i>Mustela lutreola</i> — норка європейська	2	наступна довідка
Mustelidae	<i>Lutra lutra</i> — видра річкова	2	наступна довідка
Felidae	<i>Felis silvestris</i> — кіт лісовий	1	наступна довідка

Перегузня — *Vormela peregusna* Guldenstaedt, 1770. Єдиний вид роду у світі та в Україні. Вид занесений до ЧКУ з категорією II (Волох 1994б). Поширений у степовій зоні з максимальною кількістю відомих згадок у Приазов'ї. Знахідки за межами цього регіону, зокрема на правому березі Дніпра і на північ від лінії Одеса–Харків, датовані часом до 1970 р. (див. карту в ЧКУ 1994). Типовий мешканець цілинного степу, включаючи як цілинні степові ділянки, так і чагарникові зарості; загальну чисельність оцінюють величиною до 150 особин (Волох 1994б). Основними причинами зменшення чисельності і ареалу є розорювання степу, господарське освоєння всіх притаманних виду біотопів — від берегів річок до степових ділянок, а також підриз кормової бази — популяції гризунів. Плодючість невисока, на початку другого року життя самки народжують 4–8 щенят (Абеленцев 1968). Як захід відновлення популяцій виду пропонують розведення в неволі з подальшим випуском у природу (Волох 1994б).

Тхір степовий — *Mustela eversmanni*, Lesson, 1827. Один з 13 видів роду, один з 5 видів роду у фауні України. Включений до ЧКУ з категорією III (Волох 1994в). Поширений по всій території України, за винятком Карпат і Полісся. Населяє степові ділянки в межах усіх природних зон. Загальна чисельність в Україні оцінюється в кілька тисяч особин; і в порівнянні з даними на початок ХХ ст. чисельність виду скоротилася у 20–25 разів (Волох 1994 в) внаслідок руйнації типових для виду біотопів та скорочення чисельності кормових об'єктів, зокрема ховрахів. Статевої зрілості досягає на другий рік життя і за один раз самка народжує в середньому 7,6 малят (Терновський 1977, цит. за: Туманов 1984). Задля збереження виду необхідно заборонити полювання на нього та боротьбу з ховрахом в місцях оселення тхора степового.

Цитована література

- Абеленцев В. І. Куницеві — Київ: Наук. думка, 1968. — 280 с. (Фауна України. Том 1, вип. 2).
- Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — М.: Просвещение, 1965. — 383 с.
- Волох А. М. Тхір степовий // ЧКУ. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994а. — С. 404.
- Волох А. М. Перев'язка звичайна // Червона книга України. — Київ, 1994б. — С. 406.
- Волох А. М. Перевязка в Запорожской области // Редкие виды млекопитающих СССР и их охрана. — Москва, 1983. — (цит. за Волох 1994).
- Волох А. М., Рокитянский И. Г. Современная граница ареала перевязки на юго-западе СССР // IV съезд Всес. териол. о-ва АН СССР. — Москва, 1986. — Том 3. — (цит. за Волох 1994б).
- Клейнберг С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промыслового исследования. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.
- Корнеев А. П. Их уже нет на Украине. Млекопитающие // Ситник К. М. (ред.). Редкие и исчезающие растения и животные Украины. — Киев : Наук. думка, 1988.
- Татаринев К. А. Біоценотичні фактори поширення степового тхора на заході УРСР // Збірник праць Зоол. музею АН УРСР. — 1952. — Вип. 25.
- Туманов Н. Л. О некоторых репродуктивных особенностях хищных млекопитающих // Вестн. зоологии. — 1984. — № 6. — С. 55–60.

В. Слісаренко

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ ХИЖИХ у ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ.

Частина 2: *Mustela, Lutra, Felis*

Норка європейська — *Mustela lutreola*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Mustela (Lutreola) lutreola* Linnaeus, 1761. Один з 13 видів роду, один з двох видів підроду в Україні.

Біологічна характеристика. Напівводний хижак, активний переважно в сутінках та вночі. Населяє невеликі прісноводні водойми різних типів з зарослими берегами. Найбільш сприятливі для норки оселища — заплави з нерівним рельєфом, чисельними озерцями та незатоплюваними острівцями, мозаїчною рослинністю. Нори з кількома виходами на сушу та під водою влаштовує біля води між коріннями дерев. Використовує покинуті житла бобра та ондатри. Крім нори використовує тимчасові притулки у вимоїнах берега, порожнини під прибережними наносами, в дуплах колод тощо. Взимку потребує наявності промоїн та підлідних порожнин на водоймах. Осілий звір, що без крайньої потреби не залишає свою територію і не мігрує на значні відстані. Живиться рибою та іншими водяними тваринами, а також жабами, дрібними гризунами і землерийками, птахами й іншими прибережними тваринами. Паруються норки у квітні, а після 40–46 денної вагітності народжують від 3 до 7 малят. Статевої зрілості досягають наступного року після народження. В неволі нормально розмножується. Розплідники норки європейської створені в Російській Федерації та в Естонії.

Оцінка стану популяцій. Природний ареал охоплює майже всю Європу і сягає за Урал. В Україні європейська норка малочисельна, збереглась в Карпатах, в плавнях Дунаю та Дністра, подекуди в західному Поліссі та в пониззі Дніпра і Донця. Даних щодо чисельності виду немає, а мисливська статистика облікує європейську норку сукупно з американською. У «Червоній книзі України» (1994) загальну чисельність цього виду оцінено у 1200 особин, лівова частка з цієї кількості припадає на Карпати і Дунай³⁶.

³⁶ В ЧКУ (Волох і Роженко 1994) вказують 600 і 500 ос., відповідно. — Прим. ред.

Заходи охорони. Вид занесено до «Червоної книги України» зі статусом зникаючого (II категорія). В Україні, як і на більшості ареалу, спостерігається скорочення чисельності популяції. Головними причинами цього є скорочення площ придатних біотопів внаслідок осушувальних меліорацій та гідробудівництва, конкуренція з видрою і, особливо, американською норкою, яка витісняє європейську. Певне значення має браконьєрське здобування її разом з норкою американською. Вид охороняється в Карпатському біосферному заповіднику, заповіднику «Дунайські плавні» і Карпатському національному природному парку. Для збереження виду треба виявляти місця найбільшої щільності популяції норки європейської та створювати в них заказники, заборонити промисел американської норки та ондатри в місцях поселення норки європейської³⁷.

Видра — *Lutra lutra*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Lutra lutra* Linnaeus, 1758. Один з 11 видів роду *Lutra*, один вид роду в фауні України, представлений тут номінальним підвидом.

Біологічна характеристика. Напівводний звір, що добре плаває та пірнає. Оселяється на прісноводних водоймах, багатих рибою, в різних ландшафтах, незалежно від ступеню їх антропогенної трансформації. Віддає перевагу проточним водоймам з чистою водою, лісистими берегами чи заростями очерету. Важливе значення має гідрологічний та льодовий режим водойми. Територія поселення видри обмежена вузькою прибережною смугою по обох берегах. Тут видра має постійну нору з підводним виходом та кілька тимчасових притулків під корінням дерев, в купах хмизу чи в розмивах берегу, в покинутих норах та хатках бобрів тощо. Веде потайний, переважно присмерково-нічний спосіб життя. Поживу добуває в воді. Живиться в основному рибою, жабами (взимку), рідше дрібними птахами і ссавцями, молюсками, різними водними безхребетними. Терміни розмноження розтягнуті. Вагітність з латентним періодом, тривалість якого нестабільна. Тривалість вагітності 51–72 дів. Малят (2–4) найчастіше народжують у травні. Розмножується в неволі. Найнебезпечнішим ворогом видри є вовк³⁸.

³⁷ Існує рекомендація Постійного комітету Бернської конвенції при вилучення адвентивної фауни. Заборона промислу американського тхора може бути виправданою тільки в тих випадках, коли його не відрізняють від аборигенного виду і полюють на «норку» взагалі, тобто і на *Mustela lutreola*. — *Прим. ред.*

³⁸ Мабуть, все-таки «людина», про що йдеться двома розділами нижче («заходи охорони»), оскільки вовка «браконьєром» не називають. — *Прим. ред.*

Оцінка стану популяцій. Видра має широкий ареал в Євразії. В Україні зустрічається по всій території, за винятком Криму, Запорізької і Миколаївської областей. Загальна чисельність за мисливською статистикою сягає 6 тис. особин. Найбільша чисельність видри відмічена у Вінницькій, Полтавській та в поліських областях.

Заходи охорони. Видру занесено до «Червоної книги України»; оберігається в заповідниках та природних парках. В «Червоній книзі» вид визначено як зникаючий (II категорія), що необґрунтовано, оскільки останніми роками спостерігається тенденція до зростання чисельності. Найнебезпечнішим ворогом видри є браконьєр. З природних негативних факторів найзначущий — несприятливі погодні умови взимку, а з антропогенних — забруднення водойм. Рекомендація щодо збереження — охорона від браконьєрства.

Кіт лісовий — *Felis silvestris*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Felis silvestris* Schreber, 1777. Єдиний з 32 представників роду у фауні України, представлений номінальним підвидом.

Біологічна характеристика. Звір за розмірами тіла більший від домашньої кішки, його вага 5–7 кг. Дає плодючі гібриди з домашньою кішкою. Оселяється переважно в старих широколистяних та мішаних лісах з дуплястими деревами, скелястими ділянками, хащами, буреломом та хмизом. Трапляється у заплавних лісах, заростях очерету і чагарників. Лігва влаштовує в дуплах, розміщених невисоко над землею, розколинах скель, в колодах і купах хмизу, покинутих норах інших хижаків, заламах очерету. Живиться дрібними гризунами та птахами, інколи ловить зайців, білок тощо. Веде присмерковий та нічний спосіб життя, хоча інколи полює і вдень. Вміє плавати, проте води уникає. Паруються в січні–березні; тривалість вагітності 63–68 днів. Молодняк (3–6 кошенят) народжується в травні.

Оцінка стану популяцій. Рідкісний вид, популяція якого продовжує скорочуватись. Ще в 70-х лісового kota полювали на Одещині в плавнях Дністра та Дунаю. Зараз у мисливській статистиці (2тп) щодо цієї області kota лісового не згадують³⁹, і вид зберігся лише у Карпатах. З загального поголів'я 300–400 особин три чверті припадає на Закарпатську область⁴⁰.

³⁹ Колеги, які працюють в Причорномор'ї, регулярно згадують також знахідки kota в Дунайських і Дністровських плавнях. — *Прим. ред.*

⁴⁰ Така ж цифра наведена у Червоній книзі (Шевченко 1994) як чисельність карпатської популяції. За «Статистичним бюлетенем про ведення мисливського господарства у 1997 р.» в Україні обліковано 460 особин *F. silvestris*. — *Прим. ред.*

Заходи охорони. В «Червоній книзі» України (1994) віднесений до I категорії. Ареал kota лісового продовжує скорочуватись. Найбільший негативний вплив на популяцію справляє несанкціонований відстріл котів мисливцями, що вважають дикого kota шкідником їхнього господарства⁴¹. Збереженню виду загрожує також легка гібридизація із здичавілими домашніми котами⁴². Не здатний до пересування по глибокому снігу і в суворі зими гине від голоду. Вид охороняється в Карпатському біосферному заповіднику, в заповіднику «Дунайські плавні» та в Карпатському національному природному парку. Слід створити заказники в місцях найбільшої щільності популяції kota лісового, заборонити застосування капканів і відстріл здичавілих котів в мисливських господарствах, в яких поширений кіт лісовий.

Використана література

- Абеленцев В. І. Куницеви. — Київ: Наук. думка, 1968. — (Фауна України, том I, вип. 3).
- Гептнер В. Г., Наумов Н. П., Юргенсон П. Б. и др. Морские коровы и хищные. — Москва: Высшая школа, 1967. — (Млекопитающие Советского Союза, том II, часть 1).
- Гептнер В. Г., Слудский А. А. Хищные. — Москва: Высшая школа, 1972. — (Млекопитающие Советского Союза, том II, часть 2).
- Громов И. М., Баранова Г. И. (ред). Каталог млекопитающих СССР. — Ленинград: Наука, 1981.
- Корнєєв О. П. Видра на Україні, її екологія та шляхи раціонального використання // Труды Зоологического музея КДУ. — 1959. — № 6.
- Мошонкин Н. Разведение европейской норки // Охота и охотничье хозяйство. — 1986. — № 7.
- Редкие и исчезающие растения и животные Украины. Справочник. — Киев: Наук. думка, 1988.
- Сидорович И. У. Норки, выдра, ласка и другие куньи. — Минск: Ураджай, 1995.
- Татаринков К. А. Популяция европейской норки и лесной кошки в Карпатах // Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих. — Москва, 1979.
- Терновский Д. В. Биология куницеобразных. — Новосибирск: Наука, 1977.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.

В. Крижанівський

⁴¹ Для багатьох мисливців кіт лісовий є бажаним трофеєм. І. Турянин (1988) основну частину матеріалів він зібрав саме у мисливців, вивчаючи їх трофеї. — *Прим. ред.*

⁴² Легка гібридизація kota лісового з *Felis catus* не є доведеною. Турянин (1988) серед 66 досліджених ним диких котів з Карпат не згадує жодного гібриду. — *Прим. ред.*

РОЗДІЛ 4.

НАДРЯД ГРИЗУНІВ — GLIRES

Part 4. Superorder Rodents — Glires

Цей розділ присвячений представникам надряду, що обіймає ряди зайцеподібних та власне гризунів.

Надряд є найбагатшою за видовим складом групою ссавців фауни України і включає 52 сучасних види, тобто майже половину регіональної теріофауни.

Серед них є 17 видів, що включені у «бернські» списки, зокрема 7 видів у додаток II.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАДРЯДУ ГРИЗУНІВ

Таксономічна довідка

Надряд *Glires Linnaeus* представлений у фауні України та Європи загалом двома рядами — зайцеподібними *Leporiformes (Lagomorpha auct.)* та власне гризунами *Muriformes (Rodentia auct.)*, яких довгий час розглядали лише як підряди *Duplicidentata*⁴³ та *Simplicidentata* єдиного ряду *Rodentia (s. l.)* (Корнєєв 1965 та ін.). У складі сучасної теріофауни України наявні 3 види зайцеподібних та 49 (+1?) видів гризунів, які разом формують 30 родів 11 родин (Загороднюк 1992, 1998а). Їх повний список наведено у додатку до цього зведення (розділ 7), а стислу характеристику представлених в Україні вищих таксонів — у окремому розділі цього повідомлення (див. нижче).

Висока таксономічна різноманітність родентофауни України визначається дуже складною біогеографічною її структурою: в Україні наявні як типово лісові (напр., вовчки і руді нориці), так і типово степові види (напр., сліпаки, тушкани і ховрахи), є низка видів альпійських (напр., повх і снігова нориця) і синантропних (напр., хатні миші і пацюки); кілька видів акліматизовано для покращення мисливських угідь (напр., ондатра та нутрія).

Гризуну у червоних списках

У Бернських списках представлено 17 видів надряду *Glires*, з них — 7 видів гризунів включено у основний додаток II: два види ховрахів, по одному виду хом'яків, нориць і сліпаків та два види мишівок (Конвенція 1998). При цьому 1 вид ховрахів (крапчастий) та обидва види мишівок (лісова та степова) представлені в регіоні парою відмінних за хромосомними числами аловидів (Загороднюк 1998b), статус яких має бути прирівняний до статусу «материнських» видів. Окрім цього, у бернських списках повністю відсутні види степового фауністичного ядра, які є повсюдно рідкісними і представленими в Європі тільки на території України. Рекомендації щодо їх включення у Бернські списки подано у спеціальному розділі 6 цього зведення.

⁴³ Саме під такою назвою «*Duplicidentata*» зайцеподібні (*Leporiformes* mihi) наводяться у додатку 3 до Бернської конвенції (Конвенція 1998).

Інформацію щодо рідкісних та вразливих видів гризунів, що мають охоронний статус згідно із додатком 2 до Бернської конвенції і які описано в цьому розділі, узагальнено в таблиці 7.

Фактори вразливості гризунів

Група надзвичайно різноманітна за реалізованими і представленими у фауні України життєвими формами (екоморфологічними типами), що визначає різноморідність і групоспецифічність факторів вразливості. Більшість представників надряду Gliridae є консументами першого порядку, звичайно досить пластичними у виборі місць оселення і звичайно добрими землеріями, що здатні самі влаштовувати свої оселища. Частина видів пристосовувалась до життя в агроценозах та інших типах квазіприродних екосистем (Підоплічка 1930).

Між тим, стан популяцій частини видів є загрозливим через їх природну низьку щільність і обмежене поширення, принаймні, в Україні. Негативно впливають на стан популяцій низки видів гризунів і зміни середовищ їх існування. Особливо позначається це на видах зі складу степового фауністичного комплексу (ховрах, тушканах, сліпаках). Серед провідних факторів вразливості варто назвати фрагментацію ареалів з порушенням просторово-генетичної цілісності популяцій, руйнацію місць їх оселення в результаті розорювання степу і зникнення мегафауни тощо (Загороднюк 1999). Для ряду високоспеціалізованих видів (напр., сліпаки, тушканоподібні) фактором вразливості виступає також кризовий стан популяцій їх кормових об'єктів.

Таблиця 7. Види гризунів, включені у додаток 2 до Бернської конвенції (БК), та їх статус за «Червоною книгою України» (ЧКУ)

Родина та вид	БК*	ЧКУ	Примітка
Родина Sciuridae — Вивіркові			
<i>Spermophilus citellus</i> — ховрах європейський	b2	1	дод. до цього розділу
<i>Spermophilus suslicus</i> — ховрах рябий	b2	—	цей розділ
<i>Spermophilus odessanus</i> — ховрах подільський	(b2)	—	реком., розділ 6
Родина Sminthidae — Мишівкові			
<i>Sicista betulina</i> — мишівка лісова	b2	—	цей розділ
<i>Sicista subtilis</i> — мишівка степова	b2	3	дод. до цього розділу
<i>Sicista severtzovi</i> — мишівка темна	(b2)	—	реком., розділ 6
Родина Spalacidae — Сліпакові			
<i>Spalax graecus</i> — сліпак буковинський	b2	3	дод. до цього розділу
Родина Cricetidae s. l. (incl. Arvicolidae) — хом'якові			
<i>Cricetus cricetus</i> — хом'як звичайний	b2	—	цей розділ
<i>Terricola tatricus</i> — нориця татранська	b2	—	цей розділ

Примітка: у дужках подано охоронний статус, що має набути новий вид за парасольковим ефектом (див. статус попереднього «материнського» виду); b2 — додаток II до БК.

Характеристика груп

Надряд Glires має дуже розгалужену таксономічну структуру, і для характеристики груп тут інформацію узагальнено за найкрупнішими його підрозділами (зайце-, вивірко-, вовчко-, тушкано- та мишоподібні). Загалом прийняті тут схема таксономії та обсяг фауни відповідають сучасним поглядам (Громов 1981; Павлинов та ін. 1995; Загороднюк 1998a; Atlas 1999).

Ряд зайцеподібних — Leporiformes (syn.: Lagomorpha, seu Duplicidentata auct.) представлений у сучасній фауні України лише трьома видами, з яких аборигенними є два види зайців (кроля акліматизовано на початку XX ст.). Обидва аборигенні види цього ряду включені у додаток 3 до Бернської конвенції, окрім того заєць білий (*Lepus timidus*)⁴⁴ має найвищу (I) охоронну категорію згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994).

Підряд вивіркоподібних — Sciuroidei (syn. Sciuromorpha Brandt, 1855) представляє у фауні Європи надродина Castoroidea та Sciuroidea. Перша з них представлена єдиним видом — бобрим європейським, що включений у БДЗ. Друга надродина (вивіркових) представлена у фауні регіону двома родами, з яких родина летяг (*Pteromys volans*, БД2) зникла з території України ще у 18 ст. (Сокур 1961). Родина вивіркових (Sciuridae) представлена в Україні трьома родами (ховрахи, байбаки, вивірки), які обіймають 6 видів. Найбагатшим за видовим складом у нашій фауні є рід ховрахів (*Spermophilus*), два види якого внесені до БД2. З них ховрах європейський (*Spermophilus citellus*) має охоронний статус згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994), і цей вид є єдиним представником підряду на сторінках ЧКУ (у першому виданні був ще бабак).

Підряд вовчкових — Myoxoidei (syn. Gliromorpha Wood, 1974) представляє у фауні Європи надродину Myoxoidea з родиною Myoxidae (syn. Gliiridae). У фауні України родина представлена чотирма видами чотирьох різних родів (Загороднюк, 1998a). Всі вони включені у додаток III до Бернської конвенції (Конвенція 1998), при цьому вид *Eliomys quercinus* (вовчок садовий) є одним з найрідкісніших видів ссавців нашої фауни (Zagorodniuk 1998) і включений до «Червоної книги України» (1994; 1 кат.).

Надродина тушканоподібних — Dipodoidea представлена в Україні трьома родами. Дві з них — Allactagidae та Dipodidae — часто об'єднують в єдину родину Dipodidae (s. l.); кожна з них представлена в Україні (відповідно, і в Європі загалом) лише одним видом. Кожний з цих видів (земляний заєць та кандибка) має охоронний статус згідно з обома виданнями Червоної книги

⁴⁴ Наведення другого виду (зайця сірого) як *Lepus capensis* (Конвенція 1998) замість *Lepus europaeus* є не виправданим (див.: «Контрольний список...» у розділі 7).

України (1980; 1994), однак обидва не включені до Бернських списків (позиції щодо цих видів див.: розділ 6). Третя родина — мишівкових (Sminthidae) — представлена у європейській фауні родом мишівок (*Sicista*), всі наявні представники якого включені у Додаток 2 до Бернської конвенції, один з них (*Sicista subtilis*) включений до ЧКУ (1994). Обидва наявні в Україні «бернські» види мишівок — *Sicista subtilis* (s. l.) та *Sicista betulina* (s. l.) — згідно з сучасними даними включають по два види-двійники (див. нижче відповідні їх описи), три з яких тепер зареєстровані у складі фауни України (Загороднюк 1998b; див. розділ 6).

Надродина мишоподібних — Muroidea. Найбагатша за видовим складом надродина підряду Muroidei (syn.: Myomorpha Brandt, 1855). У фауні Європи представлена кількома окремими родинами, які у частині зведень європейського і світового масштабу, зокрема, і в додатках до Бернської конвенції (Конвенція 1998), розглядають як єдину родину Muridae Illiger, 1811, що об'єднує сліпаків, мишей, хом'яків і нориць (Musser & Carleton 1993). У цьому зведенні прийнято більш подрібнену систему (див. розділ 7), що відповідає поглядам, висвітленим у попередніх оглядах (Павлинов та ін. 1995; Загороднюк 1998с). Родина сліпакових (Spalacidae) представлена в Європі 5 видами, і всі вони зустрічаються в Україні (три з них — тільки в Україні⁴⁵). У бернських списках (БД2) згадується лише сліпак буковинський; в ЧКУ — 3 види, один з яких (*S. arenarius*) рекомендується тут до включення у БД3 (розділ 6). Родина мишачих (Muridae s. str.) представлена 10 видами з відносно благополучним станом їх чисельності. Родина хом'якових (Cricetidae s. l.) представлена у Україні двома підродинами, які часто розглядають як самостійні родини — власне хом'якових (2 роди) та норицевих (6 родів). До додатку II увійшли два представники нашої фауни — хом'як звичайний (*Cricetus cricetus*) і нориця татранська (*Terricola tatricus*). Обидва ці види не мають охоронних категорій за ЧКУ (1994), при цьому другий вид вперше зареєстрований в Україні лише 10 років тому (Загороднюк 1989).

Види, рекомендовані до Бернських списків

Як доповнення до Бернських списків в цьому зведенні пропонуються дві групи видів. Перша з них — види, що дотепер не мали відношення до цих списків (таких 6): *Allactaga major* — тушкан великий, *Stylodipus telum* — тушкан трипалий, *Spalax arenarius* — сліпак піщаний, *Cricetulus migratorius* — хом'ячок сирій, *Ellobius talpinus* — сліпачок звичайний, *Lagurus lagurus* — строкатка степова. Друга група видів — аловиди бернських видів, тобто таксони, що входили до бернських списків як складові політипних видів (таких видів

⁴⁵ Ареал *Spalax microphthalmus* на сході продовжується на теренах Росії.

3): ховрах подільський — *Spermophilus odessanus* (*S. suslicus* s. l.), мишівка Штранда — *Sicista strandi* (*S. betulina* s. l.), мишівка темна — *Sicista severtsovi* (*S. subtilis* s. l.). Інформацію про ці види наведено у розділі 6.

Цитована література

- Громов И. М. Отряд Rodentia Bowdich, 1821 — Грызуны // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 75–217.
- Загороднюк И. В. Таксономия, распространение и морфологическая изменчивость полевок рода *Terricola* Восточной Европы // Вестн. зоологии. — 1989. — Том 23, № 5. — С. 3–14.
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии. — 1992. — № 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998a. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998b. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк И. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоологии. — 1998c. — Том 32, № 1–2. — С. 126–150.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Підоплічка І. Г. Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп в сільському господарстві. — Київ: Київська крайова с.-г. досл. ст., 1930. — Вип. 63. — 81 с.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- Musser G. G., Carleton M. D. Family Muridae // Wilson D. E., Reeder D. M. (eds.). Mammal species of the world. A taxonomic and geographic reference. 2nd ed. — Washington: Smithson. Inst. Press, 1993. — P. 501–756.
- Zagorodniuk I. Specimens of *Eliomys quercinus* (Mammalia) collected in Ukraine // Vestnik zoologii. — 1998. — Vol. 32, N 5-6. — С. 32.

І. Загороднюк

ХОВРАХ КРАПЧАСТИЙ — *SPERMOPHILUS SUSLICUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Spermophilus suslicus* (Guldenstaedt, 1770). Інші наукові назви (синоніми): *Citellus suslicus*; *Citellus guttatus* (Pallas), *Spermophilus suslicus*. Інші українські назви⁴⁶: ховрах рябий.

Ряд Гризуни — Muriformes (syn. Rodentia Bowdich, 1821)

Родина Вивіркові — Sciuridae Fisher, 1817 (syn. Sciuridae Gray, 1821)

Триба Ховрахові — Spermophilini Moore, 1959 (syn. Citellini Gromov, 1965)

Рід Ховрахи — *Spermophilus* Cuvier, 1825 (syn. *Citellus* Oken, 1816).

Таксономічна характеристика

Один з 38 видів роду (Павлинов та ін. 1995), один з чотирьох видів роду у фауні України, що входить до підродини наземних вивіркових — Marmotinae Рососк, 1923 (Загороднюк 1998а). Звичайно розглядається як політипний хромосомно-поліморфний надвид *Spermophilus suslicus* (s. l.), що включає також *Spermophilus odessanus* Nordmann (Решетник 1948). Тут розглядається у вузькому розумінні, тобто без останнього виду (опис ховраха подільського подано окремо у розділі 6). У такому вузькому визначенні вид включає лише 34-хромосомні популяції колишнього політипного виду «*Citellus suslicus*», поширені на схід від Дніпра до Волги (Загороднюк і Федорченко 1995). За морфологічними і цитогенетичними показниками цей вид є найбільш просунутим у порівнянні з усіма іншими видами європейських ховрахів, і він є вершиною унікальної транзитивної таксономічної системи, що проявляється в еволюційного ряду «*citellus* – *odessanus* – *suslicus*» (ibid.; Загороднюк 1998b). На півдні утворює гібридні зони із *Spermophilus pygmaeus* (див.: Громов 1995). В Україні представлений підвидом *S. s. averini* Migulin, описаним із Харківщини (Мигулин, 1927).

⁴⁶ В українському виданні Конвенції вид названо «ховрах тонкопалий», що збігається з назвою виду *Spermophilopsis leptodactylus* (Licht.) з родини Xerinae (Громов 1995).

Біологічна характеристика

Морфологічно подібний до ховраха подільського, відрізняючись від нього яскравішим забарвленням хутра. Напівколоніальний вид. Характерними місцями його оселення є луки, пасовища, сади, яри, орні землі тощо (Мигулін 1927, 1938), почасти оселяється у агроценозах і характеризується низкою відповідних морфо-фізіологічних адаптацій (Сокур і Филипчук 1977). Зимосплячий, сезон активності триває від кінця березня до початку вересня. Копає нескладні та неглибокі нори з 1–2 хідниками, часом використовує нори сліпаків. Харчова спеціалізація пов'язана з соковитими зеленими частинами рослин (Сокур 1960; Громов 1995). Плодяться, починаючи з другого року життя; у приплоді 6–8 малят (Мигулін 1938). Чисельність змінюється з роками, що визначається умовами нагулу та характером зими (промерзання ґрунту, тощо). Як і інші ховрахи, є активним компонентом природних вогнищ туляремії та інших зоонозів (Сокур та ін. 1988).

Оцінка стану та чисельності популяцій

В межах території України «лівобережний» вид *Spermophilus suslicus* завжди був спорадично поширеним, і його чисельність ніколи не визначалась як висока (Решетник 1948; Сокур 1960). Найчисельнішими, виходячи з наявних колекційних матеріалів, були популяції, що населяли найбільш східні терени України, зокрема, Стрілецький степ. Пошуки виду, здійснені автором та колегами-зоологами впродовж останніх 10–15 років, показали, що вид зберігся у вигляді рідкісних локальних острівних популяцій чисельністю 10–20 особин в залишкових степо-лучних ділянках Лісостепу.

Географічне поширення

Ховрах крапчастий поширений у лісостеповій зоні України та суміжних територіях РФ, від Дніпра до Волги. Південна межа ареалу нестійка і визначається динамічною зоною контакту ареалу із *Spermophilus pygmaeus*, з яким він утворює гібридні популяції (Громов та ін. 1965; Денисов і Стойко 1984). Показаний на карті (рис. 10) ареал виду в межах України реконструйований за всіма відомими колекційними зразками, даними автора та знахідками хромосомних форм. Ареал виду очевидно зазнав змін, і найвірогіднішим було більш південне, ніж зараз, поширення виду: зона його контакту з материнських видом *S. odessanus* могла знаходитись тільки в районі Запорізьких порогів, де тепер живе ховрах сірий. Зараз продовжується «танення» ареалу, і тепер вид знаходять лише на деяких польових аеродромах, пасовищах і ярах в середній смузі ареалу від півдня Київщини до Харківщини.

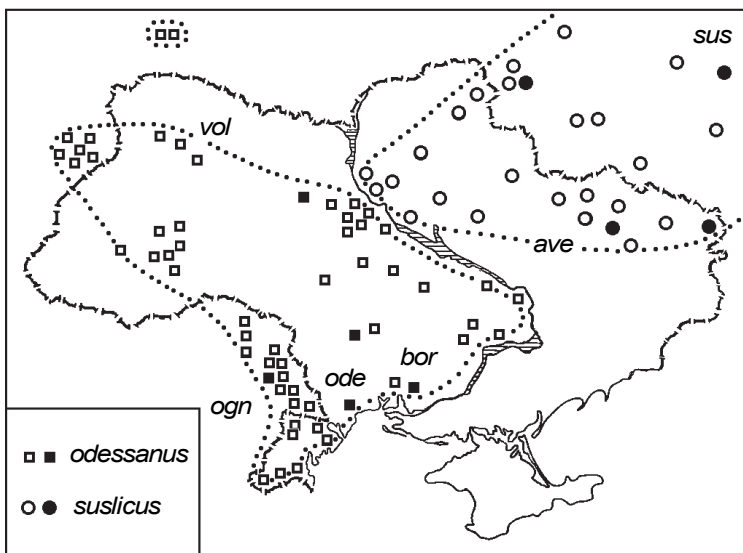

Рис. 10. Поширення ховрахів групи *Spermophilus* «*suslicus*»: крапчастого *S. suslicus* s. str. (2n=34) та подільського *S. odessanus* (2n=36); літери — типові місцевості підвидів (*vohlynensis*, *boristenicus*, *averini* etc.), заліті значки — каріологічно ідентифіковані популяції (за: Загороднюк і Федорченко 1995).

Категорія охорони в Україні

Ховраха крапчастого внесено до списку вразливих видів згідно із Бернською конвенцією (додаток 2), однак не внесено до жодного з видань Червоної книги України. Як і іншим видам рябих ховрахів (*citellus* та *odessanus*), цьому виду рекомендую надати охоронний статус за 1-ю категорією ЧКУ (Загороднюк та ін. 1998), або категорію CR (critically endangered = критично загрозливий) за новими критеріями IUCN (1994).

Тенденції зміни стану популяцій та фактори вразливості

Доступні для аналізу дані свідчать про суттєве зменшення якості та кількості місць оселення і показників чисельності виду. Це скорочення чисельності та області поширення виду в межах території України було сталим (постійним і поступовим), однак сприйняте науковцями як катастрофічне. У кожному випадку найбільш значними факторами, що обмежують поширення та чисельність ховрахів крапчастого в Україні, є розорювання степових ділянок та порушення просторової цілісності природних популяцій. Згубна дія процесів інсуляризації ареалів очевидна на прикладі усіх чотирьох видів ховрахів фа-

уни України, які ще у 1950 рр. були видами, на яких вели хутровий промисел (Сокур 1960), а єдине колись надзвичайно населене ховрахами раніше місцезнаходження виду в Стрілецькому степу⁴⁷ не існує вже кінця 80-х років (Є. Боровик, особисте повідомл.; дані автора).

Утримання і розведення у неволі

Дані щодо успішного розведення ховрахів у неволі відсутні. Відомі позитивні спроби переселення ховрахів у напіввільні умови (відгороджені над і під землею ділянки) можуть бути використані для створення штучних поселень. Перетримання ховрахів просте і зводиться до їх поодинокого утримання в садках та годування зеленими кормами і зерном.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Вид не мисливський і не комерційний; видоспецифічних заходів охорони не потрібно. На сьогодні ареал виду не входить до складу жодної з територій природно-заповідного фонду України. Умовою збереження виду є інвентаризація його сучасних поселень та вилучення таких місцезнаходжень з інтенсивного природокористування з подальшим забезпеченням екстенсивного пасовищного типу експлуатації угідь. Не виключено, що єдиним можливим заходом щодо збереження виду може стати чітко спланована програма штучного підтримання популяцій.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Суттєве скорочення меж поширення виду в Україні вимагає нових інвентаризаційних досліджень (вкл. анкетування) та аналіз причин згасання популяцій, які відбулись в останні два десятиліття. Недостатньо вивчено цитогенетичні маркери популяцій (Загороднюк і Федорченко 1995), необхідні для аналізу моделі стерильної інтрогресивної гібридизації з *S. pygmaeus* (Denisov et al. 1969; Денісов і Стойко 1984) як одного з факторів зникнення виду на півдні його ареалу. Іншою складовою такого аналізу є модель інбредного виродження, основана на дослідженнях В. Лобкова (1978, 1993) щодо динаміки локальних поселень ховрахів в агроценозах.

Цитована література

Громов И. М. Род суслики — Citellus Oken, 1816 / Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995. — С. 98–132.

⁴⁷ Луганський природний заповідник та суміжні терени Російської Федерації (Мілове, Чорткове): колекційні фонди Зоомузею Московського ун-ту.

- Громов И. М., Бибилов Д. И., Калабухов Н. И., Мейер М. Н. Род *Citellus* / Наземные беличьи (Marmotinae). — Москва; Ленинград: Наука, 1965. — С. 160–325. — (Фауна СССР: Т. 3. Млекопитающие. Вып. 2.).
- Денисов В. П., Стойко Т. Г. Экспериментальная гибридизация малого и крапчатого сусликов (*Citellus pygmaeus* Pall., *C. suslicus* Guld.) // Журн. общ. биол. — 1984. — Том 45, № 6. — С. 847–852.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998b. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк І. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Лобков В. А. О хронографической изменчивости крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) // Зоол. журнал. — 1978. — Том 57, вып. 12. — С. 1897–1899.
- Лобков В. А. Динамика поселений суслика крапчатого (*Citellus suslicus*) в Северо-Западном Причерноморье // Млекопитающие Украины. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 105–113.
- Мигулин А. А. Крапчатые суслики Украины // Тр. Харьк. о-ва испытателей природы. — Харьков, 1927. — Том 50, вып. 2. — С. 45–48.
- Мигулін О. О. Рід ховрахів — *Citellus* Oken, 1816 р. / Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — С. 354–369.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Решетник Е. Г. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР // Тр. Ін-ту зоол. АН УРСР. — 1948. — Том 1. — С. 84–113.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур И. Т., Филипчук Н. С. Морфофизиологические особенности географических популяций малого и крапчатого сусликов // Вестн. зоологии. — 1977. — № 5. — С. 8–11.
- Сокур И. Т., Дворников М. В., Лобков В. А. и др. Наземные беличьи Украины (современное состояние, особенности экологии, рациональное использование и охрана) // Изученность териофауны Украины, ее рац. использ-е и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 51–63.
- Denisov V., Bielianin A., Jordan M., Rudek Z. Karyological investigations of two species *Citellus* (*Citellus pygmaeus* Pall. and *Citellus suslicus* Guld.) // Folia biol. — Krakow, 1969. — Vol. 17, N 3. — P. 169–175.

І. Загороднюк

МИШІВКА ЛІСОВА — *SICISTA BETULINA*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Sicista betulina* (Pallas, 1779). Інші наукові назви (синоніми): *Sicista montana* Mehely, 1913 (поширена у давній літературі назва: Мигулін 1917 etc.), *Sicista nordmanni* Keys. et Blas. (у працях до середини XX ст. так називали всіх мишівок: Шарлемань 1920; Підоплічко 1932 та ін.). Інші українські назви: Смужка лісова, березова миша.

Ряд Гризуни — Muriformes Zag. (syn. Rodentia Bowdich, 1821)

Родина Мишівкові — Sminthidae Brandt, 1855

(syn.: Zapodidae Coues, 1875; syn.: Sminthinae Murray, 1866, Sicistidae Allen, 1901)

Під Мишівки — *Sicista* Gray, 1827 (syn. *Sminthus* Nordmann, 1840).

Таксономічна характеристика

Один з 13 видів роду (Павлинов та ін. 1995), один з двох політипних видів (надвидів) роду в Україні (Загороднюк 1998), що разом з тушканами представляє в нашій фауні надродину *Dipodoidea* (s. l.) Fisher, 1817. Розгляд мишівок лісових як єдиного виду у традиційному розумінні його таксономічних меж суперечить сучасним даним, згідно з якими в межах надвиду існує дві групи популяцій: 32-хромосомні *S. betulina* (s. str.) та 44-хромосомні *S. strandi* Formosov, 1931 (Соколов та ін. 1989 та ін.). В наявних зведеннях щодо фауни України (Корнєєв 1965; Крижанівський та Ємельянов 1984 тощо) та у останній ревізії тушканоподібних України (Селюніна 1993) надвид розглядають як таксономічно однорідний.

Біологічна характеристика

Загалом один з найменш вивчених видів ссавців на території України. Типовими біотопами смужок лісових є чагарникові та чагарничкові зарості у лісах різного походження, як неморальних (відносно рідко), так і бореальних. Ця закономірність спостерігається, принаймні, у західних областях та в Карпатському регіоні, зокрема. Однак, на сході, де поширена форма *strandi*, знахідки мали місце у байрачних лісах і на степових ділянках, вкритих чагарничками (напр., Стрілецький степ).

Достовірні дані щодо розмноження та плодючості стосуються тільки мишівки з високогірних ділянок Карпат. Згідно з М. Рудишиним (1982), мишівки плодяться раз на рік, в червні–серпні, самка родить близько 4 малят (2–6); у популяції чисельно домінують самці (близько 75 %). Біологічною особливістю смужок є їх здатність до зимової сплячки, що продовжується протягом всього морозного періоду року. У свою чергу, це пов'язано ще з харчовою спеціалізацією — представники цієї родини є типовими ентомофагами (65 % тваринних компонентів: Рудишин 1982), хоча рослинна їжа — насіння і соковиті плоди — може становити в їх раціоні помітну частку (дані автора по утриманню смужок в неволі).

Оцінка стану та чисельності популяцій

Мала щільність поселень може розглядатись як біологічна особливість виду, яку «посилюють» неспецифічні методи обліку (традиційні пастко-лінії дають занижені показники чисельності *Sicista*). У кожному випадку чисельність виду є низькою: згідно з даними аналізу сов'язних пелеток, наведеними у низці спеціальних публікацій (Селезнів 1932; Підоплічка 1932, 1937, 1963; Сокур 1963; загалом близько 100 тис. екз.), частка *Sicista* серед ідентифікованих мікромамалій становить менше 0,1 % (у пелетках сичів до 1 %). Частка виду у колекціях аналогічна, всього в музеях України є до 20 екз.

Географічне поширення

Дані щодо поширення *Sicista betulina* в Україні вкрай фрагментарні (Попов 1939; Огнев 1948; Модін 1956; Сокур 1960 та ін.). Загалом вид поширений у лісовій зоні (Карпати і Полісся, частково Лісостеп), однак наявні знахідки не дозволяють точно провести південну межу ареалу. Карпатська популяція, ймовірно, ізольована від рівнинних полісько-лісостепових. У Карпатах вид відомий головним чином з північних макросхилів; всі достовірні знахідки відносяться до Чорногори, де особин цього виду відловлювали на полонині Пожижевська (Рудишин 1982), полонині Маришевська (Загороднюк та ін. 1997) та у південно-західній частині Чорногори в межах Рахівського р-ну Закарпатської обл. (Колюшев 1953). Ясної тенденції до зменшення чисельності чи ареалу виду в Україні немає, і нові знахідки повторюють та доповнюють отримані раніше дані (рис. 11)⁴⁸.

Поширення двох хромосомних рас лісової мишівки загалом відбиває поділ цього виду в межах регіону на два підвиди:

⁴⁸ У випадку зі степовою мишівкою ситуація протилежна, і число відомих знахідок останніх років відносно більше на сході і півдні України (див. нижче).

Західна 32-хромосомна раса «А» відома з Чорногори (Баскевич 1988; Соколов та ін. 1989: n=2), Чорнобильської зони (Baker et al. 1996: 1 екз.) та суміжних районів — Біловезької Пущі (Walkowska 1960: 1 екз.), Новгородщини (n=1), Московщини (n=11), Рязанщини (n=1) та Костромщини (n=1) (Соколов та ін. 1989).

Східна 44-хромосомна раса «В» відома виключно з прилеглих до України частин Російської Федерації, а саме Центрально-Чорноземного заповідника у Курській обл. (8 екз.), а також з гірських районів Північної Осетії (5 екз.) та Кабардино-Балкарії (n=11; Соколов та ін. 1989).

Очевидна парапатрія цих двох хромосомних форм лісових мишівок. Хоча форма «*strandі*» дотепер в Україні не ідентифікована (рис. 11), областю її ймовірного поширення в Україні можна припустити Харківщину та Луганщину. Зона контакту їх ареалів, за попередніми даними, може бути проведена через центральні райони Слобожанщини на вододілі між Десною (чи Ворсклою) та Сіверським Донцем⁴⁹.

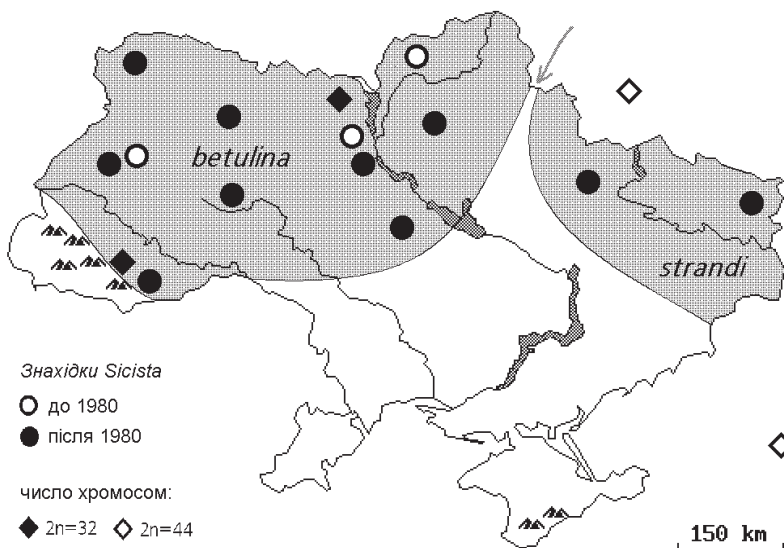

Рис. 11. Поширення мишівоки групи *Sicista* «*betulina*» в Україні. Різними значками вказано знахідки хромосомних форм: 2n=32 (форма А, *Sicista betulina* s. str., вкл. карпатську *montana*), 2n=44 (форма В, *Sicista strandі*).

⁴⁹ Є певна подібність ареалів хромосомних рас лісових мишівок до меж поширення двох хромосомних форм (аловидів) крапчастих ховрахів (див. рис. 10).

Категорія охорони в Україні

Вид внесено до списку вразливих видів згідно з Бернською конвенцією (додаток 2). До Червоної книги України (1994) вид не включено; рекомендовано надати охоронний статус 2 за діючою в Україні системою категорій (Загороднюк та ін. 1997). Згідно з новими критеріями МСОП (IUCN 1994), охоронний статус можна перевизначити як EN (endangered = загрозливий).

Зміни стану популяцій та фактори вразливості

Порівняння оцінок чисельності та числа здобутих і колекційних екземплярів у середині та наприкінці сторіччя свідчить про зниження показників чисельності виду в 2–3 рази. Фактором, що лімітує чисельність виду, очевидно, є застосування у сільському та лісовому господарствах отрутохімікатів, зокрема, інсектицидів, що згубно діють на смужок як на ентомофагів. Іншим фактором є інсуляризація ареалу, що за умови низької природної щільності виду призводить до порушення генетичного балансу в географічних популяціях. Крайовий характер українських популяцій по відношенню до основного видового ареалу може бути причиною пульсації чисельності та межі поширення виду у регіоні.

Утримання і розведення у неволі

Публікації про розведення лісових мишівок у неволі не відомі. Рекомендації щодо утримання та годування мишівок містяться у статті О. Ганджія (1932). Досвід короткочасного утримання лісових мишівок 1999 року спільно з О. Кондратенко автор утримував кілька особин *S. cf. strandi* в сухих тераріумах. Умови утримання нічим не відрізнялись від умов утримання мишівок степових (див. також довідку щодо *Sicista subtilis*). Тварин годували різними видами великих комах (насамперед, прямокрилими і метеликами), воду вони отримували з фруктів (дикі яблука і груші).

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Спеціальних заходів охорони не потрібно. Як складова системи охорони виду необхідним є розвиток загальноукраїнської моніторингової мережі природно-заповідних територій, що дозволить контролювати географічні та вікові зміни чисельності та демографічної структури популяцій цього полівиду. Основою пошуку місць оселення виду має стати аналіз сов'ячих пелеток.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Необхідне підтвердження наявності і поширення в Україні 44-хромосомної форми «*strandi*», що гальмується малим доступним для аналізу матеріалом. Особливий інтерес викликає публікація Г. Модіна (1956) про лісових мишівок із Стрілецького степу (ці матеріали зберігаються в Зоологічному музеї Київського університету), які, ймовірно, відносяться до *Sicista strandi*. Необхідне впровадження в систему обов'язкових обліків ссавців заповідних територій (тобто у «мінімальні схеми обліків») техніки обліку мікромамалій ловчими канавками з циліндрами, а також шляхом аналізу сов'язних пелеток, що є заощадливими і ефективними методами обліку цієї групи тварин. Вивчення особливостей біології цього виду (зокрема, річного циклу, включаючи особливості розмноження) може стати ефективним тільки при утриманні мишівок у неволі (зокрема, на біостанціях та у зоопарках).

Цитована література

- Баскевич М. И. Хромосомные наборы некоторых видов грызунов из центральной части Восточных Карпат // Грызуны: Тез. докл. VII Всесоюз. совещ. — Свердловск: УрО АН СССР, 1988. — Том 1. — С. 60–61.
- Ганджей О. А. Мишівка (*Sicista nordmanni*) корисний гризун на бурякових плянтаціях // Матеріали до порайонового вивч. дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. краєзн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 113–115.
- Загороднюк І. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк І., Покин'череда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоології НАН України, 1997. — 60 стор. — (Додаток № 5 до журналу «Вестн. зоології»).
- Колошев И. И. Краткий очерк фауны грызунов Закарпатской области // Науч. зап. Ужгор. гос. ун-та. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1953. — Том 8 (биол.). — С. 143–158.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. (Видання друге). — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Мигулин А. А. Млекопитающие Харьковской губернии. — Харьков, 1917. — 74 с.
- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірн. Праць зоол. муз. АН УРСР. — 1956. — N 27. — С. 154–159.
- Огнев С. И. Подсемейство Sminthinae Murray (1886). Мышовки / Звери СССР и прилежащих стран. Том 6. — Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 17–84.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1. Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 32).
- Підоплічка І. Г. Аналіз погадок за 1925–1929 р. // Матеріали до порайонового вивчення дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. краєзн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 5–76.
- Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоол. музею Укр. АН. — Київ, 1937. — N 19. — С. 101–170.

- Підоплічко І. Г.* Матеріали до вивчення фауни дрібних ссавців погадковим методом // Збірник праць Зоол. музею. — Київ: Вид-во АН Укр. РСР, 1963. — № 32. — С. 3–28.
- Попов Б. М.* Мамологічні замітки. Про нові місця знахідок лісової мишівки в Україні // Збірн. Праць зоол. муз. АН УРСР. — 1939. — № 21.
- Рудышин М. П.* К экологии карпатской популяции лесной мышовки // Вестн. зоологии. — 1982. — 16, N 2. — С. 63–65.
- Селезнів М. Г.* Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонованого вивч. дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. красн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 77–79.
- Селюнина З. В.* Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М.* О видовой самостоятельности мышовки Штранда (Rodentia: Dipodidae) // Зоол. журн. — 1989. — Том 68, вып. 10. — С. 95–106.
- Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т.* Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України // Збірник праць Зоол. муз. АН УРСР. — Київ, 1963. — N 32. — С. 29–42.
- Шарлемань М.* Звірі України. Короткий poradnik до визначання, збирання і спостерігання ссавців (Mammalia) України. — Київ: Всеукр. кооп. вид. союз (Вукоопспілка), 1920. — 83 с.
- Baker R. J., Hamilton M. J., Van Den Bussche R. A. et al.* Small mammals from the most radioactive sites near the Chornobyl nuclear power plant // J. Mammal. — 1996. — Vol. 77, N 1. — P. 155–170.
- Walkowska J.* Les chromosomes ches *Sicista betulina* Pall. // Folia biol. — 1960. — Vol. 8, N 1–2. — P. 65–70.

І. Загороднюк

ХОМ'ЯК ЗВИЧАЙНИЙ — *CRICETUS CRICETUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Cricetus cricetus* (Linnaeus, 1758). Інші наукові назви (синоніми): не поширені. Інші українські назви: немає.

Ряд Гризуни — Muriformes Zag. (syn. Rodentia Bowdich, 1821)

Родина Хом'якові — Cricetidae Fisher, 1817

Триба Хом'якові — Cricetini s. str.

Рід Хом'яки — *Cricetus* Leske, 1779.

Таксономічна характеристика

Єдиний вид роду (Павлинов та ін. 1995), один з двох видів родини у фауні України (Ємельянов та ін. 1987; Загороднюк 1992). Один з найбільш морфологічно відокремлених видів родини. У генетичному відношенні не диференційований на яскраво відокремлені географічні популяції, однак у межах центральної частини України існують унікальні популяції, в яких частка меланістів (чорно забарвлених особин) сягає 30–80 % (Гершензон 1946; Самош 1975). Кримська популяція хом'яка описана як окремий підвид *Cricetus cricetus tauricus* Ognev, 1924 (див.: Загороднюк 1992).

Біологічна характеристика

Хом'як — відносно крупний гризун. Веде поодинокий або напівколоніальний спосіб життя. Поселення розміщені почасти у вторинних неприродних біотопах, найчастіше в агроценозах, на присадибних ділянках та у паркових зонах міст лісостепової та степової зон. Зимосплячий, сезон активності триває від кінця березня до вересня або початку жовтня (Сокур 1960). Добрий землерий, що споруджує довгі глибокі нори з 1–2 хідниками, звичайно нерозгалужені. Харчова спеціалізація пов'язана з зеленими частинами трав'янистих рослин та їх насінням, в агроценозах основу живлення становлять культурні рослини. Плодяться після першої або другої зимівлі, найчастіше — з другого року життя; у приплоді буває до 8 малят (Татарінов 1956; Самош 1972).

Оцінка стану та чисельності популяцій

В межах України чисельність ніколи не визначалась як висока чи надвисока, і спалахи чисельності для цього виду не відомі (Татаринів 1956; Сокур 1960). Чисельність може суттєво змінюватись за роками, що визначається умовами нагулу та характером зими. Літня чисельність виду в агроценозах в середньому становить 1–2 особини на гектар угідь і рідко перевищує 3–4 ос./га. Оптимум ареалу знаходиться на півдні України; у Причорномор'ї та степовому Криму чисельність виду, ймовірно, є відносно вищою. У деяких південних районах (зокрема, в околицях Сімферополя) вид перейшов до напівсинантропного способу життя і зараз став характерним мешканцем приміських паркових зон (С. Золотухіна, особ. повідомл.).

Географічне поширення

В Україні представлена одна з найбільших ділянок видового ареалу, і тут проходить як північна, так і південна межа поширення виду, який загалом приурочений до лісостепової зони. Загалом ареал виду в Україні збігається за контурами з ареалами родів *Spermophilus* та *Spalax*, однак, на відміну від ховрахів та сліпаків, вид є таксономічно однорідним. У Подонні та на Правобережжі Дунаю хом'яка звичайного заміщує хом'як середній. Ареал в межах України займає всю степову та лісостепову зони, місцями проникає у Прикарпаття (Шнаревич 1959) та на Полісся (Сокур 1960: див. рис. 12). Дані щодо поширення виду в Україні вкрай застаріли, і за останній час з'явилося лише дві спеціальні публікації, що стосуються степової зони східної України (Марочкіна 1987) та території Криму (Товпинець та Алексєєв 1992). У середньому Придніпров'ї в межах лісостепових районів Київщини, Черкащини і Полтавщини поширена чорна (меланістична) форма (Самош 1978). Останніми роками спостерігається розширення ареалу на північ: зокрема, на Черкащині вид поширився до Десни і Сейму (Л. Рековець, особ. повідомл.).

Категорія охорони в Україні

Вид внесено до списку вразливих видів згідно з Бернською конвенцією (додаток 2). До «Червоної книги України» цей вид жодного разу не включено. Дотепер вважається, що хом'як «є серйозним шкідником... який завдає значної шкоди посівам... і при незначній чисельності», що певною мірою компенсується загогівлею його хутра (Сокур 1960). Зараз вид не втратив статусу «шкідника», і його знищують у більшості районів. Ймовірності катастрофічного скорочення чисельності чи ареалу виду в масштабах, достатніх для надання охоронного статусу в межах України, немає.

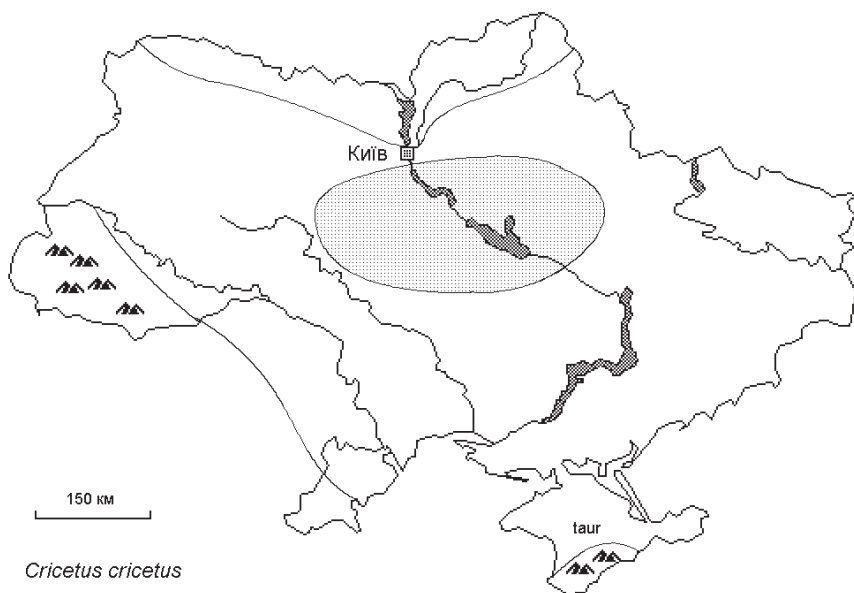

Рис. 12. Географічне поширення хом'яка звичайного, *Cricetus cricetus*, в Україні. Темним кольором позначено зону концентрації меланістичних (чорних) хом'яків (Придніпровський лісостеп).

Тенденції зміни стану популяцій та фактори вразливості

Доступні для аналізу дані свідчать про сучасний стабільний стан популяцій хом'яка в Україні, що пов'язано з його пристосуванням до життя в агроценозах та інших квазіприродних типах потенційних місць оселення. Ареал та чисельність виду в Україні не зазнали суттєвих змін, і стан популяцій можна вважати стабільним. Значною мірою це визначається тим, що хом'як добре пристосувався до життя на перелогах та орних землях, а особливо, на посівах багаторічних культур, на присадибних ділянках та в паркових зонах міст. У кожному випадку найбільш значними факторами, що обмежують поширення та чисельність виду в межах України, є різні форми інтенсивної експлуатації перелогів та порушення просторової цілісності природних популяцій. Згубна дія процесів фрагментації (інсуляризації) ареалів очевидна на прикладі усіх мезомамалій фауни України, насамперед, білячих та інших хутрових звірів (Сокур 1960; Турянин 1974).

Утримання і розведення у неволі

Особливості утримання хом'яка в неволі викладено у статтях В. Самоша (1969, 1972, 1976), який вивчав відмінності чорної та рудої форм виду, утримуючи хом'яків у просторих вольєрах на експериментальній базі Теремки (Інституті зоології НАНУ). Тепер дослідницьких груп, які вивчають цей вид в природі або в умовах експерименту, в Україні немає. Авторський досвід свідчить про нескладне тимчасове утримання окремих особин впродовж 1–3 місяців в 30–50-літрових тераріумах, що обладнані сховищем для тварини та годівницею з зерном і соковитими коренеплодами.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Вид не має промислового чи естетичного значення і не зазнає прямого винищення в природних біотопах, тому спеціальних (видоспецифічних) заходів охорони не потребує. Колеги з Німеччини, де вид є надзвичайно рідкісним, звертали нашу увагу на посилений експорт шкур хом'яка в Європу зі Східної Європи (України?), однак факти промислового добування цього виду в Україні нам не відомі.

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Відомі дані щодо поширення та біології виду в Україні є застарілими, однак навряд чи нові факти відрізнятимуться від раніше отриманих. Актуальним є картування місць оселення виду з подальшим аналізом динаміки чисельності і ареалу, а також вивчення змін спектру біотопів, що заселяє вид.

Цитована література

- Гершензон С. М. Роль естественного отбора в распространении и динамике меланизма у хомяков (*Cricetus cricetus* L.) // Журн. общ. биол. — 1946. — Том 7, № 2. — С. 97–130.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (*Cricetidae*, *Rodentia*) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины. — Киев, 1987. — С. 3–18. — (Ин-т зоол. АН УССР / Препр. № 6.87).
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов *Muroidea* (*Mammalia*), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии. — 1992. — № 2. — С. 39–48.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины (Часть 3). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3–6. — (Препринт № 8.87).
- Самош В. М. Реакция двух цветных форм (черной и рыжей) хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) на градиент температуры // Вестн. зоологии. — 1969. — № 5. — С. 22–25.
- Самош В. М. Рост и развитие хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) // Вестн. зоологии. — 1972. — № 4. — С. 86–89.
- Самош В. М. Новые данные о генетической структуре диморфных популяций хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) // Генетика. — 1975. — Том 11, № 11. — С. 22–26.

- Самош В. М.* Некоторые особенности зимней спячки хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) в условиях эксперимента // Вестн. зоологии. — 1976. — № 1. — С. 74–75.
- Самош В. М.* Распространение меланистической формы хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) (Mammalia, Muridae) на Украине // Вестн. зоологии. — 1978. — № 6. — С. 75–76.
- Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Татаринов К. А.* Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Товпинец Н. Н., Алексеев А. Ф.* Распространение и особенности экологии обыкновенного хомяка в Крыму // Синантропия грызунов и ограничение их численности. — Москва, 1992. — С. 393–407.
- Тулянин І. І.* Промислові звірі Радянських Карпат. — Ужгород, 1974. — 90 с.
- Шнаревич И. Д.* Млекопитающие Советской Буковины // Животный мир Советской Буковины. — Черновцы, 1959. — С. 5–65.

І. Загороднюк

НОРИЦЯ ТАТРАНЬСЬКА — *TERRICOLA TATRICUS*

Номенклатура

Повна наукова назва виду: *Terricola tatricus* (Kratochvil, 1952). Інші наукові назви (синоніми): *Microtus tatricus*; *Pitymys tatricus*. Інші українські назви: чагарникова нориця татранська; дернівка татранська, запропонована останнім часом назва «полівка татрська» (Конвенція 1998) є невдалою⁵⁰.

Ряд Гризуни — Muriformes (syn. Rodentia Bowdich, 1821)

Родина Хом'якові — Cricetidae (s. l.) Fisher, 1817

[підродина норицеві — Arvicolinae Gray, 1821; часто як окрема родина]

Під Нориці чагарникові — *Terricola* Fatio, 1867 (*Microtus* Schrank, 1798, s. lato).

Таксономічна характеристика

Один з 10–11 видів роду *Terricola* Fatio, 1867 (Загороднюк 1990; Павлинов та ін. 1995), яких почасти розглядають як лише підрид (*Pitymys*) роду *Microtus* Schrank, 1798 (Громов 1977 та ін.); один з двох видів роду у фауні України та прилеглих країн (Ємельянов та ін. 1987; Загороднюк 1989). Вид є двійником нориці підземної (*Terricola subterraneus*), і довгий час його не згадували взагалі (Татарінов 1956; Турянин 1956; Сокур 1960; Корнєєв 1965 Крижанівський та Ємельянов 1985) або описували у складі номінальної форми підземної нориці (Турянин 1969). Незначні морфологічні відмінності між ними позначились на тому, що вид вперше був описаний лише 1952 року (Татри; Kratochvil 1952), переописаний ще через 10 років (Kowalski 1960; Kratochvil 1964) і вперше вказаний для території України лише 10 років тому (Загороднюк 1988). На теренах України представлений малорозмірною підвидовою формою *T. t. zykovi* Zag., яка за цитогенетичними ознаками (число і морфологія хромосом) не відмінна від номінативного підвиду з Татр (Zagorodniuk & Zima 1992). Фактично більшість попередніх описів крупних гірських форм чагарникових нориць з Українських Карпат (Турянин 1969) необхідно відносити саме до цього виду (Загороднюк та ін. 1992).

⁵⁰ Назва «полівка» стосується, насамперед, номінативного підроду (*Microtus* s. str.).

Біологічна характеристика

Вид є мешканцем гірських масивів Карпат. В українській частині Східних Карпат характерними місцями оселення татранської нориці є схилів та припотічкові ділянки букових та мішаних лісів (Загороднюк та ін. 1992). Як і інші нориці, вид є землерієм, норова діяльність якого переважає над надземною активністю. Живиться зеленими частинами трав'янистих рослин, в основному їх листям. Особливості біології української популяції не вивчені, детальні описи морфології і біології виду в Центральних Карпатах наведено в монографії Й. Кратохвіла (Kratochvil, 1970). За даними польських колег, розмноження у цього виду виразно сезонне, плодючість невисока, у приплоді до 4–6 малят (Pucek 1984).

Оцінка стану та чисельності популяцій

В Карпатах чагарникові нориці загалом (*Terricola*) є звичайною групою, маючи показник відносної чисельності у типових біотопах до 20–40 % (Загороднюк 1992). Частка татранської нориці, очевидно, незначна. За результатами обліків мікромамалій на Чорногорі показник відносної чисельності *Terricola tatricus* склав 1,0 ос./100 пастко-діб з питомою вагою виду у відлогах 3,1 %; ті самі розрахунки для місцезнаходжень, в яких було зареєстровано цей вид нориць, дають трохи більші значення: 1,1 ос./100 пастко-діб та 4,3 % від всіх мікромамалій (Загороднюк та ін. 1992). В усіх досліджених нами біотопах вид займає одне з останніх місць як за частотою трапляння, так і за питомою вагою у населенні, випереджаючи за цими показниками лише вовчка горішкового (*Muscardinus avellanarius*), снігову норицю (*Chionomys nivalis*, ЧКУ) і мідицю альпійську (*Sorex alpinus*, ЧКУ).

Географічне поширення

Terricola tatricus з часу опису (1952) вважався видом-ендеміком Центральних Карпат в межах Словаччини та Польщі. Після перших знахідок виду в Східних Карпатах, зокрема, в їх румунській (Flousek et al. 1985) та українській частинах (Загороднюк 1988), вид ідентифіковано у колекційних зборах нориць з 8 географічних пунктів, що розмішені в межах висот 700–1300 м (Загороднюк та ін. 1992; Загороднюк 1993).

Більшість знахідок походить з Чорногори: пол. Пожижевська, уроч. «Гать-Балцатул», ущелина р. Говерлянки біля с. Усть-Говерла, уроч. «Брескул» (звідси вивчено каріотип: Zagorodniuk & Zima 1992), схил Петросу, окол. с. Лазещина (Загороднюк 1989). Відомі також знахідки на Львівщині поблизу Сколе і Славське (Загороднюк та ін. 1992) та з центральних районів Закарпаття — Широкого Лугу та Воловця (рис. 13; деталі див.: Загороднюк та ін. 1992; Загороднюк 1993).

Аналіз цих даних свідчить про приуроченість виду до південних макросхилів східно-карпатського гірського пасма, особливою якою є наявність широкої смуги букових та мішаних (буково-ялинових) пралісів.

Рис. 13. Поширення нориці татранської (*Terricola tatricus*) в Україні (за: Загороднюк 1993). Всі знахідки виду в Україні походять із території Карпат, насамперед, їх південного макросхилу.

Категорія охорони в Україні

Вид внесено до списку вразливих видів згідно з Бернською конвенцією (додаток 2). До «Червоної книги України» (1994) не включений. Ймовірності суттєвого скорочення чисельності чи ареалу у масштабах, достатніх для надання високих охоронних категорій в межах України, немає. Раніше запропоновано надати цьому виду загальний охоронний статус на рівні діючої 2 категорії ЧКУ (Загороднюк та ін. 1997; 1998). За новими категоріями МСОП (IUCN 1994) останню можна визначити як низький ризик вимирання (LR) за критерієм «залежний від охорони» (conservation dependent) або «близький до загрозливого стану» (LR-nt: near threatened).

Тенденції зміни стану популяцій та фактори вразливості

В зв'язку з недавнім (1988) виявленням цього виду у складі фауни України відомостей про зміни стану його популяцій немає. Відомі знахідки виду, включаючи всі перевизначення давніх зборів, розподіляються у часі рівномірно (Загороднюк та ін. 1992) і через свою нечисленність не можуть свідчити про наявність будь-яких змін. Приуроченість виду до основних типів корінних букових та мішаних лісів, значні масиви яких є заповідними, дозволяє сподіватись на стабільний стан популяцій нориці татранської.

Утримання і розведення у неволі

Норицю татранську без будь-яких ускладнень утримували протягом кількох тижнів в віварії, коли була необхідність підготовки тварини до цитогенетичних досліджень (Zagorodniuk & Zima 1992), і цей досвід свідчить про невідмінність умов утримання цього виду в порівнянні з іншими видами нориць. Обов'язковими умовами утримання є наявність вологих рослинних кормів (насамперед, коренеплодів), вживає зелені частини трав'янистих рослин, моркву, капусту, буряк, тощо. Бажано вміщувати у садки об'ємний субстрат (сіно, тирса) та горщик для спорудження гнізда.

Заходи охорони і рекомендації щодо збереження

Вид не має промислового чи естетичного значення; видоспецифічних заходів охорони не потрібно, і вид достатньо охороняти «на загальних засадах», тобто на підставі Закону про тваринний світ. За попередніми оцінками (Загороднюк та ін. 1992) основними типами місць поселення виду узлісся, галявини в лісі та при потоках тощо, тобто елементи гетерогенного ландшафту, повною мірою представлені лише в середній за висотами смузі гірських пралісів, букових та мішаних. Їх збереження означатиме і збереження цього виду (див. також: категорії охорони).

Прогалини у знаннях про вид в Україні

Відомі дотепер знахідки обмежені лише близько 20 записами, в основному з південно-західного макросхилу Чорногори (територія Карпатського біосферного заповідника); як перший етап дослідження виду необхідне картування його ареалу, включаючи пошук поселень на північних макросхилах, від Буковини і Горган до Бескидів. Необхідно перевірити робочу гіпотезу про збіг поселень виду з поселеннями мідиці альпійської з метою використання цієї пари видів як індикаторної при картуванні унікальних гірських угруповань (Загороднюк і Покиньючерда 1997; Киселюк 1998).

Цитована література

- Громов И. М. Отряд Rodentia Bowdich, 1821 — Грызуны // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен-современность) / Под ред. И. М. Громова, Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 75–217.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины. — Киев, 1987. — С. 3–18. — (Ин-т зоол. АН УССР / Препр. № 6.87).
- Загороднюк И. В. *Pitymys taticus* (Rodentia) — новый вид в фауне СССР // Вестн. зоологии. — 1988. — Том 22, № 3. — С. 54.
- Загороднюк И. В. Таксономия, распространение и морфологическая изменчивость полевок рода *Terricola* Восточной Европы // Вестн. зоологии. — 1989. — Том 23, № 5. — С. 3–14.
- Загороднюк И. В. Кариотипическая изменчивость и систематика серых полевок (Rodentia, Arvicolini). Сообщение I. Видовой состав и хромосомные числа // Вестн. зоологии. — 1990. — Том 24, № 2. — С. 26–37.
- Загороднюк И. В. Особенности географического распространения и уровни численности *Terricola subterraneus* на территории СССР // Зоол. журн. — 1992. — Том 71, вып. 2. — С. 86–97.
- Загороднюк И. В. Таксономия и распространение серых полевок (Arvicolini) фауны Украины // Млекопитающие Украины. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 64–77.
- Загороднюк И. В., Воронцов Н. Н., Песков В. Н. Татранская полевка (*Terricola taticus*) в Восточных Карпатах // Зоол. журн. — 1992. — Том 71, вып. 6. — С. 96–105.
- Загороднюк І., Покин'єчерєда В. Фауна Карпатського заповідника та концепція «гарячих» територій // Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Інтерекоспект, 1997. — С. 320–322.
- Загороднюк І., Покин'єчерєда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — 60 с. — (Додаток 5 до «Вестн. зоологии»).
- Загороднюк І., Жила С., Покин'єчерєда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Киселюк О. І. Населення дрібних ссавців заповідних екосистем Східних Карпат: Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — Київ: Ін-т зоол. НАН України, 1998. — 16 с.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Міністерство України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Турынин И. И. Эколого-систематический обзор подсемейства полевок (Mammalia, Microtinae) Закарпатской области // Науч. зап. Ужгор. ун-та. — 1956. — Том 21. — С. 81–91.
- Турынин И. И. Об экологии подземной полевки *Microtus (Pitymys) subterraneus subterraneus* de Selys Longch в Украинских Карпатах // Вопросы охраны природы Карпат. — Ужгород: Карпаты, 1969. — С. 222–237.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.

- Flousek J., Flouskova Z., Tomasova K.* To the knowledge of small mammals (Insectivora, Rodentia) in the Rodnei Mts. (Rumania) // *Vest. Cs. spolec. zool.* — 1985. — Vol. 49. — P. 6–17.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN Species Survival Commission.* — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Kowalski K.* *Pitymys* *McMurtrie* (Microtidae, Rodentia) in the Northern Carpathians // *Acta Theriol.* — 1960. — Vol. 4, fasc. 6. — P. 81–91.
- Kratochvil J.* Hrabosi rodu *Pitymys* *McMurthrie* v Československu // *Prace Morav. Akad. ved Prir.* — 1952. — 24, N 8. — P. 155–194.
- Kratochvil J.* Die systematische Stellung von *Pitymys* *atricus* *Kratochvil*, 1952 // *Z. Sauget.* — 1964. — Bd. 29, H 4. — S. 230–235.
- Kratochvil J.* *Pitymys*-Arten aus der Hohen Tatra (Mam., Rodentia) // *Acta Sci. Nat. Brno.* — 1970. — Vol. 4, N 12. — 64 S.
- Pucek Z. (red.).* Klucz do oznaczania ssakow Polski. — Warszawa: Panstw. Wydawn. Nauk., 1984. — 388 p.
- Zagorodnyuk I. V., Zima J.* *Microtus* *atricus* (*Kratochvil*, 1952) in the Eastern Carpathians: cytogenetic evidence // *Folia Zool. (Brno)*, 1992. — Vol. 41, N 2. — P. 123–126.

I. Загороднюк

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ ГРИЗУНІВ У ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ

(*Spermophilus citellus*, *Sicista subtilis*, *Spalax graecus*)

Таксономічна довідка

Гризуну є найбільш представницькою групою ссавців у Контрольному списку теріофауни України (див.: розділ 7), однак у червоних списках вони представлені дуже слабо. Із семи видів гризунів, включених у додаток II до Бернської конвенції, три види мають одночасно охоронний статус згідно з Червоною книгою України (табл. 7). Такими є: ховрах європейський (*Spermophilus citellus*, 1 кат. ЧКУ), мишівка степова (*Sicista subtilis*, 3 кат. ЧКУ) та сліпак буковинський (*Spalax graecus*, 3 кат. ЧКУ).

Їх детальні описи вміщено у недавньому 2-му виданні Червоної книги України (1994), і тут подано лише стислі довідки щодо стану їх популяцій, а також деякі важливі деталі, доповнення і уточнення, що не були враховані при підготовці нарисів до Червоної книги. Інформацію про мишівку степову подано у новій таксономічній трактовці цього виду, тобто без аловиду *Sicista severtsovi*, опис якого подано нижче в окремому розділі «Аловида «бернських» видів гризунів».

Ховрах європейський — *Spermophilus citellus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Spermophilus citellus* (Linnaeus, 1766), поширений синонім — *Citellus citellus* [Родова назва «*Citellus* Oken» дуже поширена в українській та радянській літературі, однак є невалідною і має бути замінена на *Spermophilus* Cuvier]. Один з чотирьох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998а), що розглядається як вихідна форма в еволюції європейських *Spermophilus* (Загороднюк і Федорченко 1995), з якими (насамперед, із *S. odessanus*) він утворює гібридні популяції (Шнаревич 1959), однак самі гібриди між ними не плодючі (Громов 1995). В Україні представлений двома ізольованими популяціями — закарпатською (ймовірна, вимерла?) та буковинською (Решетник 1948).

Біологічна характеристика. Вид утворює характерні для ховрахів напівколоніальні поселення; характерними місцями його оселення є луки, пасовища, сади, яри, орні землі. Копає неглибокі нори з 1–2 хідниками, часто використовує хідники сліпаків. Зимосплячий, сезон активності триває від кінця березня або квітня до кінця серпня чи початку вересня. Харчова спеціалізація пов'язана з соковитими зеленими частинами рослин, однак тваринна їжа становить вагомую частку в живленні цього виду (Громов 1995). Плодяться, починаючи з другого року життя; у приплоді 6–8 малят (Татаринів 1956; Сокур та ін. 1988). Ареал в межах України охоплює річкові долини Тиси та Латориці у Закарпатті (Колюшев 1953; Турянин 1959) та центральні райони Буковини, головним чином у міжріччі Прута і Дністра (Шнарович 1959). Біоценотичним фактором поширення виду на північ від Карпат є поселення ховрахів крапчастих (власне, *S. odessanus*; див. рис. 10), однак ареалогічні взаємини цих видів в зоні їх контакту стали (Полушина 1965, 1982).

Оцінка стану популяцій. В Україні вид представлений маргінальними популяціями (Ємельянов 1983), і його чисельність ніколи не визначалась як висока (Решетник 1948; Сокур 1960). На думку І. Громова (1995) обидві українські популяції сформувались в результаті недавньої хвилі розселення виду не раніше початку II тисячоліття. Закарпатська популяція наразі, ймовірно, вже не існує, позаяк буковинсько-подільська популяція знаходиться у відносно задовільному стані, хоча ці дані мають 20-літню давнину (Аверин 1976; Полушина 1982). Судячи з наявних колекційних матеріалів, найпотужніші популяції існували ще в середині 20 ст. на території Прутсько-Дністровського межиріччя поблизу Хотина та в Новоселицькому р-ні (колекція Львівського природознавчого музею, n=42, збори Л. Опалатенко та К. Татарінова 1953–1956 рр.). Наявні дані свідчать про суттєві зміни якості та кількості місць оселення в бік їх погіршення, насамперед, через розорювання та інші форми інтенсивної експлуатації перелогів та порушення просторової цілісності природних популяцій.

Заходи охорони. Вид внесено до обох видань Червоної книги України з наданням 1 охоронної категорії (Татаринів 1994); його також внесено до списку вразливих видів згідно з додатком II до Бернської конвенції. Рекомендовано залишити за цим видом першу охоронну категорію ЧКУ (Загороднюк та ін. 1998), яку за новими критеріями МСОП треба перевизначити як CR (critically endangered). Для збереження виду в Україні необхідною є інвентаризація та заповідання місць його оселення, насамперед, на Хотинській височині та прилеглих районах Придністров'я.

Мишівка степова — *Sicista subtilis*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Sicista subtilis* s. lato (Pallas, 1773). Інші наукові назви: *Sicista nordmanni*⁵¹ Keyserling et Blasius, 1840; *Sminthus loriger* Nathusius in Nordmann, 1840. Інші українські назви: смужка степова, мишівка Нордмана. Один з 13 видів роду *Sicista* Gray, 1827 (Павлинов та ін. 1995), один з трьох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998b). Розгляд *Sicista subtilis* у традиційному розумінні його таксономічних меж (Огнев 1948) суперечить сучасним поглядам на мінливість європейських популяцій, згідно з якими в межах надвиду існує дві хромосомні форми (види) — *S. subtilis loriger* Nordm. з $2n=26$ та *S. severtzovi* Ogn. з $2n=18$ (Соколов та ін. 1986; Sokolov et al. 1987; див. розділ 6). В усіх зведеннях щодо теріофауни України (Корнєєв 1965; Крижанівський та Ємельянов 1984 тощо) і в останній ревізії тушканоподібних України (Селюніна 1993; 1994), надвид розглядається як таксономічно однорідний. У давніх публікаціях (напр., Шарлемань 1920) під назвою *S. subtilis* (або *S. nordmanni*) розуміли всі відомі тепер з території України форми мишівок, зокрема, і лісову.

Біологічна характеристика. Типовими біотопами *S. subtilis* є степові ділянки різного походження, як типово ксерофільні, так і вторинно остепнені лучні. Біологічною особливістю смужок є їх зимова сплячка, що певною мірою пов'язано з однією їх особливістю — живленням комахами, що не активні взимку; максимум відловів мишівок припадає на червень–серпень. За літературними даними (Ганджій 1932), мишівка вагою 5 г протягом 26 днів з'їдала в середньому за добу 83 жука загальною вагою 9,2 г. За даними автора, мишівка при утриманні в неволі (11 міс.)⁵² вживала щодня 5–10 личинок «борошняних червив» та до 10 насінин різних рослин (пророщена пшениця і зернята соняшника); охоче їла метеликів, сарну, горіхи та яблука. Згідно з літературними даними (Татарінов 1956; Корнєєв 1965 та ін.), мишівки плодять раз на рік, самка родить 2–6 малят.

⁵¹ Ця ситуація з суперечним пріоритетом назв «*Sminthus loriger* Nathusius in Nordmann, 1840» та «*Sminthus nordmanni* Keyserling et Blasius, 1840» розглянута при аналізі аналогічної пари *Mus hortulanus–nordmanni* (Загороднюк 1996): «У зведенні І. Павлинова (1987: 149) назва Нордмана для мишівок (*loriger*) не має пріоритету і наводиться після "*nordmanni*", а у випадку з *Mus* — на першому місці, але з посиланням на іншу працю (Arch. Naturg.); Дж. Еллерман (Ellerman, Morrison-Scott 1951: 523) цитує "Voyage" і в анотації до *Sicista* зазначає "Я підтримую Огньова у виборі назви *nordmanni*, хоча Miller (1912) приймає *loriger* і наводить *nordmanni* як синонім"».

⁵² Автор утримував мишівку в «сухому» тераріумі (з піском, камінням та рослинами) протягом 11 місяців, з яких тиждень смужка спала (сон було штучно перервано).

Географічне поширення. Дані щодо поширення виду вкрай фрагментарні (рис. 14). Загалом межі поширення *Sicista subtilis* визначаються північною межею Лісостепу, однак наявні знахідки не дозволяють точно провести північну і, особливо, західну межі видового ареалу, з одного боку, а з іншого, встановити межу поширення двох відомих для регіону хромосомних рас. Вид звичайний на півдні, зокрема, у Криму (Вшивков 1964). На правобережжі вид відомий в основному за знахідками у пелетках сов, до Буковини, Волино-Поділля та Київщини; у Причорномор'ї — до міжріччя Бугу та Дністра (відома лише три вказівки на знахідки у Бессарабії — для огляду див.: Лозан 1970). У південному Придніпров'ї вид трапляється частіше, і регулярно відмічався лише в надморському та асканійському степах (в обох місцевостях — 26-хромосомна форма: Соколов та ін. 1986; дані автора⁵³). Поширення відомих для території регіону хромосомних рас загалом відповідає поділу традиційного виду в межах регіону на два підвиди.

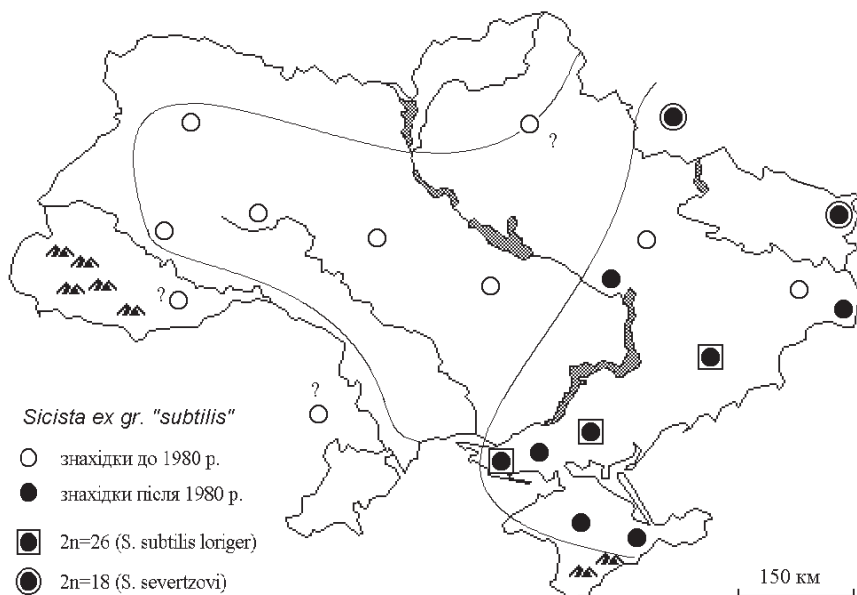

Рис. 14. Реконструйований ареал та сучасне поширення мишівок степових (надвид *Sicista ex gr. subtilis*) в Україні: *Sicista subtilis loriger* (2n=26) та *Sicista severtzovi* (2n=18); знахідки різного віку показано різними позначками.

⁵³ Одна досліджена мною особина *Sicista subtilis* з Асканія-Нова мала 26 хромосом.

Ареал *Sicista subtilis* s. str. (2n=26) простягається на схід принаймні до Хомутовського степу⁵⁴ (рис. 14), Вже на Курщині (Центрально-Чорноземний заповідник) та Луганщині (Стрілецький степ) поширена 18-хромосомна форма, що визнається за окремий вид *Sicista severtzovi* (див. далі: с. 194). Ці два види парapatричні, і ймовірна межа їх контакту проходить західніше Сіверського Донця (див. рис. 14).

Оцінка стану популяцій. Низька щільність популяцій мишівок може розглядатись як біологічна особливість цього надвиду та як результат застосування неспецифічних методів обліку, які не дозволяють оцінити реальну його чисельність⁵⁵. У кожному випадку чисельність виду є повсюдно низькою і трохи збільшується лише на самому півдні, зокрема на степових ділянках Чорноморського заповідника (наші дані; Селюніна 1995) та на Керченському півострові Криму (М. Товпинець, особ. повідомл.; за 15 рр. здобуто близько 20 особин). У сов'ячих пелетках частка *Sicista* становить менше 0,5 % (Підоплічко 1937, Сокур 1963). Частка виду в колекціях аналогічна: всього в академічних музеях є близько 10 екз. цього виду, у інших відомих мені зібраннях — близько 40 зразків. Порівняння оцінок чисельності та числа здобутих (колекційних) екземплярів в середині і в кінці XX ст. свідчить про зниження чисельності виду принаймні втричі. Фактором вразливості, очевидно, є застосування у сільському господарстві отрутохімікатів, зокрема, інсектицидів (мишівки — ентомофаги). Негативним фактором є інсуляризація ареалу, що за умови низької щільності популяцій призводить до повної втрати міжпопуляційних взаємин та порушення генетичної структури виду.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони мишівок степових не потрібно. Вид внесено до списку вразливих видів згідно з Бернською конвенцією (додаток 2). До Червоної книги України включений, починаючи з другого її видання (1994); рекомендується залишити охоронний статус за 2-ю категорією ЧКУ; за новими критеріями МСОП остання має бути перевизначена як EN (endangered=загрозливий). Як складова системи охорони необхідним є розвиток загальнодержавної моніторингової мережі природно-заповідних територій, що дозволить контролювати географічні та багаторічні зміни чисельності і структури популяцій цього виду.

⁵⁴ Звідси відомі каріологічно ідентифіковані особини (Соколов та ін. 1982; 1986).

⁵⁵ На відміну від мишівки лісової, степова мишівка відносно часто трапляється у пастки типу Геро, однак подібні оцінки чисельності напевно занижені. Авторів за 15 років планомірних досліджень вдалось здобути лише 6 особин цього виду, за даними В. Наглова (особ. повідомл.), у протоколах Харківської обласної СЕС за 25 років відмічено лише 1 особину при обсягах відловів до 20–30 тисяч пастко-діб щороку.

Сліпак буковинський — *Spalax graecus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Spalax graecus* Nehring, 1898. Інші назви виду: сліпак грецький. Один з 5 сучасних видів роду, один з чотирьох видів роду у фауні України (Топачевський 1969).

Біологічна характеристика. Типові біотопи — ділянки залишкових цілинних земель, пасовища, сіножаті, схили ярів та узлісся, а також узбіччя польових доріг, полезахисні лісосмуги, присадибні ділянки та поля з посівами культурних рослин. Сліпак — високо спеціалізований землерий, що живе в довгих (до 200 м) розгалужених норах. Площа індивідуальних ділянок від 90 (у молодих) до 250 кв. м (Янголенко 1961). Гніздова камера переважно одна, вистелена сухими травами; комори розташовані на глибині до 1,5 м. Живиться корінням, у раціоні понад 50 видів рослин; зимові запаси становлять від 0,5 до 12 кг (звичайно 1–4 кг запасів), за добу споживає корму, що прирівнюється до маси тіла сліпака. Статева зрілість настає на третій рік життя. Самка на початку року (січень–березень) родить 2–3 малят, і вже в травні молодь переходить до самостійного життя (Янголенко і Філіпчук 1990).

Географічне поширення. Вузкоареальний східнокарпатський ендемік. На території України зустрічається лише на території Буковини в межах двох районів Чернівецької обл. — Сторожинецького і Глибоцького (Янголенко, 1959, 1966). Поширений також на території Румунії (Хамар 1974).

Оцінка стану популяцій. Сучасна чисельність української популяції оцінена у 1,5 тис. особин (Філіпчук 1994). Щільність сліпаків у місцях їх перебування становить в середньому 0,2–0,4 особини на гектар, рідко 4–10 ос./га (ibid.). Фактором вразливості і зменшення загальної чисельності виду виступає інтенсивна господарська діяльність людини, включаючи розорювання цілини, застосування пестицидів і мінеральних добрив та ін.

Заходи охорони. Спеціальних заходів охорони для виду не потрібно. Вид занесено до Європейського (1991) червоного списку та у додаток II до Бернської конвенції. Вид має III охоронну категорію згідно з «Червоною книгою України» (Філіпчук 1994). Охороняється на території заказника державного значення «Цецине», що у Чернівецькій обл. Для збереження виду необхідно надати охоронний статус новим ділянкам, де є типові для виду біотопи та виявлено місця оселення цього виду.

Цитована література

- Аверин Ю. В. Истребленные и нуждающиеся в охране исчезающие и редкие млекопитающие Молдавии // Редкие млекопитающие фауны СССР. — Москва: Наука, 1976. — С. 43–49.
- Вишков Ф. Н. Звери (дикие млекопитающие). — Симферополь: Крым, 1964. — 88 с.

- Громов И. М. Род суслики — *Citellus* Oken, 1816 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — СПб., 1995. — С. 98–132.
- Емельянов П. Ф. Современное распространение европейского суслика // Грызуны: Мат-лы 6 Всесоюз. совещ. — Ленинград, 1983. — С. 9–11.
- Загороднюк И. В. Таксономическая ревизия и диагностика грызунов рода *Mus* из Восточной Европы. Сообщение 1 // Вестн. зоологии. — 1996. — Том 30, № 1-2. — С. 28–45.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній Україні: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998b. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк И. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Загороднюк І., Жила С., Покин'ячереда В. Теріологічна школа-семінар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Колюшев И. И. Краткий очерк фауны грызунов Закарпатской области // Науч. зап. Ужгор. гос. ун-та. — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1953. — Том 8 (биол.). — С. 143–158.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. — (Видання друге). — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Лозан М. Н. Семейство тушканчиковые — *Dipodidae* // Лозан М. Н. Грызуны Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1970. — Том 1. — С. 131–135.
- Огнев С. И. Подсемейство *Sminthinae* Murrau (1886). Мышевки // Звери СССР и прилежащих стран. Том 6. — Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 17–84.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1. *Rodentia*. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоол. музею Укр. АН. — Київ, 1937. — № 19. — С. 101–170.
- Полушина Н. А. Про поширення крапчастого та сірого ховрахів на південному заході України // Тези доп. ювіл. наук. конф., присвяч. 25-річчю воз'єдн. Північної Буковини з УРСР. — Чернівці, 1965. — С. 40–42.
- Полушина Н. А. Европейский суслик на юго-западе Украины (современное распространение и проблемы охраны) // Научные основы и рациональное использование животного мира. — Москва, 1982. — С. 82–84.
- Решетник Е. Г. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР // Тр. Ін-ту зоол. АН УРСР. — 1948. — Том 1. — С. 84–113.
- Селєзнів М. Г. Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонового вивч. дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. красн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 77–79.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Селюніна З. В. Мишівка степова // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 391.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны (*Dipodoidea*) региона Черноморского заповедника // Заповідна справа в Україні. — 1995. — Том 1. — С. 23–28.
- Соколов В. Е., Ковальская Ю. М., Баскевич М. И. Сравнительная кариология рода *Sicista* // Млекопитающие: Тез. докл. III Всесоюз. териол. о-ва. — 1982. — Том 1. — С. 76–77.

- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоол. журн. — 1986. — Том 65, вып. 11. — С. 1684–1692.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т. Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України // Збірник праць Зоол. муз. АН УРСР. — Київ, 1963. — № 32. — С. 29–42.
- Сокур І. Т., Дворников М. В., Лобков В. А. и др. Наземные белычьи Украины // Изученность териофауны Украины, ее рац. использ-е и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 51–63.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Татаринов К. А. Ховрах європейський // Червона книга України. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 389.
- Топачевский В. А. Слепышовые (*Spalacidae*). — Ленинград: Наука, 1969. — 248 с. — (Фауна СССР. Млекопитающие. Том 3. Вып. 3).
- Турынин И. И. Фауна, хозяйственное и эпидемиологическое значение грызунов Закарпатской области // Науч. зап. / Ужгород. ун-т. — Ужгород, 1959. — Том 40. — С. 21–38. — (Фауна и животный мир Советских Карпат).
- Філіпчук Н. С. Сліпак буковинський // Червона книга України. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 395.
- Хамар М. Систематическое положение слепышей (*Spalacidae*) в Румынии // Первый Междунар. Конгр. по млек-м. — Москва, 1974. — Том 2. — С. 302.
- Шарлемань М. Звірі України. Короткий порадник до визначання, збирання і спостереження ссавців (*Mammalia*) України. — Київ: Вукоопспілка, 1920. — 83 с.
- Шнаревич И. Д. Млекопитающие Советской Буковины // Животный мир Советской Буковины. — Черновцы, 1959. — С. 5–65.
- Янголенко Е. И. К вопросу об экологии и распространении слепышей на территории Советской Буковины // Науч. зап. Ужгор. гос. ун-та. — 1959. — Том 40. — С. 51–57.
- Янголенко Е. И. Материалы по экологии и роющей деятельности слепышей на Буковине // Первое Всесоюз. Совещ. по млекопитающим (Москва, 1962; Тез. докл.). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. — Том 1. — С. 114–115.
- Янголенко К. І. Грецький сліпак з правобережжя р. Прут, його ареал і морфологічні особливості // Доповіді АН України. — 1966. — № 7.
- Янголенко Е. И., Филипчук Н. С. Буковинский слепыш // Редкие и исчезающие виды млекопитающих СССР. — Москва, 1990.
- Sokolov V. E., Kovalskaya Y. M., Baskevich M. I. Review of karyological research and the problems of systematics in the genus *Sicista* (*Zapodidae*, *Rodentia*, *Mammalia*) // *Folia Zool.* — 1987. — Vol. 36, № 1. — P. 35–44.

І. Загороднюк та Н. Філіпчук

РОЗДІЛ 5.

НАДРЯД УНГУЛЯТ — UNGULATA

Part 5. Superorder of Ungulates — Ungulata

*Розділ присвячено макротеріофауні,
що представлена на теренах України трьома
рядами надряду Унгулят: китоподібними
(дельфіни), копитними (коні)
і ратичними (оленячі та бичачі).*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАКРОТЕРІОФАУНИ УКРАЇНИ

Таксономічна довідка

Формування сучасного поняття унгюлят як надрядового таксону супроводжувалось визнанням близьких родинних стосунків таких традиційних рядів, як китоподібні, копитні, хоботні, сирени, дамани, парнопали, мозолоногі тощо⁵⁶. У сучасній фауні України та Європи загалом когорта Ungulata представлена трьома рядами — китоподібними (Delphiniformes, seu Cetacea auct.), ратичними, або парнопалими (Cerviformes, seu Artiodactyla auct.) та копитними, або непарнопалими (Equiformes, seu Perissodactyla auct.) (Загороднюк 1998a-b). Таксономічна структура фауни є доволі складною і дуже несталою в історичному розрізі. Більшість видів представляють собою окремі роди або навіть родини (табл. 8). За видовим складом група нечисленна, і в фауні Східної Європи представлена всього 14 видами 11 родів із 7 родин (Загороднюк 1998c). За історичні часи частина видів зникла з теренів України, інші — навпаки, були вселені (Сокур 1961; Корнєєв 1988).

Біоценотична роль унгюлят

Всі ці групи ссавців, що об'єднуються у когорту унгюлят, формують макро- та мегафауну. Одними з найвизначніших їх особливостей є їх крупні розміри та перехід до живлення переважно рослинною їжею (водні форми перейшли на живлення нектонними і планктонними тваринами, що утворюють значні скупчення). Особливістю мегафауни є те, що такі крупні великі і гігантські розміри тіла властиві лише видам, які мають високопродуктивну кормову базу, і є рослинноїдами або планктоноїдами. Отже, займаючи нижчі серед консументів щаблі на трофічних пірамідах, унгюляти не можуть бути суттєво залежними від всієї структури цих пірамід, і стан їх популяцій в природних системах дуже рідко стає загрозливим.

⁵⁶ Для огляду сучасних класифікацій, що базуються на кладистичній парадигмі, див.: Павлинов та Яхонтов 1992; Szalay et al. 1993.

Історична екосистемна роль макротеріофауна полягала в тому, що представники цієї когорти впродовж всього четвертинного періоду розвитку біосфери виступали найпотужнішим біотичним середовище-твірним фактором. Як лімітатори рослинного покриву, представники макротеріофауни формували сучасний вигляд ландшафтів всіх біогеографічних зон, і такі поняття, як Степи Лісостеп не існують поза поняттям мегафауна (Пучков 1992а). Сучасний кризовий стан степових фауністичних угруповань значною мірою визначається втратою крупних травоядів (Загороднюк 1999а).

Фактори вразливості

Фауна унгулят завжди була основним об'єктом промислу людини (Пучков 1992b; Татаринов 1993; Шарлемань 1997), і зараз практично всі види використовуються як відновлюваний природний ресурс та як мисливські об'єкти (Кириков 1966; Татаринов 1995). Пильна увага людини до унгулят як до «необмеженого» продовольчого ресурсу призвела до перепромислу як наземної (Пучков 1992b), так і морської фауни (Біркун і Кривохижин 1996), і цей процес завершився зменшенням видового багатства аборигенної фауни майже удвічі (Загороднюк 1999b). Отже, попри високу захищеність від біотичних факторів, фауна унгулят зазнала надзвичайно потужного впливу з боку людської популяції. Позначилося це на багатьох сторонах їх життєдіяльності, і сучасний кризовий стан популяцій аборигенних унгулят визначається сумарною дією кількох антропогенних чинників (Загороднюк 1999b):

- ♦ збільшення пресу полювання та удосконалення знарядь вбивства (відлову),
- ♦ розвиток тваринництва і посилення конкурентних взаємин зі свійськими тваринами⁵⁷,
- ♦ сільськогосподарське освоєння територій та руйнація природних місць оселення видів,
- ♦ фрагментація ареалів в результаті розвитку транспортної та технологічної інфраструктури людської популяції та відповідне порушення просторово-генетичної структури популяцій.

До цього варто додати поширення неспецифічних методів відлову, що спричиняють загибель тварин (зокрема, капкани, ловчі ями, тенета для лову риби тощо), а також надзвичайне поширення браконьєрства в зв'язку з низьким рівнем життя населення та величезними арсеналами мисливської зброї, що перебувають в їх руках. За умови зменшення безпосередньої дії антропогенного фактора (насамперед, промислу), більшість видів наземних унгулят відновить свою природну чисельність дуже швидко.

57 На початку XX ст. (час загибелі останнього дикого коня) в Україні обліковано 5 млн. 424 тис. (!) свійських коней (перепис 1916 р.: Г. Двойнос, особ. повідомл.).

На відміну від наземних унгулят, для китоподібних існує також проблема виснаження їх кормової бази (рибний промисел). До того ж, забруднення акваторії промисловими відходами призводять до збільшення рівня їх захворюваності (Біркун і Кривохижин 1996a-b).

Структура сучасної фауни

Видовий склад унгулят зазнав значних змін в історичні часи (Гептнер та ін. 1961, 1976), що пов'язано з вимиранням низки видів (насамперед, більшості видів, від яких походять свійські тварини — тарпан, тур, муфлон), значним скороченням ареалів та чисельності мисливських видів (насамперед, оленячих на початку XX ст.), інтродукцією низки нових видів з метою «покращення мисливських угідь» (насамперед, низки видів бичахих⁵⁸), штучним відновленням ареалів кількох видів (тарпан, зубр, кулан тощо).

Зниклими з території України в історичні часи є тарпан (*Equus gmelini*), кулан (*E. hemionus*), сайга (*Saiga tatarica*), скельниця (*Rupicapra rupicapra*), зубр (*Bison bonasus*). З них відновлено лише зубра (гібридна кавказько-біловезька форма (Крижанівський 1994), і розпочато експерименти із реакліматизації тарпана (джунгарська форма⁵⁹: про таксономію див. розділ 7).

За історичні часи фауна збагатилась новими видами-адвентистами. Впродовж XX ст. в Україні успішно інтродуковано три види: олень плямистий (*Cervus nippon*), олень-лань (*Cervus dama*), баран-муфлон (*Ovis musimon [aries]*). Велику частку у населенні унгулят становлять свійські тварини — корови, вівці, кози, коні. До списку адвентивних видів (як «фантомний» вид) додається смугач — *Balaenoptera acutorostrata* (див. нижче, цей нарис).

При цьому зміни морської фауни практично не відбуваються. Низькі показники видового багатства китоподібних нашої фауни пов'язані з ізолюваністю внутрішніх морських басейнів від центрів видового багатства морських унгулят⁶⁰. Єдине повноцінне зведення щодо китоподібних Понто-Азову опубліковано С. Клейненнбергом (1956); нову інформацію про сучасний стан їх популяцій наведено у повідомленні О. Біркуна (наступний нарис).

⁵⁸ Тільки за часи існування царських полювань в Кримському заповіднику були спроби акліматизації 6 видів бичахих (Дулицький і Товпинець 1997).

⁵⁹ Ці дослідження ведуться в межах державної програми «Фауна», що передбачає відновлення природних популяцій зубрів та диких коней в Чорнобильській зоні.

⁶⁰ Це відповідає моделі розламаного стрижня Мак-Артура. Якщо в Середземномор'ї зареєстровано близько 10 видів китоподібних, то в Чорному морі — лише чотири, а в Азовському — тільки один (див.: Клейненберг 1970).

Таблиця 8. Види аборигенних унгулят України в червоних списках.

Родина	Вид	ЧКУ	Bern	Прим.
	Equiformes [Perissodactyla auct.] — Копитні			
Equidae	<i>Equus gmelini</i> — кінь-тарпан	0	—	Ex, Re
Equidae	<i>Equus hemionus</i> — кінь-кулан	0	—	Ex, Re
	Cerviformes [Artiodactyla auct.] — Ратичні			
Suidae	<i>Sus scrofa</i> — кабан звичайний	—	b3	
Cervidae	<i>Capreolus capreolus</i> — сарна європейська	—	b3	
Cervidae	<i>Alces alces</i> — дось європейський	—	b3	
Cervidae	<i>Cervus elaphus</i> — олень шляхетний	—	b3	
Bovidae	<i>Rupicapra rupicapra</i> — скельниця звичайна*	—	b3	Ex
Bovidae	<i>Bison bonasus</i> — бізон європейський [зубр]	5	b3	Ex, Re
	Delphiniformes [Cetacea auct.] — Китоподібні			
Delphinidae	<i>Delphinus delphis</i> — білобочка чорноморський	4	b2	
Delphinidae	<i>Tursiops truncatus</i> — афаліна чорноморська	3	b2	
Phocoenidae	<i>Phocoena phocoena</i> — фоцена звичайна	1	b2	

Унгуляти у «бернських» списках

Загалом макротеріофауну в Україні представляють 11 аборигенних видів унгулят з трьох рядів: копитних, ратичних та китовців (табл. 8). Стан популяцій видів із цих рядів дуже різний, як і надані їм охоронні категорії.

Копитні (Equiformes) фактично зникли у складі дикої фауни і в Червоних списках не згадуються. Ратичні (Cerviformes) в повному складі включені у додаток III до Бернської конвенції (Конвенція 1998), а один з них — до червоної книги України з наданням йому особливої охоронної категорії «VI» (Крижанівський 1994) [варто зауважити, що надання охоронного статусу всьому ряду не є виправданим хоча б вже тому, що третина видів ратичних є адвентивними]. Врешті, китоподібні нашої фауни у повному обсязі включені в основний додаток II до Бернської конвенції, і всі вони мають охоронний статус згідно з останнім виданням «Червоної книги України» (1994; табл. 8).

Характеристика груп

Нижче наведено стислу характеристику унгулят за родинами (за: Загороднюк, 1998b-с, зі змінами). Для трьох видів дельфінів, яких включено у додаток II до Бернської конвенції, окремим розділом наведено описи кожного з них.

Конеподібні (Equiformes: Equidae Gray, 1821). У складі аборигенної фауни рахується два види коней — тарпан (*Equus gmelini*) та кулан (*Equus hemionus*). Обидва види в дикому стані в Україні не збереглися (Сокур 1961), і тільки зараз розгортаються програми щодо їх інтродукції в природні ценози.

Обидва види утримують в напіввільному стані в Асканія-Нова, кулана реакліматизують на Бігучому острові, тарпанів — в Чорнобильській зоні.

Свинячі (Suidae Gray, 1821). Один вид, що на початку XX ст. суттєво скоротив ареал (Мигулін, 1938), тепер відновлений (Гептнер та ін., 1961).

Оленячі (Cervidae Goldfuss, 1800). Три аборигенних види становлять основу мисливської фауни (Кириков 1966 та ін.), на початку XX ст. винищені в Україні (Мигулін, 1938). Відновлення ареалів сталось природним шляхом (лось, козуля) та в результаті штучного розселення (кримські олені) (Сокур, 1961). Мисливські угіддя «поліпшено» інтродукцією лані (*Cervus dama*), плямистого оленя (*Cervus nippon*) та асканійського оленя-гібрида.

Бичачі (Bovidae Gray, 1821). Група зазнала найбільших історичних змін — всі дикі форми вимерли до 18 ст. (зубр, тур, сарна) і заміщені свійськими. Роботи з акліматизації адвентивних та реакліматизації аборигенних видів (Треус, Лобанов 1976 та ін.) дозволили відновити в Україні муфлона (*Ovis musimon*) та зубра (Крижанівський 1994).

Дельфінові (Delphinidae Gray, 1821). В фауні України — два види: білобочка чорноморська (*Delphinus delphis* L., 1758) та афаліна чорноморська (*Tursiops truncatus*). Обидва види мають охоронний статус згідно з додатком 2 до Бернської конвенції та Червоною книгою України (1994).

Фоценові (Phocoenidae Gray, 1825). Родинний ранг фоцен зараз не викликає сумніву (напр.: Павлинов і Россолимо 1987), у фауні України родина представлена єдиним видом — фоценою звичайною, або азовкою (*Phocoena phocoena*), що є єдиним видом морських ссавців Азову. Вид має охоронний статус згідно Бернською конвенцією (додаток 2), у Червоній книзі України вид має найвищу охоронну категорію 1 (Біркун і Кривохижин 1994).

Смугачеві (Balaenopteridae Gray, 1864) нетипова для внутрішніх морів, однак тепер з'явилося нове повідомлення про наявність у Чорному морі *Balaenoptera acutorostrata* (Дулицький і Товпинець 1997). Наводимо стислу довідку про цей вид китоподібних в Україні.

Смугач малий — *Balaenoptera acutorostrata*. Повна наукова назва виду: *Balaenoptera acutorostrata* (Lacépède, 1804). Інші наукові назви: *Balaena minima* (Павлинов і Россолимо 1987). Один з 10 видів підряду китів, один з 5 видів роду (Томілін 1957; Соколов 1981), єдиний вид підряду в середземних морях (Клейненберг 1956). У список фауни України (Загороднюк 1998a-b) включений на підставі повідомлення А. Дулицького і М. Товпинця (1997). Вид зареєстрований в Україні два роки тому за залишками кістяка у Каркінітській затоці (Дулицький і Товпинець 1997): «трохи південніше від Лебединих островів знайдено достатньо свіжі кістки від *Balaenoptera acutoros-*

trata» (Дулицький, особ. повідомл.)⁶¹. Відомо ще про один захід виду в Чорне море поблизу Кавказу (Клейненберг 1956)⁶². Говорити про наявність в Чорному морі життєздатної популяції смугача не має підстав, і, очевидно, такої ситуації не було взагалі в історичні часи. Вид внесено до бернських списків (додаток 2 до Бернської конвенції); варто підняти питання про охоронний статус ряду Delphiniformes загалом.

Цитована література

- Биркун А. А., Кривохижин С. В. Азовка // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — С. 401.
- Биркун А. А. мл., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов. Сообщение 1. Динамика численности, абиотические и биотические лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. — 1996а. — Том 30, № 3. — С. 36–42.
- Биркун А. А. мл., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов. Сообщение 2. Антропогенные лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. — 1996б. — Том 30, № 4-5. — С. 53–59.
- Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. Парнокопытные и непарнокопытные. — М.: Высшая шк., 1961. — 776 с. — (Млекопитающие Советского Союза; Т. 1).
- Гептнер В. Г., Чапский К. К., Арсеньев В. А. Соколов В. Е. Ластоногие и зубатые киты. — Москва: Высшая шк., 1976. — 718 с. — (Млекопитающие Советского Союза. Т. 2. Ч. 3).
- Дулицький А. И., Товпинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Дулицький А. И., Товпинец Н. Н., Щербак Н. Н. и др. Млекопитающие // Биоразнообразие Крыма: оценки и потребности сохранения (Раб. мат-лы ... междунар. ... семинара). — Гурзуф, 1997. — С. 54–57.
- Загороднюк І. В. Види таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. Теріологія. — Київ: Міжнародний Соломонів ун-т, 1998б. — 48 с.
- Загороднюк І. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоологии. — 1998с. — Том 32, № 1-2. — С. 126–150.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999а. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Зміни фауни унгулят України в історичні часи // Вестник зоологии. — Київ, 1999. — Supplement 11. — С. 91–97. — (Кінь Пржевальського (*Equus przewalskii* Pol., 1881): проблеми збереження та повернення в природу. Матеріали VI Міжнар. симпоз.).
- Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. — Москва: Наука, 1966. — 248 с.
- Клейненберг С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промыслового исследования. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.

⁶¹ В іншій своїй праці ті самі автори (Дулицький і др. 1997) смугача не згадують.

⁶² Всі ці дані вимагають ретельної перевірки; важливо знати міграційний стан популяції виду в Середземномор'ї та «пропускну спроможність» Босфорської протоки для переміщення китовців. Окрім того, не виключено, що ці знахідки стосуються зовсім інших видів, що могли бути завезені в океанаріуми або викинуті китобоями.

- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі* (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнеев А. П.* Их уже нет на Украине (Черный список). Виды, исчезнувшие на территории УССР в историческое время. Млекопитающие // Сытник К. М. (ред.). Редкие и исчезающие растения и животные Украины. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 229–230.
- Крижанівський В. І.* Зубр // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 412–413.
- Кузьмина И. Е.* Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности. — СПб, 1997. — 224 с. — (Тр. Зоол. ин-та РАН. Том 273).
- Мигулін О. О.* Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л.* Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 25).
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л.* Кладистические идеи в филогенетике млекопитающих // Филогенетика млекопитающих. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. — С. 5–43. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 29).
- Пучков П. В.* Некомпенсированные юрмские вымирания. Сообщение 2. Преобразование среды гигантскими фитофагами // Вестн. зоологии. — 1992а. — Том 26, № 1. — С. 58–66.
- Пучков П. В.* Некомпенсированные юрмские вымирания. Сообщение 3. Перепромысел, «недопромысел» и другие факторы // Вестн. зоологии. — 1992б. — Том 26, № 4. — С. 73–81.
- Соколов А. С.* Отряд Cetacea Brisson, 1762 — китообразные // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 218–235.
- Сокур І. Т.* Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Томилин А. Г.* Китообразные. — Москва: Изд-во АН СССР, 1957. — 717 с. — (Звери СССР и прилежащих стран. Том 4).
- Татаринов К. А.* Влияние населения эпохи палеолита на териофауну Среднего Приднестровья // Вестн. зоологии. — 1993. — Том 27, № 4. — С. 68–74.
- Татаринов К.* Хто пасе ведмедів? (Сучасний стан мисливства в Україні) // Зелені Карпати. — Рахів, 1995. — № 1-2. — С. 96–99.
- Шарлемань Н. В.* Природа и люди Киевской Руси. — Киев: Киевск. экол.-культ. центр, 1997. — 166 с. — (В. Е. Борейко. История охр. прир., вып. 13).
- Szalay F. S., Novacek M. J., McKenna M. (eds.).* Mammals Phylogeny. — New York: Springer, 1993. — Vol. 2: Placentals. — 321 p.

І. Загороднюк

«БЕРНСЬКІ» ВИДИ КИТОПОДІБНИХ У ЧЕРВОНІЙ КНИЗІ УКРАЇНИ

Дельфін-білобочка — *Delphinus delphis*

Таксономія. Один із двох представників родини Delphinidae і єдиний представник роду у фауні України. Повна назва виду — *Delphinus delphis* (Linnaeus, 1758), проте після поділу роду на два самостійних види — короткодзьобу і довгодзьобу форми (Heyning & Perrin 1994; Rosel et al. 1994) — використання назви *D. delphis* («короткодзьоба білобочка») вимагає підтвердження належності чорноморських дельфінів до цього таксону. У країнах колишнього СРСР, включаючи Україну, прийнято вважати чорноморську білобочку ендемічним підвидом (Клейненберг 1956; Томилин 1957; Гептнер та ін. 1976) і користуватися синонімом *D. delphis ponticus* (Barabasz, 1935). Цю думку не можна вважати остаточною у зв'язку з відсутністю генетичних і надійних морфометричних аргументів (Klinowska 1991). Перехресні зв'язки між чорноморською і середземноморською популяціями здаються ймовірними (Van Beneden 1892; Клейненберг 1956), хоча і не доведені.

Біологічна характеристика. Білобочки Чорного моря дрібніші від своїх родичів з інших районів: довжина тіла у рідкісних випадках досягає 2–2,2 м (Клейненберг 1956). Дозрівають на 2–4-й рік життя; період парування починається наприкінці весни і триває до ранньої осені (пік у липні–серпні); за даними різного років, від 46 до 75 % дорослих самок щорічно вагітніють; термін виношування плоду — 10–11 міс., лактації — 14–19 міс.; періоди яловості наступають звичайно через три дітородних роки на четвертий; тривалість життя оцінюється у 20–30 років (Томилин 1957; Гептнер та ін. 1976). Череди *D. delphis* поширені в основному у відкритому морі, але зустрічаються також у берегів, слідуючи за сезонними міграціями пелагічних риб, що утворюють великі скупчення (хамса, шпрот, морські голки) (Клейненберг 1956). Дельфіни цього виду уникають опріснених акваторій; певне, тому їх ніколи не відмічали в Азовському морі, хоча часто їх зустрічали в районі Керченської протоки (Цалкін 1940а; Клейненберг 1956) [Останнім часом, зокрема, протягом всього 1997 р., у Керченській протоці білобочок не спостерігали (Birkun, Krivokhizhin 1998)]. Майже цілий рік, із лютого до листо-

пада, цей вид реєструють в Босфорі і Мармуровому морі (Ozturk, Ozturk 1997).

Оцінка стану популяції. Сучасні дані про чисельність популяції *D. delphis* в Україні відсутні. Результати обліків, які щорічно проводили в СРСР (1967–1987) і одного разу в Туреччині (1989), піддані Міжнародною китобійною комісією жорсткій критиці в зв'язку з помилками методології (Klinowska 1991; Buckland et al. 1992). Проте, складається стійке уявлення, що популяція цього виду залишається найчисленнішою серед китоподібних Чорного моря (Біркун, Кривохижин 1996а), незважаючи на хижацьку експлуатацію в минулому. Непомірний промисел досяг максимуму в 1930-х та 1950-х рр., коли тільки в СРСР (не рахуючи інших чорноморських країн) знищували до 148 тисяч дельфінів щороку, серед яких переважали *D. delphis*⁶³. В даний час антропогенний тиск на дельфіна звичайного, очевидно, є не настільки значним, як на азовок чи афалін, про що свідчать рідкісні прилови в донні зяброві тенета і пелагічні трали й одиничні випадки травматизму (Біркун і Кривохижин 1996б). Припускається, що певну роль в обмеженні популяції грає накопичення в організмі полутантів (Біркун та ін. 1993; Holsbeek et al. 1997) і пригнічення кормової бази, обумовлене перевиловом хамси і шпроту, а також інтервенцією хижого вселенця — реброплава *Mnemiopsis leidyi* (Zaitsev, Mamaev 1997). Спалахи смертності білобочок сталися 1990 і 1994 рр. (Krivokhizhin, Birkun 1999); остання епізоотія, викликана морбіллівірусом, супроводжувалася викидом вмерлих і вмираючих дельфінів на узбережжя України, Росії, Румунії і Болгарії (Birkun et al. 1999).

Заходи охорони. Промисел *D. delphis* заборонений у Болгарії, Грузії, Росії, Румунії й Україні з 1966 р., у Туреччині — із 1983 р. Вид включений у додатки II Бернської, Боннської і Вашингтонської (CITES) конвенцій, захищений Угодою по збереженню китоподібних Чорного та Середземного морів і прилеглої зони Атлантики (ACCOBAMS). Білобочку занесено у «Червону книгу України» (IV кат.), Червоний список МСОП і Червону книгу китоподібних МСОП (категорія «К» — вид із недостатньо ясным статусом: Klinowska 1991). Відповідно до нових категорій і критеріїв, чорноморську популяцію *D. delphis* можна перевизначити як вразливу (VU: A1c,e + A2c,e). Необхідним є приєднання України до Боннської конвенції, ратифікація ACCOBAMS, виконання чорноморськими країнами Стратегічного плану дій з реабілітації і захисту Чорного моря (1996).

⁶³ Розрахунки показали, що у відловах на кожні 200 тварин цього виду припадало 10 азовок і одна афаліна (Цалкін 1940; Клейненберг 1956).

Афаліна чорноморська — *Tursiops truncatus*

Таксономія. Єдиний представник роду й один із двох представників родини Delphinidae у фауні України. Повна назва виду: *Tursiops truncatus* (Montagu, 1821); в українській та радянській літературі широко вживана назва *Tursiops truncatus ponticus* (Barabasch-Nikiforov, 1940), проте підстав для виділення чорноморського підвиду і віднесення його до ендеміків (Томилин 1957; Гептнер та ін. 1976) немає (Klinowska 1991). Водночас, немає прямих доказів міжпопуляційних взаємин між афалінами Чорного і Середземного морів, хоча цей вид відомий в проміжних між ними водах Босфору, Дарданелл, Мармурового й Егейського морів (Клейненберг 1956; Androukaki & Tounta 1994; Ozturk & Ozturk 1997).

Біологічна характеристика. Найбільший вид китоподібних Чорного моря (довжина тіла до 3,3 м) з тривалістю життя до 30 років (Томилин 1957)⁶⁴. Самки досягають статеві зрілості у 5–12 років, самці — у 8–12. Парування відбувається протягом усього року з піком навесні та на початку літа. Вагітності (12 міс.; як правило, один плід) чергуються з тривалими (2–6 років) періодами яловості; лактація 4–18 міс. Їжею дорослих є донні і пелагічні риби — ставрида, оселедець, хамса, кефаль, пікша, камбала, барабуля (Клейненберг 1956); останніми роками раціон поповнився пеленгасом (Біркун і Кривохижин 1996с)⁶⁵. Афаліни живуть переважно в прибережних водах Чорного моря, звичайні в районі Керченської протоки (Клейненберг 1956; Гептнер та ін. 1976), інколи заходять в Азовське море (Цалкин 1940а; Birkun et al. 1997).

Оцінка стану популяції. Популяція афаліни завжди була самою нечисленною в порівнянні з іншими видами китоподібних нашої фауни (Клейненберг 1956; Томилин 1957; Гептнер та ін. 1976). У XX ст. (аж до початку 1980-х рр.) поголів'я піддали значному (можливо, критичному) скороченню в зв'язку з дельфінобійним промислом, що вели всі країни чорноморського регіону; загальна кількість добутих тварин невідома. В даний час відсутні достовірні дані про запаси⁶⁶ дельфінів як у водах України, так і в Чорному морі загалом. Обліки чисельності, що проводилися в СРСР (1967–1987) і Туреччині (1989), визнані Міжнародною китобійною комісією некоректними через помилки в методиці спостережень (Buckland et al. 1992). Масове переміщення черед із десятків і сотень особин відмічається щороку і щовесни вздовж південного берега Криму; малі групи афалін звичайні тут і в інші сезони; можливо, від-

⁶⁴ Можливо, тривалість життя виду більша (Klinowska 1991).

⁶⁵ Пеленгас — акліматизований представник іхтіофауни Японського моря.

⁶⁶ При оцінках стану популяцій краще писати про чисельність (щільність тощо) і не вживати промисловий термін «запаси» (виправлено по всьому тексту). — Прим. ред.

булося витиснення дельфінів із Каркінітської затоки, забрудненого і почасти опрісненого рисівництвом північного Криму (Біркун і Кривохижин 1996с). В останнє десятиліття до очевидних причин обмеження популяції відносять також прилови в риболовецькі тенета і непокоєння їх в місцях інтенсивного мореплавства, особливо в Керченській протоці, Босфорі й інших сполучних акваторіях. Протягом 60–90-х рр. кілька сот афалін виловлено біля берегів Криму й у Таманській затоці для військових, наукових і комерційних дельфінаріїв; у Росії й Україні практикується вивіз дельфінів за кордон. У 1990 р. зареєстрований спалах масової смертності афалін, причина епізоотії не встановлена (Krivokhizhin, Birkun 1999).

Заходи охорони. Промисел виду заборонений у країнах колишнього СРСР, Болгарії, Румунії від 1966 р., у Туреччині — від 1983 р. Вид охороняється Бернською, Боннською, Вашингтонською (CITES) конвенціями (включений у їхні додатки II) і Угодою по збереження китоподібних Чорного й Середземного морів і прилеглої зони Атлантики (ACCOBAMS). Афаліна занесена в національні Червоні книги Болгарії, Грузії, Росії й України (III категорія — рідкісний вид), Червоний список МСОП і Червону книгу китоподібних МСОП (категорія «К» — вид із недостатньо визначеним статусом: Klinowska 1991). Відповідно до нових категорій і критеріїв МСОП, чорноморську популяцію афаліни оцінено як уразливу (VU: A1c,d,e + A2c,d,e). Необхідно приєднання України до Боннської конвенції і ратифікація ACCOBAMS, а також виконання чорноморськими державами Стратегічного плану дій щодо реабілітації і захисту Чорного моря (1996), параграф 62 якого присвячений першочерговим заходам щодо збереження морських ссавців.

Азовка, або фоцена звичайна — *Phocoena phocoena*

Таксономія. Єдиний представник роду і родини Phocoenidae у фауні України і Чорного моря. Наукова назва виду — *Phocoena phocoena* (L., 1758) прийнята більшістю західних фахівців. Назва «*Phocoena relicta*» (Abel, 1905), запропонована для азовки (тобто чорноморської форми фоцен⁶⁷), згодом змінена В. Цалкіним (1940b) на «*Ph. phocoena relicta* (Abel)», оскільки популяція Чорного й Азовського морів є тільки «підвидом, що ледь намітився». Пізніше це визначення трансформували в «вузькоареальний реліктовий підвид» (Гептнер та ін. 1976). У зв'язку з відсутністю безсумнівних свідчень на користь однієї із зазначених точок зору таксономічний статус азовки варто вважати неуточненим.

⁶⁷ Вид називають також «пихтун», або «морська свиня звичайна».

Біологічна характеристика. Найдрібніший вид китоподібних Чорного моря (довжина тіла до 1,8 м) з відносно високою плодючістю і невеликою (до 15 років) тривалістю життя (Цалкін 1940b; Клейненберг 1956; Томилин 1957; Гептнер та ін. 1976; Kłinowska 1991). Статева зрілість настає у 3–4 роки; шлюбний період займає все літо; самки фертильного віку вагітніють майже щорічно; плід виношують 9–11 міс.; молочне вигодовування продовжується 4–6 міс.; у раціоні переважають дрібні донні (пikша, бички) і масові пелагічні (хамса, шпрот, атерина) риби. Азовки живуть у прибережній зоні всього Чорного моря, не уникають вод із низькою солоністю і прозорістю, іноді заходять у лимани і Сиваш, піднімаються ріками Дунай, Дніпро, Дон тощо. Щорічно в березні–квітні череди морських свиней кочують із Чорного моря в Азовське і повертаються з приплодом восени, як правило, наприкінці жовтня та на початку листопада, переслідуючи масовий хід хамси; взимку дельфінів в Азовському морі не зустрічали. Морські свині відомі також в Мармуровому морі і протоці Босфор (Ozturk, Ozturk 1997), у край рідкісні вони в Егейському морі (Frantzis 1997), відсутні в Середземному морі аж до Гібралтару (Donovan & Bjorge 1995), куди заходять з Атлантики.

Оцінка стану популяції. Чорноморська популяція цілком ізольована від інших популяцій звичайної морської свині. Поголів'я було значно скорочено (можливо, підірвано) у результаті перепромислу, що продовжували до 1983 р.; загальний обсяг вилову азовок у XX ст. не відомий; у 1966–1982 р., після заборони промислу в СРСР, Болгарії і Румунії, цей вид переважав (80 %) у турецькій дельфінобійній індустрії, рівень якої в цей період знизився до 34–44 тис. тварин у рік (Smith 1982). Дані про сучасну чисельність популяції загалом і в водах України відсутні. Результати обліків, проведених в СРСР (1967–1987) і Туреччині (1989), визнані недостовірними (Klinowska 1991; Buckland et al. 1992). Останніми роками морські свині зустрічаються біля берегів Криму групами з 2–10 осіб; череди з десятків і сотень тварин спостерігаються рідко (Біркун і Кривохижин 1996а). Азовське і, мабуть, Мармурове моря є найважливішими районами відтворення поголів'я; з іншого боку, ці моря і чорноморські протоки становлять найбільший ризик для осілого проживання і переміщення китоподібних у зв'язку з небезпечною діяльністю людини. До антропогенних чинників, що лімітують популяцію, відносимо (Біркун і Кривохижин 1996b): (1) прилови в донні зяброві тенета на камбалу, катрана й осетрових (пік смертності припадає на травень–червень, гине значний відсоток вагітних і годуючих самок); (2) непокоєння і травматизм, обумовлені технічною експансією, зокрема, судноплавством і видобутком корисних копалин на шельфі (у 1982 р. масова загибель фоцен сталась при вибуху газовидобувної платформи в Азові); (3) браконьєрство (нелегальний видобуток азовок відомий у Туреччині); істотну (не до кінця ясну) роль в обмеженні

популяції грають (4) забруднення середовища (фоцени накопичують значно більші концентрації хлорорганічних пестицидів, ніж афаліни і білобочки) і (5) виснаження кормових ресурсів. Стримують ріст популяції також природні чинники: хвороби (епізootії спостерігали серед азовок в 1989, 1990 і 1995 р.) і аномальні гідрометеорологічні умови, що 1993 р. призвели до раннього замерзання Азову і загибелі дельфінів (Біркун і Кривохижин 1996а; Birkun & Krivokhizhin 1997; Krivokhizhin & Birkun 1999).

Заходи охорони. Промисел виду припинений у Туреччині 1983 р., в інших чорноморських країнах — 1966 р. Вид охороняється Бернською, Боннською і Вашингтонською (CITES) конвенціями (зазначений у додатках II) і Угодою по збереженню китоподібних Чорного і Середземного морів і прилеглої зони Атлантики (ACCOBAMS). Азовку занесено в національні Червоні книги Болгарії й України (I кат.), Червоний список МСОП і Червону книгу китоподібних МСОП (категорія «К» — вид із недостатньо визначеним статусом). Відповідно до нових критеріїв МСОП (1994) чорноморська популяція азовки визначена за категорією «уразлива» (VU: A1d,e + A2c,d,e). Доцільним є приєднання України до Боннської конвенції і ратифікація ACCOBAMS усіма чорноморськими державами, а також виконання ними Стратегічного плану дій з реабілітації і захисту Чорного моря, прийнятого міністрами охорони навколишнього середовища у 1996 р. (параграф 62 цього плану містить перелік заходів щодо збереження морських ссавців).

Використана література

- Біркун А. А. мл., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов. Сообщение 1. Динамика численности, абиотические и биотические лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. — 1996а. — Том 30, № 3. — С. 36–42.
- Біркун А. А. мл., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов. Сообщение 2. Антропогенные лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. — 1996б. — Том 30, № 4–5. — С. 53–59.
- Біркун А. А. мл., Кривохижин С. В. Звери Черного моря. — Симферополь: Таврия, 1996с. — 95 с.
- Біркун А. А. мл., Никитина В. Н., Кривохижин С. В. и др. Хлорорганические пестициды в жире черноморских дельфинов // Ветеринария. — 1993. — № 6. — С. 50–52.
- Гептнер В. Г., Чапский К. К., Арсеньев В. А., Соколов В. Е. Ластоногие и зубатые киты. — Москва: Высшая школа, 1976. — 718 с. — (Млекопитающие Советского Союза. Т. 2, Ч. 3).
- Клейненберг С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промыслового исследования. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.
- Томилин А. Г. Китобразные. — Москва: Изд-во АН СССР, 1957. — 717 с. — (Звери СССР и прилежащих стран. Том 4).
- Цалкин В. И. Некоторые наблюдения над биологией дельфинов Азовского и Черного морей // Бюлл. Моск. об-ва исп. природы, отд. биол. — 1940а. — Том 49, № 1. — С. 61–70.
- Цалкин В. И. Материалы к биологии морской свиньи (*Phocaena phocaena relicta* Abel) Азовского и Черного морей // Зоол. журн. — 1940б. — Том 19, Вып. 1. — С. 160–171.
- Androukaki E., Tounta E. A study of the distribution and pathology of cetaceans in Greece // European research on cetaceans — 8. — Lugano: ECS, 1994. — P. 203–206.

- Birkun A., Jr., Krivokhizhin S.* Sudden ice formation — a cause of harbour porpoise die-offs in the Sea of Azov // European research on cetaceans — 11. — Kiel: ECS, 1997. — P. 275–277.
- Birkun A., Jr., Krivokhizhin S.* Geographical distribution of cetacean strandings in the North part of the Black Sea and cetacean sightings in the Kerch strait // Report for CIESM. — Monaco: CIESM, 1998. — 67 p.
- Birkun A., Jr., Krivokhizhin S., Pavlov V.* New data on the existence of bottlenose dolphins in the Sea of Azov // European research on cetaceans — 10. — Kiel: ECS, 1997. — P. 200–203.
- Birkun A., Jr., Kuiken T., Krivokhizhin S. etc.* Epizootic of morbilliviral disease in common dolphins (*Delphinus delphis ponticus*) from the Black sea // Veterinary Record. — 1999. — Vol. 144, N 4. — P. 85–92.
- Buckland S. T., Smith T., Cattanch K. L.* Status of small cetacean populations in the Black Sea: a review of current information and suggestions for future research // Rep. Int. Whale Comm. — 1992. — Vol. 42. — P. 513–516.
- Donovan G. P., Bjorge A.* Harbour porpoises in the North Atlantic: edited extract from the Report of the IWC Scientific Committee, Dublin 1995 // Biology of the Phocoenids. — Cambridge: IWC, 1995. — P. 3–25.
- Frantzis A.* Harbour porpoises in the Eastern Mediterranean // ECS Newsletter. — 1997. — N 31. — P. 11.
- Heyning J. E., Perrin W. F.* Evidence for two species of common dolphins (genus *Delphinus*) from the eastern North Pacific // Contributions in Science, Natural History Museum of Los Angeles County. — 1994. — Vol. 442. — P. 1–35.
- Holsbeek L., Joris C., Pinket S. etc.* Trace elements in Black Sea dolphins and possible role of glutathion in detoxification mechanisms // European research on cetaceans — 11. Kiel: ECS, 1997. — P. 260–262.
- Klinowska M.* Dolphins, porpoises and whales of the World. The IUCN Red Data Book. — Gland: IUCN, 1991. — viii + 429 p.
- Krivokhizhin S. V., Birkun A. A., Jr.* Strandings of cetaceans along the coasts of Crimean peninsula in 1989–1996 // European research on cetaceans — 12. — Valencia: ECS, 1999. — P. 59–62.
- Ozturk B., Ozturk A. A.* Preliminary study on dolphin occurrence in Turkish straits system // European research on cetaceans — 11. — Kiel: ECS, 1997. — P. 79–82.
- Rosel P. E., Dizon A. E., Heyning J. E.* Genetic analysis of sympatric morphotypes of common dolphins (genus *Delphinus*) // Marine Biology. — 1994. — Vol. 119. — P. 159–167.
- Smith T.* Current understanding of the status of the porpoise population in the Black Sea // Mammals in the seas, Vol. 4. — FAO Fisheries Series. — 1982. — Vol. 5, N 4. — P. 121–130.
- Van Beneden T. J.* La mer Noire et ses Cetaces vivants et fossiles // Proc. Congr. Intern. Zool., Deuxieme sess. — Moscou, 1892. — Prem. part (цит. по: Клейненберг 1956).
- Zaitsev Yu., Mamaev V.* Marine biological diversity in the Black Sea: a study of change and decline. — New-York: United Nations Publ., 1997. — 208 p.

О. Біркун молодший

РОЗДІЛ 6.

ПРОПОЗИЦІЇ ТА УТОЧНЕННЯ

ДО БЕРНСЬКИХ СПИСКІВ

Part 6. Proposals to the Bern redlists

У розділі узагальнено пропозиції щодо видів ссавців у бернських списках. Основну увагу звернуто на види, поширені в Європі тільки в межах України, зокрема, види ссавців степового фауністичного ядра та аловидові форми «бернських» видів. Інформацію узагальнено за рядами і надрядами.

ВИДИ КОМАХОЇДНИХ — КАНДИДАТИ ДО БЕРНСЬКИХ СПИСКІВ

Загальні зауваження

Із близько 12 видів ссавців, що представляють на теренах України ряд комахоїдних (Soriciformes, див. розділ 1), у Додаток 2 до Бернської конвенції включено лише хохулю (*Desmana moschata*; її опис подано вище); у третьому додатку опинились їжак європейський (*Erinaceus europaeus*) та всі види родини мідицевих (Soricidae).

З найбільш раритетних видів мідицевих, яким варто в найближчому майбутньому надати вищий охоронний статус, назвемо альпійсько-карпатських *Sorex alpinus* Schinz та кримських *Sorex (minutus) dahli* Zag. (Загороднюк 1996). Дуже рідкісним видом є також вид *Crocidura leucodon*, що за даними І. Підоплічки (1937) та І. Сокура (1963) раніше займав одне з провідних місць у живленні хижих птахів, а в наших зборах за 20 років досліджень зареєстрований лише один раз (Загороднюк 1996). Очевидно, що питання про їх включення до червоних списків (зокрема, додатку 2 до Бернської конвенції) постане найближчим часом.

Щодо їжаків (родина Eginaseidae) варто зауважити, що відмічений в українському виданні Конвенції (1988) як представник фауни України їжак європейський, достовірно в Україні не відомий. Його знахідки лише очікуються в поліських районах — від Волині до Сумщини, однак питання про його охорону в Україні можна ставити лише тоді, коли буде відомо про його наявність у складі нашої фауни. Всі досліджені нами колекційні примірники «звичайних» їжаків з території України віднесені до виду *Erinaceus concolor*, тобто їжака білочеревого, або південного (Загороднюк і Мішта 1995).

Як і більшість інших степових видів (зокрема, низки видів гризунів — див. нижче), поза бернськими списками виявився і рідкісний в Україні та в Європі загалом їжак вухатий, *Hemiechinus auritus*. Цей вид ми рекомендуємо включити до основного 2-го додатку до Бернської угоди як вид, що є типовим представником степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999).

Їжак вухатий — *Hemiechinus auritus*

Повна наукова назва виду — *Hemiechinus auritus* (Gmelin, 1770), поширений синонім — *Erinaceus auritus*. Вид представлений в Україні маргінальною найбільш західною відносно основної частини ареалу популяцією (Абеленцев і Підоплічко 1956). Як один з найрідкісніших видів ссавців включений до Червоної книги України (1994) з наданням III охоронної категорії. Згідно з останнім виданням Червоної книги, «охороняється в Українському степовому та Луганському природному заповідниках» (Крижанівський 1994), що стало цікавою інформацією для фауністів і новиною для співробітників цих установ (особ. повідомл.).

Більшість з відомих для території України знахідок є дуже давніми: 1926 р. вид знайдено в Приазов'ї поблизу Маріуполя та в Хомутовському степу, а також в околицях Луганська (Аверін і Штамм 1927; Голіцинський 1929). Остання відома з літератури реєстрація виду в Стрілецькому степу (Луганський природний заповідник) відноситься до початку 50-х рр. (Модін 1956), однак за 12 років постійних спостережень на цій заповідній ділянці та в її околицях (Є. Боровик, особ. повідомл.) вид тут жодного разу ми не зустріли. Невдалими були пошуки вухатого їжака, здійснені авторами в різні періоди 1994–1999 рр. в різних районах Луганщини, зокрема в околицях Луганська, у Стрілецькому та у Провальському степах.

Відсутність нової інформації про вид послугували причиною припущення про те, що вид, ймовірно, зник з території України (Загороднюк 1998). Однак, детальний аналіз фактів дозволяє сподіватись на збереження популяції в Приазов'ї. Зокрема, один з авторів цього повідомлення (Є. Боровик) зустрів вухатого їжака близько 1982 р. на одній із азовських кіс (Крива?) під час учбової практики. Іншою сучасною згадкою про вид в тому ж регіоні є повідомлення В. Сіренка та В. Мартинова (1998), що базується на результатах аналізу Літописів природи Українського степового заповідника за 1978–89 рр., про реєстрацію їжака в долині Грузького Єланчика поблизу Хомутовського степу.

Вухатий їжак є одним з найрідкісніших видів ссавців нашої фауни і фауни Європи загалом⁶⁸. У новому виданні ЧКУ вид має отримати I охоронну кате-

⁶⁸ Варто навести ключові діагностичні ознаки цього виду (за: Абеленцев і Підоплічко 1956). На відміну від поширеного на більшій частині України їжака білочеревого (*Erinaceus concolor*), розміри вухатого їжака дуже малі — довжина тіла 13–23 см, довжина задньої ступні не перевищує 4 см (29–39 мм), позаяк вушниця не коротша від 3 см (29–48 мм) і, прикладена до щоки, сягає за око; голки з боків тіла не довші 17 мм, на спині — до 22 мм; на них, окрім поздовжніх насічок, є менш глибокі поперечні; хутро м'яке і світле, знизу біляве, з боків та на голові — сіро-рудувате.

горію («R» за новими категоріями МСОП). Ми рекомендуємо включити *Hemiechinus auritus* до нової редакції Додатку 2 до Бернської конвенції.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1. — Вип. 1. — С. 70–228.
- Аверин В. Г., Штамм М. Г. О нахождении ушастого ежа (*Hemiechinus auritus* Gmel.) на Украине // Тр. Харьк. тов-ва дослідн. природи. — 1927. — Том 50, вип. 2. — С. 51–53.
- Голіцинський В. Вухатий їжак (*Hemiechinus auritus* Gmel) в околицях Маріуполя // Збірник праць Зоол. муз. АН УРСР. — 1929. — Ч. 7. — С. 27–28. — (Тр. Фіз.-мат. відділу. Том 13, вип. 1).
- Загороднюк І. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестн. зоологии. — 1996. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Допов. НАН України. — 1998. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Крижанівський В. І. Їжак вухатий // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енциклопедія, 1994. — С. 372.
- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірник праць Зоол. муз. АН УРСР. — 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник праць Зоол. музею Укр. АН. — 1937. — № 19. — С. 101–170.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие. Аннотированный список видов) // Тр. фил. Укр. степн. прир. зап-ка «Каменные могилы». Юбилейный сборник 1997. — Киев: Фитосоциосентр, 1998. — Вып. 1. — С. 63–82.
- Сокур І. Т. Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України // Збірник праць Зоол. муз. Укр. АН. — 1963. — № 32. — С. 29–42.

І. Загороднюк, О. Кондратенко та Є. Боровик

УТОЧНЕННЯ ЩОДО КАЖАНІВ У БЕРНСЬКИХ СПИСКАХ

Ряд Vespertilioniformes (Chiroptera auct.) є другою за числом видів (після гризунів) групою ссавців нашої фауни, яка вносить вагомий внесок у показники таксономічного багатства фауни, та найбільш представницькою групою у всіх відомих червоних списках (див. розділ 7). Віднесення всіх видів кажанів, окрім нетопира малого (*Pipistrellus pipistrellus*⁶⁹), до Додатку 2 до Бернської конвенції (1979) є певним перебільшенням ступеню їх вразливості, принаймні, на території України.

***Eptesicus serotinus*.** Лилик пізній (раніше — «кажан гірський» Абеленцев і Попов 1956; див. також нарис у розділі 2), тепер є одним з найчисельніших видів антрополандшафту більшості областей України, як в малих гірських селищах (наші обліки 1996–1997 рр. в різних районах Карпат), так і в великих містах (Загороднюк 1998 та багато інших праць у збірці «Європейська ніч кажанів в Україні»). Зараз цей вид не тільки збільшує свою чисельність, але й стає фоновим видом кажанів населених пунктів і розширює свій ареал, поширюючись загалом по містам (Власов 1995).

***Pipistrellus kuhlii*.** Останніми роками з'явилося чимало інформації про поширеність та схильність до синантропії і формування осілих популяцій нетопира середземного. Якщо раніше цей вид вважали рідкісним видом кажанів Кримського південнобережжя (для огляду див.: Абеленцев і Попов 1956), то 20 років тому А. Черемисов (1977) повідомив про знахідки виду в Приазов'ї, а в другому виданні ЧКУ Ю. Крочко (1994) відмітив, що «в межах України спостерігається розширення ареалу на північ». Зараз вид знайдено в Чорноморському заповіднику (Ткач і Федорченко 1998), в околицях Луганська (Кондратенко 1998) і навіть на півночі України, в Ніжині (Кедров і Шешурак 1999). В усіх випадках вид зареєстровано біля людських осель, що свідчить про інтенсивне розширення ареалу і збільшення чисельності виду в Україні за рахунок формування синантропних популяцій. Нові численні знахідки виду в Приазов'ї та їх аналіз наводяться в праці А. Волоха (у друці, особ. повідомл.). Очевидно, що вид в Україні знаходиться в стані розквіту.

⁶⁹ Цей вид включений у додаток 3 до Бернської конвенції (Конвенція... 1998).

***Vespertilio murinus*.** Останніми роками накопичується все більше інформації про поширеність та певну схильність до синантропії і навіть формування осілих популяцій лилика двоколірного (*Vespertilio murinus*). Проведені вперше детекторні обліки кажанів у містах (зокрема в Києві) дозволили зареєструвати відносно високу чисельність виду (5 сигналів з 47; Загороднюк 1998). Про відносну звичайність виду в антрополандшафті свідчать і прямі відлови цього виду в 1998–1999 року в околицях Канева (один з кордонів Канівського природного заповідника⁷⁰), околицях Умані (матеріали О. Тимець, передані до ННПМ) та в Києві (зальоти в квартири в центрі міста), а восени '98 в Закарпатті (садиба КБЗ) ми спостерігали і фіксували детекторами масовий приліт *Vespertilio* на зимівлю (в окол. Рахова цей вид є звичайним і наймасовішим зимуючим видом серед непечерних кажанів).

***Nyctalus noctula*.** Вечірниця руда — вид з Додатку 2 до Бернської конвенції — є характерним видом ссавців як заповідних ділянках, так і антропогенного ландшафту, і його колонії найчастіше знаходять в старих дуплистих деревах на узліссях і поблизу водойм (див. Абеленцев і Попов 1956). Зараз цей вид кажанів є одним з найбільш звичайних видів на всій території України від Львівщини до Луганщини (див. Європейська ніч кажанів... 1998), і він посідає перше місце за числом реєстрацій і відомих колекційних особин серед усіх непечерних видів кажанів⁷¹ (Загороднюк і Ткач 1996).

***Myotis daubentonii*.** Нічниця водяна є звичайним видом нашої фауни. Попередні уявлення про її відносну рідкісність визначались тим, що структура населення кажанів вивчалась в основному на підставі зимових обліків у підземних порожнинах. Однак, за тими ж даними, водяна нічниця — найзвичайніших вид групи (роду) дрібних нічниць, який реєструють під час практично всіх обліків кажанів на зимових сідалах, як природних так і штучних, від карпатських і подільських печер (Покинйчереда 1997; Варгович 1998) до київських підземель (Лихотоп та ін. 1990; наші дані). Високі показники чисельності водяної нічниці в літньому населенні кажанів встановлені при детекторних обліках, принаймні, в Закарпатті (Postawa et al. 2000) та Прикарпатті (1998; Загороднюк, неопубл. дані).

Висновок. Отже, стан популяцій 5 видів — *Eptesicus serotinus*, *Myotis daubentonii*, *Nyctalus noctula*, *Vespertilio murinus*, *Pipistrellus kuhlii* — не загрозливий. Три з них демонструють високу схильність до синантропії і мають стабільну чисельність, два інших — типові як для природних, так і квазіприрод-

⁷⁰ Ця особина *Vespertilio murinus*, відловлена нами в липні 1998 р., була єдиним кажаном, зареєстрованим при огляді лісових будівель.

⁷¹ В славній картині квазіприродного ландшафту «Садок вишневий коло хати...» досвідчений хіроптеролог відразу ж уявить поруч з хрущами руду вечірницю.

них екосистем і в усіх перевірених випадках є звичайними, хоч і не завжди масовими, видами. Ми вважаємо за доцільне перенести їх з 2-го додатку до Бернської конвенції у Додаток 3, який носить рекомендаційний характер для включення видів у регіональні і національні червоні списки.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Варгович Р. Зимівля кажанів в гіпсових печерах Буковини і Поділля // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 117–123. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Власов А. А. О расширении ареала позднего кожана на юго-западе Центрального Черноземья // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 1. — С. 84–85.
- Волох А. М. Особенности формирования приазовской части ареала средиземноморского нетопыря *Pipistrellus kuhlii* // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 1. — С. 101–104.
- Європейська ніч кажанів '98 в Україні / Під ред. І. Загороднюка. — Київ, 1998. — 198 с. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. Детекторні обліки кажанів у Києві 1997–1998 років // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 128–133. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Кедров Б. Ю., Шешурак П. Н. Первая находка нетопыря средиземноморского *Pipistrellus kuhlii* на Черниговщине (Украина) // Вестн. зоологии. — 1999. — Том 33, № 3. — С. 66.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Крочко Ю. І. Нетопир середземноморський // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — С. 386.
- Лихотоп Р. И., Ткач В. В., Барвинский Н. И. Рукокрылые г. Киева и Киевской области // Материалы по экологии и фаунистике некоторых представителей рукокрылых. — Киев, 1990. — С. 10–27. — (Препринт / АН УССР; Ин-т зоол.: № 90.4).
- Покынчереда В. Ф. Зимове населення кажанів підземних порожнин на території Карпатського біосферного заповідника // Міжнар. аспекти вивч. та охор. біорізноманіття Карпат: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. — Рахів, 1997. — С. 148–153.
- Ткач В., Федорченко А. Находки нетопыря средиземноморского на юге Украины // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998. — С. 150–152. (Праці Теріологічної школи, випуск 1).
- Черемисов А. И. Средиземноморский нетопырь (*Pipistrellus kuhlii*) в степных районах Украины // Вестн. зоологии. — 1987. — № 2. — С. 80.
- Postawa T., Pokynchereda W., Zagorodniuk I. Summer bat fauna of the Carpathian Biosphere Reserve (the Mala Uholka and Velka Uholka valleys) // Studia Chiropterologica. — 2000, Vol. 1. P. 73–82.

І. Загороднюк та В. Тищенко

СТЕПОВІ ГРИЗУНИ ЯК КАНДИДАТИ ДО БЕРНСЬКИХ СПИСКІВ

Загальні зауваження

Як зазначено у характеристиці класу, теріофауна України характеризується наявністю кількох зональних і а зональних фауністичних угруповань, серед яких визначне місце займають степові фауністичні комплекси. Нажаль, поміж інших груп ссавців види степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999) практично не представлені у бернських списках, ні в додатку 2, ні в додатку 3 до Бернської конвенції. Єдиним, але очевидним поясненням того, що представники степової фауни не потрапили до цих міжнародних червоних списків, є майже повна відсутність степових видів у Європі, межі якої при розробці цих документів, ймовірно, визначались західними кордонами України, і представники степового фауністичного комплексу, відповідно, залишились поза увагою наших колег з країн західної Європи.

Сучасний кризовий стан степової фауни та необхідність збереження її видового багатства (як і проблема створення екомережі, що передбачає створення степової смуги) вимагають уточнення списку вразливих видів. З понад 50 видів гризунів, представлених у фауні України (див. наступний розділ), у Додатку 2 представлено тільки 7 видів, з них 3 мають охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994). Кілька видів, що включені до ЧКУ (1994) або таких, стан популяцій яких вимагає надання їм охоронного статусу (Загороднюк та ін. 1998; Загороднюк 1999).

Загалом рекомендованих нами до бернських списків види — 6 (табл. 9), серед них: (а) три види з числа занесених до Червоної книги України (рекомендуються до додатку 3), (b) три види, що не мають охоронного статусу ні за Бернськими додатками, ні за ЧКУ (рекомендуються до додатку 2); (с) два види, що входять до складу надвидів, які подаються в бернських списках як цілісні неподільні види (рекомендуються до додатку 2 за парасольковим принципом). За винятком лише хом'ячка, всі ці види зустрічаються в Європі тільки в межах України, більшість — на її Лівобережжі.

Таблиця 9. Види гризунів, що рекомендуються тут до бернських списків

Вид (родина)	Примітка (статус в Україні)	Рекомендація
<i>Spermophilus odessanus</i> — ховрах подільський	надвид <i>S. suslicus</i> (БД2)	рек. до БД2
<i>Sicista severtsovi</i> — мишівка темна	надвид <i>S. subtilis</i> (БД2, ЧКУ)	рек. до БД2
<i>Allactaga major</i> — тушкан великий	ЧКУ 1994: охоронна категорія 2	рек. до БД3
<i>Stylodipus telum</i> — тушкан-кандибка	ЧКУ 1994: охоронна категорія 2	рек. до БД3
<i>Spalax arenarius</i> — сліпак піщаний	ЧКУ 1994: охоронна категорія 2	рек. до БД3
<i>Cricetulus migratorius</i> — хом'ячок сірий	рек. до ЧКУ (Загороднюк 1999)	рек. до БД2
<i>Ellobius talpinus</i> — сліпачок звичайний	рек. до ЧКУ (Загороднюк 1999)	рек. до БД2
<i>Lagurus lagurus</i> — строкатка степова	рек. до ЧКУ (Загороднюк 1999)	рек. до БД2

Хом'ячок сірий — *Cricetulus migratorius*

Таксономія. Повна назва виду: *Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773). Єдиний представник роду у фауні України та Європи загалом (Ємельянов та ін. 1987). Відносно дрібний куцохвостий гризун попелястого забарвлення. В Україні представлений трьома підвидами: (1) дрібним темнозабарвленим *bellicosus*⁷² Charlemagne 1915 із правобережного лісостепу; (2) крупнішим і світлішим *zvierzozombi* Pidoplichko 1928 з території Лівобережжя та (3) світлозабарвленим кримським *neglectus* Ognev 1915 (= *falzfeini* Matschie 1918) (Підоплічко 1928; Мигулін 1938; Загороднюк 1992).

Біологічна характеристика. Мешканець цілинного степу, що не уникає і агроценозів на всьому протязі ареалу від Бессарабії до Луганщини і від Київщини до Криму (Мигулін 1938; Сокур 1960). Землерий, що риє нескладні нори. Живиться переважно рослинною їжею, інколи — дрібними тваринами (Сахно 1957); створює кормові запаси, зиму проводить в стані сну. За рік плодить до 3 раз по 5–7 (до 10) малят (Мигулін 1938; Сахно 1959).

Оцінка стану популяцій. Чисельність коливається з роками, однак ніколи не буває високою (Абеленцев і Рудишин 1960). Колишній шкідник сільського господарства, цей вид останніми роками реєструється у досить низькій чисельності: в середньому 1–5 % від інших мікромамалій, на заповідних цілинних ділянках — до 5–10 % (Марочкина 1987; наші дані), в пелетках сов — 1,5–10 % (Підоплічко, 1937; наші дані). Зараз відбувається скорочення ареалу й чисельності виду з заходу та півночі, відносно звичайним він залишається лише на степових ділянках східних областей і Криму.

Заходи охорони. Для збереження виду необхідною є охорона та відновлення степових масивів. Цей вразливий степовий вид рекомендується нами до

⁷² М. Шарлемань в статті 1915 р. лише оголошував про намір описати новий підвид хом'ячка, що так і не було їм зроблено (nom. nudum?: Загороднюк, 1992).

включення у додаток 2 до Бернської конвенції та включення у Червону книгу України за категорією вразливий (VU).

Сліпачок звичайний — *Ellobius talpinus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Ellobius talpinus* (Pallas, 1770). Єдиний представник свого роду і підродини в Україні та Європі загалом (Павлинов та ін. 1995; Загороднюк, 1998). В Україні представлений підвидом *tanaiticus* Zubko (1940), що вирізняється блідо-сірим забарвленням.

Біологічна характеристика. Вид є характерним представником степової фауни і заходить на терени України краєм свого широкого ареалу до району Запорізьких порогів (Якименко 1984). Середніх розмірів гризун, що всією своєю будовою пристосований до підземного риючого способу життя (Сахно 1971). Живиться переважно рослинною їжею, як підземними, так і надземними частинами рослин (Сахно 1978). За рік плодить 3–4 рази по 2–5 (найчастіше тільки 3) малят (Громов 1963).

Оцінка стану популяцій. Чисельність ніколи не визначалась як висока, а останніми десятиліттями спостерігається суттєве скорочення ареалу і чисельності виду. Якщо раніше вид відмічали на більшій частині Лівобережжя, вкл. і Придніпров'я від Херсонщини до Полтавщини (Мигулін 1938 та ін.; для огляду див.: Якименко 1984), то тепер відбулось суттєве скорочення західної та північної частин видового ареалу в Україні. Зараз вид напевно зберігся лише на Луганщині (Сахно 1971; 1978; наші дані) та в Криму (Товпинець 1993), однак і тут має місце інтенсивна фрагментація ареалу, і ізольовані поселення виду тануть з року в рік (Товпинець 1993; наші дані).

Заходи охорони. Вид не внесений до жодного з відомих нам червоних списків і не охороняється в жодному з заповідників. Як представник Степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999), цей вид виступає індикатором власне степових фауністичних угруповань. Згідно з сучасним станом та темпами зміни його чисельності та ареалу сліпачок повинен отримати категорію критично загрозливого виду (CR), і ми рекомендуємо включити його у додаток 2 до Бернської конвенції.

Строкатка степова — *Lagurus lagurus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Lagurus lagurus* (Pallas, 1773). Єдиний представник роду у фауні України, Європи та світу загалом. Дрібна короткохвоста нориця буро-сірого забарвлення з виразною чорною смугою вздовж хребта. В Україні вид представлений підвидом *L. l. occidentalis* Mig. (Мигулін 1938).

Біологічна характеристика. Типово степовий вид, характерний для злаково-різнотравних та різнотравно-типчаково-ковилових цілинних степів, рідко трапляється на орних землях. Лісових масивів уникає (Наглов 1996), надаючи перевагу полиновим ділянкам степів (Громов та ін. 1963) та полям з багаторічними культурами (Мигулін 1938). Типовий зеленоїд, що інколи вживає і тваринну їжу. Землерий, що звичайно будує власні нори. За рік строкатки можуть народжувати до 6 раз в середньому по 5–6 (до 12) малят в одному приплоді (Мигулін 1938; Громов та ін. 1963). В зв'язку з цим для строкатки завжди були характерні сильні коливання (спалахи) чисельності.

Оцінка стану популяцій. В останні десятиліття вид у контрольних відлогах мікромамалій зустрічається лише епізодично. Відносно часто залишки *Lagurus* трапляються в пелетках сов; за нашими даними, частка цього виду у відлогах пастками на теренах Луганщини складає до 0,1 %, позаяк у сов'ячих пелетках — близько 1–3 %. За останні 60 років чисельність виду зменшилась щонайменше на два порядки, і з домінантів чи субдомінантів (Селезнів 1932; Мигулін 1938 та ін.) вид перейшов в категорію найбільш рідкісних видів степових мишоподібних гризунів (Марочкина 1987; наші дані). Варто підкреслити, що в Європі вид поширений виключно в Східній Україні (Степ та Лісостеп), де проходить західна межа його ареалу. В останні десятиліття вид вже не реєструють в усіх придніпровських областях, що свідчить про подальше скорочення його ареалу.

Заходи охорони. Наразі вид формально охороняється на території Українського степового та Луганського природних заповідників. Для збереження виду необхідна охорона цілинних степів з відповідними програмами щодо відновлення вихідної структури степових фауністичних угруповань. Строкатка не має охоронної категорії за жодним з червоних списків. Ми рекомендуємо включити цей зникаючий в Європі вид (категорія EN) вид до числа «бернських» видів у додаток 2.

Види, що рекомендуються до додатку III

Окрім описаних вище видів, є три види ссавців з ряду гризунів, які входять до степового фауністичного ядра і мають охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994; всі з II категорією охорони), однак не включені у бернські списки. Основна частина їх ареалів знаходиться на Лівобережжі, при цьому поширення сліпака піщаного і південноукраїнського підвиду кандибки обмежено нижньодніпровськими піщаними аренами.

Тушкан великий — *Allactaga major* (Kerr, 1792). Інші назви — *Allactaga jaculus* (Pallas, 1779); земляний заєць [великий]. Рідкісний вид ссавців нашої фауни, який зустрічається в Європі тільки в межах України (Corbet 1978).

Єдиний в Європі (на захід від Дону) представник підродини Allactaginae. Ареал в Україні охоплює лівобережні Степ і Лісостеп, на правобережжі зустрічається тільки в районі запорізьких порогів на схід від Інгулу (див.: Волох 1994). Населяє степові ділянки, зустрічається на перелогах і пасовищах, маючи в типових стаціях в середньому по Україні відносну щільність поселень близько 0,3–1,6 ос./км маршруту, з максимумом до 2–4 ос./км у Приазов'ї (Волох 1994). Активний землерий, активність сутінкова та нічна; живиться цибулинами та вегетативними частинами трав'янистих рослин, комахами (ibid.). Зимосплячий, активність триває з квітня до жовтня; раз на рік плодить 3–4 (до 8) малят (Громов 1995). Зареєстрований в більшості степових заповідників, однак у незначній кількості. Від середини століття чисельність знизилась на кілька порядків⁷³. В Україні охороняється згідно з Червоною книгою України (II кат.). Як рідкісний степовий вид, що зустрічається в Європі тільки на її сході і стрімко знижує чисельність, рекомендується до включення у додаток 3 до Бернської конвенції.

Тушкан-кандибка — *Stylodipus telum* (Lichtenstein, 1823). Інші назви — *Scirtopoda telum*; емуранчик. Представлений у фауні України та Європи загальом географічно ізольованим вузькоареальним підвидом *S. t. falzfeini* (Brauner), що розглядається як таксономічна форма, ізольована з часу пізнього пліоцену (!) (Селюніна 1994а). За морфологічними ознаками добре відрізняється від всіх інших крупніших форм цього виду з основної азіатської частини ареалу (Селюніна 1993). Зустрічається в Україні на піщаних аренах лівобережної частини Нижнього Дніпра в межах Херсонської та Миколаївської областей; найближчі знахідки на сході — у пониззях Дону та Волги (Громов 1963; Селюніна 1995). Оселяється у степових ценозах та на пасовищах, живиться злаками та різноманітним насінням; родить раз на рік 3–4 малят (Гізенко 1983). Загальна чисельність оцінюється у 30 тис. особин при щільності до 2 ос./га (Гізенко 1985; Селюніна 1994а). В Україні охороняється з 1980 р. (внесений до обох видань ЧКУ з охоронної категорією II). Як малочисельний типово степовий вид з обмеженим поширенням в Європі та як єдиний в Європі (на захід від Дону) представник підродини Dipodinae рекомендується нами до включення у додаток 3 до Бернської конвенції.

Сліпак піщаний — *Spalax arenarius* Reshetnik 1941. Вид, включений до обох видань Червоної книги України (II кат.; Селюніна 1994b). Розглядається як дериват задонського *Spalax giganteus* Nehring (Топачевський 1969). Вузькоареальний ендемік півдня України, поширення обмежено нижньодніп-

⁷³ Зокрема, водій-старожил з Асканія-Нова розповідав, що у повоєнні роки (40–50-ті) на шляху через степ вночі він щоразу спостерігав безмежну кількість відблисків фар його автомобіля від очей земляних зайців, чого тепер не буває зовсім.

ровськими пісками в межах Херсонщини та Миколаївщини (Решетник 1941). Мешканець піщаного степу, зустрічається на луках, пасовищах і перелогах; чисельність оцінена у 100 тис. екз.⁷⁴ (Селюніна 1994b; див. також: Гізенко 1985). Вузькоспеціалізований землерий, що з'являється на поверхні лише в період розселення молоді. Живиться корінням і цибулинами степових рослин. Родить раз на рік 3–4 малят; в Чорноморському біосферному заповіднику щільність популяцій становить 2 ос/га (Селюніна 1994b). Вид скорочує чисельність та ареал в зв'язку з освоєнням степу та залісненням пісків. Рекомендуємо включити його у додаток 3 до Бернської конвенції.

Цитована література

- Абеленцев В. І., Рудишин М. П. До екології сірого хом'ячка на Україні // Наукові записки науково-природознавчого музею АН УРСР. — Київ, 1960. — Вип. 8. — С. 104–118.
- Волох А. М. Тушкан великий // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — С. 392.
- Гізенко А. И. Экология емуранчика на Украине // Вестн. зоологии. — 1983. — № 1. — С. 53–57.
- Гізенко А. И. О численности песчаного слепыша и емуранчика на Украине // Вестн. зоологии. — 1985. — № 1. — С. 84–85.
- Громов И. М. Отряд Rodentia — Грызуны // Млекопитающие фауны СССР / Под ред. И. И. Соколова. — Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. — Часть 1. — С. 244–638.
- Громов И. М. Сем. тушканчиковые — Dipodidae Fischer, 1817 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995. — С. 186–239.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомяковые фауны Украины (Часть 1). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3-18. — (Препринт № 6.87).
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии. — 1992. — Том 26, № 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк И., Жила С., Покин'череда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5-6. — С. 149–150.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины // Хомяковые фауны Украины (Часть 3). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3–6. — (Препринт № 8.87).
- Мигулін О. О. Звірї УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих суходольных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1 // Вестн. зоологии. — 1996. — Том 30, № 4-5. — С. 46–52.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. зоол. муз. МГУ. Том 32).

⁷⁴ Це у 7 разів вище від оцінки чисельності сліпака буковинського (див. розділ 4).

- Підоплічка І. Хом'ячки виду* *Cricetulus migratorius* *Pall.* // Збірник праць Зоомузею АН УРСР. — 1928. — № 5. — С. 107–158.
- Підоплічка І. Г.* Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник Праць Зоологічного музею Укр. АН. — Київ, 1937. — № 19. — С. 101–170.
- Решетник Е. Г.* Матеріали до вивчення систематики, географічного поширення та екології сліпаків (*Spalacinae*) в УРСР // Збірник праць Зоомузею АН УРСР. — 1941. — № 24. — С. 23–95.
- Сахно І. І.* Матеріали к изучению кормов некоторых мышевидных грызунов // Зоол. журн. — 1957. — Том 36, № 7. — С. 1084–1092.
- Сахно І. І.* Влияние агротехнических мероприятий на соотношение полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области // Зоол. журн. — 1959. — Том 38, № 12. — С. 1856–1868.
- Сахно І. І.* Слепушонка (*Ellobius talpinus* *Pall.*) на Ворошиловградщині // Вестн. зоології. — 1971. — № 5. — С. 65–69.
- Сахно І. І.* Матеріали к екології слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестн. зоології. — 1978. — № 1. — С. 74–76.
- Селюнина З. В.* Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Селюнина З. В.* Ємуранчик звичайний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994а. — С. 393.
- Селюнина З. В.* Сліпак піщаний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994b. — С. 394.
- Селюнина З. В.* Тушканчиковые грызуны (*Dipodoidea*) региона Черноморского заповедника // Заповідна справа в Україні. — 1995. — Том 1. — С. 23–28.
- Селезнів М. Г.* Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонованого вивч. дрібних звірят та птахів, що ними живляться. — Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. красн. ВУАН, 1932. — Вип. 1. — С. 77–79.
- Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Товтинец Н. Н.* Экология серого хомячка в Равнинном Крыму // Хомяковые фауны Украины (Часть 4). — Киев, 1987. — С. 9–12. — (Ин-т зоол. АН УССР, препринт).
- Товтинец Н. Н.* Особенности распространения и биотопической приуроченности обыкновенной слепушонки в Крыму // Вестник зоологии. — 1993. — Том 27, № 4. — С. 56–58.
- Топачевский В. А.* Слепышковые (*Spalacidae*). — Ленинград: Наука, 1969. — 248 с. — (Фауна СССР. Млекопитающие. Т. 3. Вып. 3).
- Червона книга України. Тваринний світ* / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Якименко Л. В.* Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* *Pall.*) и зайсанской (*E. tancrei* *Blasius*) слепушонок // Вопросы изменчивости и зоогеографии млекопитающих. — Владивосток: БПИ, 1984. — С. 76–102.
- Corbet G. B.* The mammals of the Palaearctic region: a taxonomic review. — London, Ithaca: Cornell Univ. Press, 1978. — 314 p.

О. Кондратенко та І. Загороднюк

АЛОВИДИ «БЕРНСЬКИХ» ВИДІВ ГРИЗУНІВ

Загальні зауваження

Ряд гризунів (Muriformes, seu Rodentia auct.) є найбагатшою за видовим складом групою ссавців аборигенної фауни. Деякі з наявних у фауні України видів не включені в додатки до Бернської конвенції, однак стан їх популяцій є загрозливим. У таблиці 9 (див. попередню довідку) перелічено види аборигенної фауни України, що не увійшли в жодний з додатків, але рекомендуються тут до включення у Додаток 2 до Бернської конвенції.

Два з них — нові види, видова самостійність яких доведена в останні роки. Ці види входять до складу відповідних надвидових таксонів, які мають охоронний статус згідно з Додатком 2 до Бернської конвенції. Зокрема, ховрах подільський (*Spermophilus odessanus*) виділений зі складу надвиду «ховрах крапчастий» (*S. suslicus* s. l.), мишівка темна (*Sicista severtzovi*) — складова полівиду «мишівка степова» (*S. subtilis* s. l.) (Загороднюк 1998).

Оскільки «материнські» види цих нових видів мають охоронний статус, «до-чірні» види повинні отримати, принаймні, такі самі охоронні категорії, що і вихідні види (IUCN 1994). Описи цих двох нових видів, що є аловидами відомих бернських видів, наводяться в цьому розділі окремими від «материнських» видів нарисами (повновагомі нариси щодо стану популяцій номінативних форм див. у розділі 4 «Надряд Glires»).

Ховрах подільський — *Spermophilus odessanus*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Spermophilus odessanus* (Nordmann, 1840). Інші назви: *Citellus suslicus* s. l.; *Spermophilus suslicus odessanus*. Один з чотирьох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998). Описано як підвид *Spermophilus citellus* («*S. c. odessana*»), але довгий час розглядався у складі виду *S. suslicus* (Громов 1995а). Видова самостійність підтверджена цитогенетичними даними: за числом хромосом ($2n=36$) вид відрізняється від *S. suslicus* s. str. ($n=34$) і подібний до *S. pygmaeus* (Загороднюк і Федорченко 1995). Географічні межі між видами збігаються з руслами великих річок, однак в деяких випадках (напр., на Буковині) між ними утворюються гібридні зони (Шнаревич 1959). Особливий статус крупних волинських «*Citellus suslica*

vohlynensis» (Решетник 1946, 1948; Громов 1995) розглядають як ймовірний результат помилки, внаслідок якої «великі» розміри їх тіла були збільшені на довжину хвоста (Загороднюк і Федорченко 1995).

Біологічна характеристика. Колоніальний вид, характерний для лучно-степових систем з помірним випасом [худоби] або сінокошінням. Поселення на багаторічних травах проходять закономірний цикл від розквіту локальної популяції у перші 1–2 роки її існування до її згасання (вкл. зменшення маси тіла) в наступні 2–3 роки (Лобков 1995). Зимосплячі, сезон активності триває від кінця лютого (на півдні) чи квітня (на півночі) до початку серпня чи вересня. Копають нерозгалужені нори глибиною до 170 см, зимові нори з одним вертикальним ходом, закриті. Основу живлення становлять зелені частини рослин, вегетаційний цикл яких і визначає сезонну активність виду. Плодяться з другого року життя; у приплоді звичайно 5–6 малят, які вже на початку червня переходять до самостійного життя (Сокур 1960; Лобков 1983). Даних щодо розведення у неволі немає, утримання проходить без ускладнень (Філіпчук 1973; Сокур і Філіпчук 1977). Як і всі ховрахи, є активним компонентом зоонозів (Сокур та ін. 1988). Поширений у правобережному лісостепу та степу між Прутом і Дніпром, і його ареал займає проміжне положення між ареалами трьох інших видів ховрахів (рис. 10). Ізольовані поселення на Волині й суміжних теренах Польщі і Білорусі тепер, ймовірно, вимерли (Загороднюк і Федорченко 1995).

Оцінка стану популяцій. Колись один з найпоширеніших та найчисельніших видів гризунів (Решетник 1948), до 90 % видового населення якого представлено в Україні. Описані раніше багаточисельні волинсько-житомирські популяції (Ксенжопольській 1915), ймовірно, припинили своє існування. Численні колишні знахідки виду на Придніпров'ї⁷⁵ також підтверджуються тільки давніми колекційними зразками (Загороднюк і Федорченко 1995а), і тільки на окремих ділянках (зокрема, на Малополовецькому полігоні) збереглися острівні популяції. Більшість описаних раніше поселень на західних теренах України (Татаринов 1956), очевидно, також зникла. За даними І. Сокура (1960), тільки повоєнного 1947 року в Україні механічними засобами відлову знищено 20 млн. (!) ховрахів⁷⁶; цей же автор зазначає, що «боротьба з ховрахами на Україні є дуже важливою справою» (с. 93). Врешті людина перемогла, і тепер цей вид можна знайти тільки на окремих фрагментах колись суцільного ареалу, насамперед, в приморських районах Одещини і Миколаївщини. Вихідні ареал та чисельність виду (Решетник 1948; Сокур

⁷⁵ Відома канівська популяція, що довгі роки експлуатувалась для проведення занять зі студентами Національного університету, зникла приблизно 1993 р.

⁷⁶ Очевидно, що мова йшла, насамперед, про правобережних *S. odessanus*.

1960) скоротилися за останні десятиліття на кілька порядків (Загороднюк і Федорченко 1995; неопубл. дані), що визначається зменшенням якості і кількості місць оселення виду та порушеннями просторової цілісності популяцій.

Заходи охорони. У національних червоних списках (Червона книга 1980, 1994) відсутній. Вид є складовою надвиду *S. suslicus*, що внесений у додаток 2 до Бернської конвенції та у проект Червоної книги Європи (Red... 1997) і, отже, повинен отримати ту саму охоронну категорію, що і парасольковий таксон. Раніше цьому виду рекомендовано надати охоронний статус за 1-ю категорією ЧКУ (Загороднюк та ін. 1998; Загороднюк 1999), що відповідає категорії En (загрозливий) IUCN (1994).

Мишівка темна — *Sicista severtzovi*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Sicista severtzovi* Ognev, 1935. Один з 13 видів роду (Павлинов та ін. 1995), один з трьох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998а). У всіх публікаціях щодо фауни України розглядається у складі *Sicista subtilis* Pallas без визнання навіть підвидового рангу (Корнєєв 1965; Крижанівський та Ємельянов 1984 та ін.). Описаний як підвид *S. subtilis* за матеріалами із Кам'яного степу (Огнев 1935, 1948), видова самостійність показана на підставі цитогенетичних даних: ця форма степових мишівок має $2n=18$, на відміну від 26-хромосомних *S. subtilis nordmanni* з півдня України (Соколов та ін. 1986; Sokolov et al. 1987 та ін.). У пізніших працях (зокрема: Селюніна 1993; 1994; Громов 1995b) на цей факт не звернуто увагу, і для України 18-хромосомна форма встановлена лише 1998 р. (Загороднюк і Кондратенко 1999).

Біологічна характеристика. Загалом один з найменш вивчених видів ссавців фауни України, про особливості біології якого свідчать лише кілька окремих фактів його відлову та утримання в неволі⁷⁷. За морфологічними особливостями мало відмінна від інших форм групи «*subtilis*». Місцями оселення є низинні лучно-степові ділянки з густою трав'янистою рослинністю та високою щільністю прямокрилих. Останні напевно складають основу кормової бази мишівок. При утриманні мишівок в тераріумі (з піском і травою) вони охоче споживали різних великорозмірних комах, зокрема, коників, сарану та метеликів, воду отримували з фруктів; вдень звичайно міцно спали (наші дані). Всі знахідки в Україні відносяться до околиць садиби заповідного масиву «Стрілецький степ» (Луганський природний заповідник), що у в Міловському районі Луганщини. Найближча до України (одна з трьох відомих)

⁷⁷ Наявні в літературі описи морфології та екології «степових мишівок» з території України не стосуються мишівки темної, а єдина праця про мишівок зі Стрілецького степу (Модін 1956) присвячена надвиду *Sicista betulina*.

знахідок виду відноситься до Центрально-Чорноземного заповідника на Курщині (Соколов та ін. 1986). Ймовірно, вид поширений у степах на схід від Сіверського Донця (Загороднюк 1999; див. рис. 14).

Оцінка стану популяцій. Вид відомий в Україні лише з одного пункту, що свідчить про вкрай незначну загальну чисельність української популяції. Протягом двох експедиційних досліджень 1995 та 1998 рр. (серпень) здобуто лише по одній особині, частка яких становили 1–5 % від усіх добутих пастками та циліндрами дрібних ссавців. Частка кісткових залишків мишівок у пелетках сича, зібраних на горіщі лабораторії у Стрілецькому степу, становила до 10 % від залишків всіх мікромамалій, однак ці дані стосуються роду *Sicista* загалом⁷⁸. Факторами, що можуть негативно впливати на стан популяцій виду, є загальні історичні антропогенно обумовлені зміни степу. Серед них — розорювання степу, його заростання чагарниками в результаті зникнення крупних травовідів (зокрема, караганники у Стрілецькому степу). У видозмінених людиною степах тепер практично відсутні такі природні фактори, як стравлення та витоптування рослинності, низькою на заповідних ділянках стала щільність поселень бабаків, зникли дикі копитні, що призводить до деградації степових угруповань, членом яких є мишівки⁷⁹.

Заходи охорони. Як новий для фауністичних списків, цей вид ще не розглядався комісіями з охорони хребетних. Вид входить до червоних списків як складова *Sicista subtilis* (sensu lato), і охоронні категорії забезпечені для нього через парасольковий ефект згідно з охоронним статусом мишівки степової, що включена у додаток 2 до Бернської конвенції (Конвенція...1998) та Червону книгу України (Селюніна 1994). За сучасною класифікацією охоронну категорію *S. severtzovi* можна визначити як EN (endangered = загрозливий) згідно з новими критеріями МСОП (IUCN 1994). Одним з дієвих заходів охорони виду може бути розширення природно-заповідної мережі на теренах колишніх стрілецьких степів з природним ядром, що носить відповідну назву (сучасна його площа — лише близько 5 кв. км).

Цитована література

Громов И. М. Род суслики — Citellus Oken, 1816 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995а. — С. 98–132.

⁷⁸ Тут поширена також *S. betulina* s. l. (вкл. можливі знахідки *S. strandi*). 1999 р. ми здобули тут 5 особин мишівки «лісової» і жодної особини «степової» (*S. severtzovi*).

⁷⁹ Контрольні обліки ссавців у Стрілецькому степу не дозволили нам встановити наявність низки власне степових видів (строкатки, сліпачка, білозубок, ховрахів тощо), замість яких домінували нориці звичайні та мишаки уральські.

- Громов И. М. Род мышовки — *Sicista* Gray 1827 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995b. — С. 188–198.
- Загороднюк І. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — 32, № 5–6. — С. 149–150.
- Загороднюк І. В., Кондратенко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоологии. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк І. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Загороднюк І. В., Федорченко А. А. Крапчатые суслики (*Spermophilus ex gr. suslicus*) в Киевской области // Вестн. зоологии. — 1995a. — Том 29, № 4. — С. 86.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Ксенжопольський А. В. Заметка о Волынскихх сусликах и некоторых других животных из породы грызунов / «Мышиная напасть на Волыни» в 1913–1914 годах. — Житомир: изд. Волынского Губернского Земства, 1915. — С. 25–35.
- Лобков В. А. О размножении крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) в антропогенном ландшафте Северо-Западного Причерноморья // Экология. — 1983. — № 2. — С. 44–49.
- Лобков В. А. Особенности сезонных явлений жизни крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) в северо-западном Причерноморье и их экологические последствия // Материалы по изучению животного мира (фаунистика, экология, история исследований). — Одесса, 1995. — С. 33–49. — (Научн. тр. Зоол. муз. Одесск. гос. ун-та, том 2).
- Модін Г. В. Замітки про вухатого їжака і лісову мишівку в Стрілецькому степу // Збірник праць зоол. муз. АН УРСР. — 1956. — № 27. — С. 154–159.
- Огнев С. И. Систематический обзор русских видов рода *Sicista* // Бюл. НИИ зоол. Моск. ун-та. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1935. — № 2. — С. 51–58.
- Огнев С. И. Подсемейство *Sminthinae* Murtag (1886). Мышовки // Звери СССР и прилежащих стран. Том 6. — Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 17–84.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1. *Rodentia*. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Т. 32).
- Решетник Е. Г. О новых подвидах крапчатого суслика *Citellus suslica volhynensis* subsp. nov. и *Citellus suslica ognevi* subsp. nov. // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы (отд. биол.). — 1946. — Том 51, вып. 6. — С. 25–28.
- Решетник Е. Г. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР // Тр. Ін-ту зоол. АН УРСР. — 1948. — Том 1. — С. 84–113.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны Украины: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. — 20 с.
- Селюнина З. В. Мишівка степова // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 391.

- Соколов В. Е., Баскевич М. И., Ковальская Ю. М. Изменчивость кариотипа степной мышовки (*Sicista subtilis* Pallas) и обоснование видовой самостоятельности *S. severtzovi* // Зоол. журн. — 1986. — Том 65, вып. 11. — С. 1684–1692.
- Сокур І. Т. Савці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держжучпедвид., 1960. — 211 с.
- Сокур І. Т., Дворников М. В., Лобков В. А. и др. Наземные белычи Украины (современное состояние, особенности экологии, рациональное использование и охрана) // Изученность териофауны Украины, ее рац. использование и охрана. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 51–63.
- Сокур І. Т., Филипчук Н. С. Морфофизиологические особенности географических популяций малого и крапчатого сусликов // Вестн. зоологии. — 1977. — № 5. — С. 8–11.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Филипчук Н. С. Сезонная динамика морфо-физиологических показателей сусликов трех южноукраинских популяций // Вестн. зоологии. — 1973. — № 5. — С. 24–29.
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Шнаревич И. Д. Млекопитающие Советской Буковины // Животный мир Советской Буковины. — Черновцы, 1959. — С. 5–65.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN Species Survival Commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.
- Red data book of European vertebrates. — Strasbourg, 1997. — 154 p. — (Final draft for review: November 28, 1997).
- Sokolov V. E., Kovalskaya Y. M., Baskevich M. I. Review of karyological research and the problems of systematics in the genus *Sicista* (Zapodidae, Rodentia, Mammalia) // Folia Zool. — 1987. — Vol. 36, № 1. — P. 35–44.

І. Загороднюк та О. Кондратенко

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ХИЖИХ ТА УНГУЛЯТ У БЕРНСЬКИХ СПИСКАХ

Загальні зауваження

Ряд хижих (Caniformes) та надряд унгулят (ряди Delphiniformes, Equiformes та Cerviformes) об'єднують найкрупніших ссавців нашої фауни, які формують макротеріофауністичні угруповання. Висока вразливість цих груп є очевидною (див. описи відповідних рядів). Виступаючи в ролі «мисливських звірів» та промислової фауни, вони зазнають найбільшого антропогенного впливу і потребують регламентації або заборони їх добування (Загороднюк, 2000). Більшість видів унгулят вже включені у додатки до Бернської конвенції: всі китоподібні — до додатку 2, всі копитні — до додатку 3 (Конвенція 1998)⁸⁰. Охоронні категорії хижих ссавців більш різноманітні (див. також: ЧКУ 1994), і статус деяких видів необхідно уточнювати. Найголовнішою нашою пропозицією до існуючих охоронних списків є надання охоронного статусу виду *Vulpes corsac*, який представляє степове фауністичне ядро і є одним з найрідкісніших ссавців фауни України і Європи загалом.

Лис-корсак — *Vulpes corsac*

Таксономія. Повна наукова назва виду: *Vulpes corsac* Linne, 1768. Один із 11 видів роду (Россолимо 1987), один з двох видів роду у фауні України (Загороднюк 1998). Інформація про наявність виду у складі фауни України дотепер залишалась вкрай непевною. Практично у всіх зведеннях щодо теріофауни України (Шарлемань 1920; Сокур 1960; Корнєєв 1965) вид не згадують взагалі. У пізніших оглядових працях, які враховували і особисті повідомлення зоологів і мисливців Луганщини, вид наводиться як вкрай рідкісний для України (Крижанівський та Смельянов 1984; Загороднюк, 1998⁸¹; Загороднюк та ін. 1998).

⁸⁰ Ми принципово не згодні з охоронним статусом всіх цервід, вкл. адвентивні види.

⁸¹ У цьому огляді вид наводиться як такий, що, ймовірно, зник: «*V. corsac* (†?)».

Біологічна характеристика. Загалом один з найменш вивчених видів ссавців фауни України, про особливості біології якого свідчать лише кілька окремих фактів його спостереження в околицях заповідного масиву «Стрілецький степ» на Луганщині (Боровик 1999). За морфологічними особливостями подібний до дрібних блідо забарвлених *Vulpes vulpes*⁸². Гін відбувається в лютому, цуценята вперше з'являються на поверхні на початку травня, одночасно з появою молодих бабаків, які становлять основу живлення корсаків аж до вересня. Певний зв'язок з поселеннями бабаків полягає і в тому, що корсак використовує постійні нори бабаків для свого житла. Лімітуючим фактором у поширенні цього хижака є висота і щільність снігового покриву. Оптимальні умови існування корсак знаходить не на заповідних ділянках з густим травостоем і чагарниками (площа яких постійно збільшується в зв'язку з косінням степу та відсутністю крупних траводів), а на плакорних ділянках ковилового степу, пасовищах помірної стадії збою, виходах третинних пісковиків тощо. Всі достовірні знахідки в Україні відносяться до охоронної зони заповідного масиву «Стрілецький степ»⁸³, що на самому сході України. Як і в випадку інших видів степових ссавців, ареал корсака скорочується (Загороднюк 1999). В історичні часи цей вид водився в Криму (Барышников 1982; Дулицкий, Товпинец 1987), зараз основний ареал корсака простягається на схід від Дону (Бобринский та ін. 1965).

Оцінка стану популяцій. Один з найрідкісніших видів хижих України. З 1986 року в охоронній зоні «Стрілецького степу» регулярно реєстрували дві пари корсака, в 1995, 1998 та 1999 рр. зареєстровано виводки чисельністю 5, 5 та 6 особин, відповідно (Боровик 1999). За результатами опитування мисливців з населених пунктів району розташування заповідного масиву «Стрілецький степ», за останні 10 років здобуто дві особини (1987/88 та 1998 рр.). Наявні дані свідчать про існування відносно стабільної популяції корсака в околицях Стрілецького степу чисельністю 10–25 особин.

Заходи охорони. Основну загрозу для виду становлять скорочення придатних для існування виду ділянок, що викликано зменшенням пасовищного навантаження в результаті скорочення поголів'я свійських тварин. Корсака рекомендовано включити до нового видання Червоної книги України, надавши йому 1 охоронну категорію (Загороднюк та ін. 1998; за новими стандартами IUCN 1994 — категорію CR: критично загрозливий за критерієм вкрай низької загальної чисельності в Україні). Як дуже рідкісний локально поши-

⁸² За результатами проведеного нами опитування (1996–1999) мисливці звичайно не здобувають корсака через низькі товарні якості його хутра.

⁸³ Відомий ареал корсака в Україні подібний до ареалу *Sicista severtzovi* (див. вище).

рених в Україні і Європі загалом вид хижих ссавців, рекомендуємо включити корсака у додаток 2 до Бернської конвенції.

Цитована література

- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Барышников Г. Ф. Отряд Carnivora Bowdich, 1821 — Хищные // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 236–292.
- Бобринский Н. А., Кузнецов Б. А., Кузякин А. П. Определитель млекопитающих СССР. — Москва: Просвещение, 1965. — 383 с.
- Боровик Е. Н. Корсак *Vulpes corsac* (Carnivora, Canidae) на территории Украины // Вестник зоологии. — 2002. — Том 36, № 2. — С. 95–96.
- Дулицкий А. И., Товтинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Загороднюк І. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Систематичне положення таксону як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000 (у друці).
- Загороднюк І., Жила С., Покинйчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — **32**, № 5-6. — С. 149–150.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // В. А. Топачевский (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Россолимо О. Л. Отряд Carnivora Bowdich, 1821 — Хищные // Павлинов И. Я., Россолимо О. Л. Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — С. 49–90. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ; Т. 25).
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- [ЧКУ]. Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- IUCN Red List Categories prepared by IUCN Species Survival Commission. — Gland: The World Conservation Union, 1994. — 21 p.

Є. Боровик та І. Загороднюк

РОЗДІЛ 7. ДОДАТКИ

Part 7. Annex

*Контрольний список теріофауни України.
Основні положення Бернської конвенції
про охорону видів. Провідні фахівці з кожної
облікової групи — комахоїдних і гризунів,
кажанів, хижих та унгулят.
Довідки про авторів нарисів.*

КОНТРОЛЬНИЙ СПИСОК ТЕРІОФАУНИ УКРАЇНИ

Клас ссавців (Mammalia) представлений у фауні регіону інфракласом плацентарних (Eutheria, seu Placentalia) з підкласу звірів (Theria), а саме когортою епітерій (Epitheria)⁸⁴.

Класичними щодо теріофауни регіону є зведення «Звірі УРСР» О. Мигуліна (1938), два випуски тому «Ссавці» з серії «Фауна України» (Абеленцев та ін. 1956; Абеленцев 1968), «Звірі західних областей України» К. Татарінова (1956) та друге видання учбового посібника «Визначник звірів УРСР» О. Корнєєва (1965). Історичні зміни теріофауни аналізуються в монографії І. Сокура (1961). Серед численних сучасних оглядів фауни у масштабах світу варто згадати зведення щодо теріофауни світу: характеристика рядів і родів — В. Соколова (1990), таксономія та видовий склад — Д. Уїлсона та Д. Рідера (Wilson & Reeder 1993), філогенія — Ф. Шалає та ін. (Szalay et al. 1993). Сучасні погляди на таксономію та видовий склад теріофауни України викладено у працях автора (для огляду див.: Загороднюк 1998а-б) та анонсовано у примітках до таблиці зі списком фауни (табл. 10).

Зараз розпочато підготовку повновагового зведення щодо таксономії та номенклатури ссавців фауни України («Ссавці України 2000»), тут подано лише найголовнішу його частину — список таксонів. Для всіх видів вказано їх статус (мисливський, адвентивний, фантомний, вимерлий тощо). Для деяких видів наведено короткі коментарі щодо їх систематичного положення і номенклатури. Зокрема, вимагає подальшого обговорення та уніфікації національна номенклатура видів і надвидових груп, яка дотепер залишається нестабільною. [Альтернативні назви подано у квадратних дужках].

В табл. 10 подано розподіл видів за родинami і рядами (за: Загороднюк та ін. 1998). Для кожного виду вказано його охоронний статус згідно з додатками до Бернської конвенції і другим виданням «Червоної книги України» (1994). В дужках дано рекомендовані в цьому зведенні охоронні категорії; масним виділено коди видів, описаних у цьому зведенні.

⁸⁴ Всі чотири згадані тут вищі таксони ссавців (від класу до когорти) мають також типіфіковані назви, що базуються на родовій назві *Canis* L. (Canidae): клас Caniodes, підклас Caniones, інфраклас Canioni та когорта Canionia.

Таблиця 10. Ссавці у сучасній фауні України та їх охоронний статус

Родина	Наукова назва виду	Rem	ЧКУ	БК	Дод
Soriciformes [Insectivora auct.] — ряд Комахоїдні					
Erinaceidae	<i>Erinaceus concolor</i> — їжак білочеревий	—	—	—	—
Erinaceidae	<i>Erinaceus europaeus</i> ⁸⁵ — їжак європейський	є?	—	b3	—
Erinaceidae	<i>Hemiechinus auritus</i> — їжак вухатий	†?	3	—	(b2)
Talpidae	<i>Talpa europaea</i> — кріт європейський	—	—	—	—
Talpidae	<i>Desmana moschata</i> — хохуля звичайна	—	1	b2	—
Soricidae	<i>Neomys fodiens</i> — рясоніжка велика	—	—	b3	—
Soricidae	<i>Neomys anomalus</i> — рясоніжка мала	—	3	b3	—
Soricidae	<i>Sorex alpinus</i> — мідиця альпійська	—	4	b3	—
Soricidae	<i>Sorex minutus</i> — мідиця мала	—	—	b3	—
Soricidae	<i>Sorex pusillus</i> ⁸⁶ — мідиця кавказька	є?	—	b3	—
Soricidae	<i>Sorex caecutiens</i> ⁸⁷ — мідиця середня	є?	—	b3	—
Soricidae	<i>Sorex araneus</i> ⁸⁸ — мідиця звичайна	—	—	b3	—
Soricidae	<i>Crociodura leucodon</i> — білозубка білочерева	—	—	b3	—
Soricidae	<i>Crociodura suaveolens</i> — білозубка мала	—	—	b3	—
Vespertilioniformes [Chiroptera auct.] — ряд Кажани					
Rhinolophidae	<i>Rhinolophus hipposideros</i> — підковоніс малий	—	2	b2	—
Rhinolophidae	<i>Rhinolophus euryale</i> — підковоніс південний	є?	—	b2	—
Rhinolophidae	<i>Rhinolophus ferrumequinum</i> — підковоніс великий	—	2	b2	—
Vespertilionidae	<i>Miniopterus scheibersi</i> — довгокрил [звич.]	†?	2	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis blythi</i> — нічниця гостровуха	—	—	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis myotis</i> — нічниця велика	—	—	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis bechsteini</i> — нічниця довговуха	—	3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis dasycneme</i> — нічниця ставкова	—	3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis nattereri</i> — нічниця війчаста	—	3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis emarginatus</i> — нічниця триколірна	—	3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis daubentoni</i> — нічниця водяна	—	—	b2	(b3)
Vespertilionidae	<i>Myotis brandti</i> — нічниця північна [Брандта]	—	—	b2	—
Vespertilionidae	<i>Myotis mystacinus</i> — нічниця вусата	—	—	b2	—
Vespertilionidae	<i>Plecotus auritus</i> — вухань звичайний	—	—	b2	—
Vespertilionidae	<i>Plecotus austriacus</i> — вухань австрійський	—	—	b2	—

⁸⁵ Традиційне визначення «звичайних» їжаків України як «*europaeus*» неправильне, і всі перевірені зразки віднесені до попереднього виду (Загороднюк і Мішта 1995).

⁸⁶ Погляди на можливу тотожність кримських *Sorex (minutus) dahli* до кавказького аловиду (Загороднюк 1996) вимагають цитогенетичного підтвердження.

⁸⁷ Ревізія всіх відомих фактів про знахідки в Україні середньої бурозубки (як і *Sorex isodon*) є необґрунтованими і вимагають фактичних підтверджень (ibid.).

⁸⁸ Вид мідиці звичайної (*Sorex araneus*) наводиться тут у широкому розумінні, з урахуванням нижньодніпровської форми *S. a. averini* (про статус цієї та інших форм мідиць див.: Загороднюк 1996).

Родина	Наукова назва виду	Rem	ЧКУ	БК	Дод
Vespertilionidae	<i>Barbastella barbastellus</i> — широкоух (європ.)		3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Nyctalus leisleri</i> — вечірниця мала		3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Nyctalus noctula</i> — вечірниця дозріра		—	b2	(b3)
Vespertilionidae	<i>Nyctalus lasiopterus</i> — вечірниця велетенська		3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Pipistrellus pipistrellus</i> — нетопир карликовий		—	b3	—
Vespertilionidae	<i>Pipistrellus nathusii</i> — нетопир лісовий		—	b2	—
Vespertilionidae	<i>Pipistrellus kuhli</i> — нетопир середземний		3	b2	(b3)
Vespertilionidae	<i>Hypsugo</i> ⁸⁹ <i>savii</i> — лилик гірський		3	b2	—
Vespertilionidae	<i>Vespertilio murinus</i> — лилик двоколірний		—	b2	(b3)
Vespertilionidae	<i>Eptesicus serotinus</i> — лилик пізній		—	b2	(b3)
Vespertilionidae	<i>Eptesicus nilssoni</i> — лилик північний		—	b2	—

Caniformes [Carnivora auct.] — ряд Хижі

Felidae	<i>Felis silvestris</i> — кіт лісовий [дикий]		1	b2	—
Felidae	<i>Lynx [Felis] lynx</i> ⁹⁰ — рись звичайна		2	b3	—
Canidae	<i>Canis lupus</i> — [собака]-вовк	(м)	—	b2	—
Canidae	<i>Canis aureus</i> — шакал золотавий ⁹¹	Ad	—	—	—
Canidae	<i>Vulpes vulpes</i> — лис звичайний		—	—	—
Canidae	<i>Vulpes corsac</i> — [лис]-корсак ⁹²		—	—	(b2)
Canidae	<i>Nyctereutes procyonoides</i> — собака єнотовидний	Ad	—	—	—
Ursidae	<i>Ursus arctos</i> — ведмідь бурий	(м)	—	b2	—
Phocidae ⁹³	<i>Monachus monachus</i> — тюлень білочеревий	-†?	1	b2	—
Procyonidae	<i>Procyon lotor</i> — єнот-полоскун ⁹⁴	Ad	—	—	—
Mustelidae	<i>Martes foina</i> — куна кам'яна		—	b3	—
Mustelidae	<i>Martes martes</i> — куна звичайна [лісова]		—	b3	—
Mustelidae	<i>Gulo gulo</i> — росомаха	†	0	b2	—
Mustelidae	<i>Mustela nivalis</i> — [тхір]-ласка		—	b3	—
Mustelidae	<i>Mustela erminea</i> — [тхір]-горностаї		4	b3	—

⁸⁹ *Hypsugo* [*Pipistrellus* s. l., auct.] — лилики нетопириподібні (*Vespertilio* s. l.). У більшості європейських мов цей вид називають гірським або альпійським, що можна запропонувати і для української номенклатури. Інші назви є незручними і запропоновані як компромісні для підкреслення проміжного систематичного положення *Hypsugo* між дрібними *Pipistrellus* та крупнішими *Vespertilio* s. l.

⁹⁰ Заміна назви виду на «*Felix lynx*» (Вестн. зоол., 1998, № 4: 75) невиправдана.

⁹¹ Шакал інтенсивно розширює свій ареал, і з 1998 р. його регулярно реєструють на Одещині (Роженко і Волох 1999).

⁹² У попередніх списках теріофауни України (Загороднюк 1998а; Загороднюк та ін. 1998) корсак відмічений як вид, що, ймовірно, зник з території України (†?).

⁹³ Статус групи Pinnipedia (ластоногі) останнім часом переглянуто, і ця група морських ссавців тепер розглядається як збірна група родин ряду Хижі.

⁹⁴ Єнот-полоскун (*Procyon lotor*) — адвентивний далекосхідний вид надродина куноподібних. В Україні поселення не відомі. Найближчі стабільні популяції відомі з території Білоруського Полісся (повідомлення І. Зеніної).

Родина	Наукова назва виду	Rem	ЧКУ	БК	Дод
Mustelidae	<i>Mustela lutreola</i> — норка європейська ⁹⁵		2	b2	—
Mustelidae	<i>Mustela vison</i> — норка американська	Ad	—	—	—
Mustelidae	<i>Mustela [Putorius] eversmannii</i> — тхір степовий		3	b2	—
Mustelidae	<i>Mustela [Putorius] putorius</i> — тхір чорний		—	b3	—
Mustelidae	<i>Vormela peregusna</i> — перегузня [звичайна]		2	b2	—
Mustelidae	<i>Meles meles</i> — борсук [звичайний]		2	b3	—
Mustelidae	<i>Lutra lutra</i> — видра річкова [відниха]		2	b2	—

Leporiformes [Duplicidentata auct.]⁹⁶ — ряд Зайцеподібні

Leporidae	<i>Lepus europaeus</i> ⁹⁷ — заєць сірий		—	b3	—
Leporidae	<i>Lepus timidus</i> — заєць білий [біляк]		1	b3	—
Leporidae	<i>Oryctolagus cuniculus</i> — кроль дикий	Ad	—	—	—

Muriformes [Rodentia auct.] — ряд Мишоподібні

Myocastoridae	<i>Myocastor coypus</i> — нутрія [болотяна]	Ad	—	—	—
Castoridae	<i>Castor fiber</i> — бобр європейський		—	b3	—
Pteromyidae	<i>Pteromys volans</i> ⁹⁸ — летяга звичайна	†	0	b2	—
Sciuridae	<i>Sciurus vulgaris</i> — вивірка звичайна		—	b3	—
Sciuridae	<i>Marmota marmota</i> — сурок гірський	†	—	b3	—
Sciuridae	<i>Marmota bobac</i> — сурок степовий [байбак]		—	—	—
Sciuridae	<i>Spermophilus citellus</i> — ховрах європейський		1	b2	—
Sciuridae	<i>Spermophilus suslicus</i> — ховрах крапчастий		—	b2	—
Sciuridae	<i>Spermophilus odessanus</i> ⁹⁹ — ховрах подільський		—	—	(b2)
Sciuridae	<i>Spermophilus pygmaeus</i> — ховрах сірий [малий]		—	—	—

⁹⁵ Як і два попередні види тхорів (*Mustela*), вид називають без згадки родової назви «тхір» (напр., Сокур 1960), а для розрізнення цього виду від адвентивного *Mustela vison*, за яким закріпилась назва «норка американська», запропоновано біномен «норка європейська» (Корнеєв 1965). Власне тхорів відносять до підроду *Putorius* (інколи як рід), що є непорозумінням національної зоологічної номенклатури.

⁹⁶ Саме під такою назвою (*Duplicidentata*) зайцеподібні наводяться в додатку 3 до Бернської конвенції (Конвенція 1998). Ця назва широко вживалась як альтернативна до власне гризунів, *Simplicidentata* (напр., Корнеєв 1952, 1965), однак після підняття їх рангу до рядового замінена на *Lagomorpha* (напр., Громов і Баранова 1981).

⁹⁷ Наведення в Українському виданні Конвенції (1998) зайця сірого (русака) як «*Lepus capensis*» замість традиційного *Lepus europaeus* є не виправданим (так зробили і польські колеги, див.: Atlas 1983; Pucek 1984), і не відповідає сучасним поглядам на поширення обох згаданих видів на континенті (Atlas 1999).

⁹⁸ У додатках до Конвенції (1998) летягу згадують також як *Sciuroopus russicus* (с. 47), цей вид був поширений в Україні в літописні часи (Сокур 1961).

⁹⁹ Ховрах подільський є аловидом ховраха крапчастого, відрізняється від нього за числом хромосом і включає всі популяції колишнього політипного виду *Spermophilus suslicus*, поширені на захід від Дніпра (Загороднюк і Федорченко 1995). За всіма правилами цей вид повинен отримати ту саму охоронну категорію (див. текст).

Родина	Наукова назва виду	Rem	ЧКУ	БК	Дод
Myoxidae	<i>Myoxus [Glis] glis</i> — вовчок сірий	—	—	b3	—
Myoxidae	<i>Dryomys nitedula</i> — вовчок лісовий	—	—	b3	—
Myoxidae	<i>Eliomys quercinus</i> — вовчок садовий [еліоміс]	†?	4	b3	—
Myoxidae	<i>Muscardinus avellanarius</i> — вовчок горішковий	—	—	b3	—
Sminthidae	<i>Sicista betulina</i> — мишівка лісова	—	—	b2	—
Sminthidae	<i>Sicista strandi</i> ¹⁰⁰ — мишівка Штранда	?	—	—	(b2)
Sminthidae	<i>Sicista subtilis</i> — мишівка степова	—	3	b2	—
Sminthidae	<i>Sicista severtsovi</i> — мишівка темна	—	(3)	—	(b2)
Allactagidae	<i>Allactaga major</i> ¹⁰¹ — тушкан великий	—	2	—	(b3)
Dipodidae	<i>Stylodipus telum</i> ¹⁰² — тушкан трипалій [кандибка]	—	2	—	(b3)
Spalacidae	<i>Nannospalax leucodon</i> — сліпак білозубий	—	2	—	—
Spalacidae	<i>Spalax graecus</i> — сліпак буковинський	—	3	b2	—
Spalacidae	<i>Spalax arenarius</i> — сліпак піщаний	—	2	—	(b2)
Spalacidae	<i>Spalax zemni</i> — сліпак подільський	—	3	—	—
Spalacidae	<i>Spalax microphthalmus</i> — сліпак звичайний	—	—	—	—
Muridae	<i>Apodemus agrarius</i> — миша-житник [польова]	—	—	—	—
Muridae	<i>Micromys minutus</i> — мишка лугова [малютка]	—	—	—	—
Muridae	<i>Sylvaemus sylvaticus</i> ¹⁰³ — мишак лісовий	—	—	—	—
Muridae	<i>Sylvaemus tauricus</i> — мишак жовтогорлий	—	—	—	—
Muridae	<i>Sylvaemus uralensis</i> ¹⁰⁴ — мишак уральський	—	—	—	—
Muridae	<i>Sylvaemus arianus</i> ¹⁰⁵ — мишак степовий	—	—	—	—
Muridae	<i>Mus musculus</i> — миша звичайна	Ad	—	—	—
Muridae	<i>Mus spicilegus</i> ¹⁰⁶ — миша курганцева	—	—	—	—
Muridae	<i>Rattus norvegicus</i> — пацюк мандрівний [сірий]	Ad	—	—	—

¹⁰⁰ Цей аловид мишівки лісової дотепер в Україні не знайдений, проте, за попередніми даними, до нього належать популяції «лісових» мишівок із Стрілецького степу.

¹⁰¹ Поширена в українській літературі назва виду «*Allactaga jaculus*» не валідна (для довідки див.: Павлинов і Россолимо 1987).

¹⁰² Кандибка представлена в Україні дрібною географічно ізольованою формою, що є мешканцем нижньодніпровських пісків і має бути включеною до додатку 3.

¹⁰³ Власне лісова миша (мишак лісовий) — не такий численний і поширений вид, як це вважали раніше. Із цього виду виключено мишака уральського та мишака степового; в Україні відомі найбільш східні знахідки виду (Загороднюк 1993).

¹⁰⁴ Вид відомий як «*Apodemus microps*»: однак, по-перше, ця колишня видова назва є молодшим синонімом вживаної тут назви, по-друге, об'єднання польових і лісових мишей в один рід є абсолютно не виправданим (Загороднюк 1992).

¹⁰⁵ Мишак степовий вперше описаний з території України під назвою «*Apodemus falzfeini*», в подальшому заміненою на «*Sylvaemus fulvipectus*»; результатами ревізії цієї групи «степових мишей» викладено в окремій праці (Загороднюк та ін. 1997).

¹⁰⁶ Поширена в літературі назва курганцевих мишей «*Mus hortulanus* Nordm.» відносіться до попереднього виду і запропонована для екзантропних *Mus musculus*; поширеним в давній літературі синонімом власне курганцевої миші є назва *Mus sergii* Valh (ревізію та історію класифікації див.: Загороднюк 1997).

Родина	Наукова назва виду	Rem	ЧКУ	БК	Дод
Muridae	<i>Rattus rattus</i> — пацюк чорний	Ad?	—	—	—
Cricetidae	<i>Cricetus cricetus</i> — хом'як звичайний	—	—	b2	—
Cricetidae	<i>Cricetulus migratorius</i> — хом'ячок сирій	—	—	—	(b2)
Arvicolidae	<i>Ellobius talpinus</i> — сліпачок звичайний	—	—	—	(b2)
Arvicolidae	<i>Ondatra zibethicus</i> — ондатра [звичайна]	Ad	—	—	—
Arvicolidae	<i>Lagurus lagurus</i> — строкатка степова	—	—	—	(b2)
Arvicolidae	<i>Myodes</i> ¹⁰⁷ <i>glareolus</i> — нориця руда [лісова]	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Chionomys nivalis</i> — нориця снігова	—	3	b3	—
Arvicolidae	<i>Arvicola amphibius</i> — шур [нориця] водяний	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Arvicola scherman</i> ¹⁰⁸ — шур гірський [повх]	—	3	—	—
Arvicolidae	<i>Microtus arvalis</i> — нориця польова	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Microtus obscurus</i> — нориця еверсманова	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Microtus rossiaemeridionalis</i> — нориця лугова	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Microtus socialis</i> — нориця гуртова	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Microtus agrestis</i> — нориця темна	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Microtus oeconomus</i> ¹⁰⁹ — нориця сибірська	—	—	b3	—
Arvicolidae	<i>Terricola</i> ¹¹⁰ <i>subterraneus</i> — нориця чагарникова	—	—	—	—
Arvicolidae	<i>Terricola tatricus</i> — нориця татранська	—	—	b2	—
Equiformes [Perissodactyla auct.] — ряд Конитні					
Equidae	<i>Equus gmelini</i> ¹¹¹ — [кінь]-тарпан	†Re	—	—	—
Equidae	<i>Equus hemionus</i> — [кінь]-кулан	Re	—	—	—

¹⁰⁷ Тут, як і в інших працях автора, ця назва вживається замість поширеної «*Clethrionomys*», що є її молодшим синонімом. Точка зору на можливу невалідність назви П. Палласа (Павлинов і Россолімо 1987) не переконлива.

¹⁰⁸ Видовий ранг гірської форми водяних нориць вимагає додаткового обґрунтування. В працях автора вона розглядається у ранзі виду, однак не виключено, що такі популяції є варіантом екогеографічної мінливості *Arvicola amphibius*.

¹⁰⁹ Нориця сибірська в давній літературі та в додатках до Бернської конвенції названа *Microtus ratticeps* («нориця пацюкоголова»), однак перша назва, вживана тут (таблиця) є пріоритетною (Гептнер 1951).

¹¹⁰ У додатках до Бернської конвенції татранську норицю віднесено до роду *Microtus*, позаяк близьку форму згадано як *Pitymys bavaricus*. У більшості праць щодо фауни регіону чагарникових нориць описують як *Pitymys* або *Microtus (Pitymys)*, однак у для європейських форм валідною назвою є вживана тут *Terricola* (Загороднюк 1989).

¹¹¹ Номенклатура тарпана не усталена. Згідно з В. Гептнером (1955), тарпан є внутрішньовидовою формою *Equus przewalskii* (вкл. *caballus*, *sylvestris*, *tarpan*, etc.), позаяк І. Кузьміна (1998) розглядає тарпана як здичавілу форму *Equus caballus*, яку вона виводить із *E. latipes* і протиставляє виду *Equus przewalskii* s. str. Точка зору на видову самостійність джунгарської форми тарпана справедлива тільки в межах типологічної концепції виду; за біологічною концепцією ця форма є лише фрагментом в ряду географічної мінливості виду *Equus przewalskii* Poljakow (Гептнер 1955).

Родина	Наукова назва виду	Rem	ЧКУ	БК	Дод
Cerviformes [Artiodactyla auct.] — ряд Ратичні					
Suidae	<i>Sus scrofa</i> — кабан звичайний		—	b3	—
Cervidae	<i>Capreolus capreolus</i> — сарна європейська		—	b3	—
Cervidae	<i>Alces alces</i> — лось європейський		—	b3	—
Cervidae	<i>Cervus nippon</i> — олень плямистий ¹¹²	Ad	—	—?	—
Cervidae	<i>Cervus dama</i> — [олень]-лань ¹¹²	Ad	—	—?	—
Cervidae	<i>Cervus elaphus</i> — олень шляхетний		—	b3	—
Bovidae	<i>Rupicapra rupicapra</i> — скельниця [звичайна] ¹¹³	†?	—	b3	—
Bovidae	<i>Ovis musimon [aries]</i> — баран-муфлон	Ad	—	b3	—
Bovidae	<i>Bison bonasus</i> — бізон європейський [зубр]	Re	5	b3	—
Delphiniformes Ряд Китоподібні [Cetacea auct.]					
Delphinidae	<i>Delphinus delphis</i> — білобочка чорноморська		4	b2	—
Delphinidae	<i>Tursiops truncatus</i> — афаліна чорноморська		3	b2	—
Phocoenidae	<i>Phocoena phocoena</i> — фочена звичайна		1	b2	—
Balaenopteridae	<i>Balaenoptera acutorostrata</i> ¹¹⁴ — смугач малий	?	—	b2	—

Отже, загальний список теріофауни ¹¹⁵ включає 132 види, у тім числі 13 адвентивних, 8 вимерлих або імовірно вимерлих і 6 сумнівно присутніх (фантомних). Базовий список фауни (без адвентивних та фантомних) включає 113 видів, а сучасна фауна (без вимерлих і фантомних) включає 116 видів. Загальна кількість видів за рядами така: Soriciformes (Insectivora) — 14, Vespertilioniformes (Chiroptera) — 26, Caniformes (Carnivora) — 22, Leporiformes (Duplicidentata) — 3, Muriformes (Rodentia) — 52, Equiformes (Perissodactyla) — 2, Cerviformes (Artiodactyla) — 9, Delphiniformes (Cetacea) — 4.

Загальна кількість видів ссавців, що мають охоронний статус згідно з додатками до Бернської конвенції, складає 81 вид, у тім числі 45 видів — з додатку «2» та 36 видів — з додатку «3». Рекомендації щодо включення у Бернські списки подано для 11 видів, у тім числі 9 видів — у додаток «2» та 2-х видів — у додаток «3»; ще для 5-ти видів (всі з ряду кажанів) рекомендовано змінити статус шляхом переносу їх з додатку «2» у додаток «3».

¹¹² В українському виданні Конвенції (1998) зазначено, що у додаток 3 включено всі види оленячих, без уточнення видового складу. Олень плямистий і лань є адвентивними видами (Сокур 1961), і їх охорона не потрібна (Загороднюк та ін. 1998).

¹¹³ Скельниця (*Rupicapra rupicapra*) — вид, що поширений в Центральних Карпатах. У зведеннях щодо теріофауни України його наводять як вид, що був поширений у Чорногорі в історичні часи (Сокур 1960).

¹¹⁴ Наявність смугача у складі фауни України підтверджена лише однією неперевіреною знахідкою кістяка. У будь-якому разі мова може йти лише про випадкові заходи виду в Чорне море, а не про існування популяції (див. розділ 5 про унгулят).

¹¹⁵ Ці два абзаци з сумами видів було втрачено в опублікованій версії видання.

Література до розділу

- Абелснцев В. І. Фауна України. Куниці. — Київ: Наук. думка, 1968. — 280 с. — (Фауна України. Том 1: Ссавці. Вип. 2).
- Абелснцев В. І., Підоплічко І. Г. Ряд Комахоїдні — Insectivora / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 70–228.
- Абелснцев В. І., Попов Б. М. Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera / Фауна України. Ссавці. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 229–446.
- Гептнер В. Г. К систематике и номенклатуре полевки-экономки (*Microtus oeconomus* Pall.; *Mammalia*, *Muridae*) // Бюл. МОИП. (Отд. биол.). — 1951. — Том 56, вып. 3. — С. 17–20.
- Гептнер В. Г. О тарпанах // Зоол. журн. — 1955. — Том 34, № 6. — С. 1404–1423.
- Громов И. М., Баранова Г. И. (ред.). Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен-современность). — Ленинград: Наука, 1981. — 456 с.
- Дулицкий А. И., Товпинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Загороднюк И. В. Таксономия, распространение и морфологическая изменчивость полевок рода *Terricola* Восточной Европы // Вестн. зоологии. — 1989. — Том 23, № 5. — С. 3–14.
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов *Muroidea* (*Mammalia*), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии. — 1992. — Том 26, № 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Идентификация восточно-европейских форм *Sylvaeus sylvaticus* (*Rodentia*) и их географическое распространение // Вестн. зоологии. — 1993. — Том 27, № 6. — С. 37–47.
- Загороднюк И. Редкие виды бурозубок на территории Украины: легенды, факты, диагностика // Вестн. зоологии. — 1996. — Том 30, № 6. — С. 53–69.
- Загороднюк И. В. Вищі таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. Систематичний огляд кажанів Східної Європи // Європейська ніч кажанів '98 в Україні. — Київ, 1998б. — С. 32–48. — (Праці Теріологічної школи, вип. 1).
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк И. В. Систематичне положення таксона як критерій його вразливості // Доповіді НАН України. — 2000. — № 5. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В., Воронцов Н. Н., Песков В. Н. Татранская полевка (*Terricola tatricus*) в Восточных Карпатах // Зоол. журн. — 1992. — Том 71, вып. 6. — С. 96–105.
- Загороднюк И. В., Боесков Г. Г., Зыков А. Е. Изменчивость и таксономический статус степных форм мышей рода *Sylvaeus* (*falzeini* — *fulvipectus* — *hermonensis* — *arianus*) // Вестн. зоологии. — 1997. — Том 31, № 5–6. — С. 37–56.
- Загороднюк И., Жила С., Покинсьчереда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 149–150.
- Загороднюк И. В., Мишта А. В. О видовой принадлежности ежей рода *Erinaceus* Украины и прилегающих стран // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 2/3. — С. 50–57.
- Загороднюк И. В., Кондраченко О. В. *Sicista severtzovi* та близькі до неї форми гризунів в Україні: цитогенетичний та біогеографічний аналіз // Вестник зоологии. — 2000. — Suppl. 15. — С. 101–107.
- Загороднюк И. В., Покинсьчереда В. В. Унификация научных названий высших таксонов хордовых животных (*Chordozoa*, *Animalia*) // Доповіді НАН України. — 1997. — № 11. — С. 160–166.

- Загороднюк І., Покинйчереда В. Таксономія ссавців Східнокарпатського регіону // Загороднюк І., Покинйчереда В., Киселюк О., Довганич Я. Теріофауна Карпатського біосферного заповідника. — Київ: Ін-т зоол. НАНУ, 1997. — С. 16–23. — (Вестник зоологии. Supplement № 5).
- Загороднюк І. В., Ткач В. В. Сучасний стан фауни та історичні зміни чисельності кажанів (*Chiroptera*) на території України // Доповіді НАН України. — 1996. — № 5. — С. 136–142.
- Загороднюк І. В., Федорченко А. А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестн. зоологии. — 1995. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. — Київ: Рад. шк., 1952. — 216 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. — Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Крыжановский В. И., Емельянов И. Г. Класс млекопитающие // Топачевский В. А. (ред.). Природа Украинской ССР. Животный мир. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 197–234.
- Кузьмина И. Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности. — СПб, 1997. — 224 с. — (Тр. Зоол. ин-та РАН; Том 273).
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Підоплічко І. Г. Загальна характеристика класу ссавців (Mammalia) / Фауна України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — Том 1, вип. 1. — С. 7–69 с.
- Роженко М. В., Волох А. М. Поява шакала звичайного (*Canis aureus*) на півдні України // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 4–5. — (у друці).
- Сеник Г. Ф. Нова форма крота Українських Карпат // Доповіді АН Укр. РСР. — 1965. — № 5. — С. 674–676.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвид., 1960. — 211 с.
- Татаринов К. А. Звірі західних областей України. Екологія, значення, охорона. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. — 188 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- McKenna M. C., Bell S. K. Classification of mammals above species level. — New York: Columbia Univ. Press, 1997. — I–XII+631 p.
- Niethammer J., Krapp F. (eds.). Handbuch der Säugetiere Europas. — Wiesbaden: AULA-Verlag, 1990. — Band 3/1 (Insektenfresser — Insectivora, Herrentiere — Primates). — 524 pp.
- Atlas of Polish mammals maps (eds.: Pucek Z., Raczyński J.). — Warszawa: PWN, 1983. — Vol. 1 (text). — 188 p.; Vol. 2 (maps). — 90 p.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- Pucek Z. (red.). Klucz do oznaczania ssaków Polski. — Warszawa: Państw. Wydawn. Nauk., 1984. — 388 p.

I. Загороднюк

ПОЛОЖЕННЯ БЕРНСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ОХОРОНУ ВИДІВ

В цьому розділі наведені вибрані положення Бернської конвенції, що стосуються охорони видів тварин (статті 5–10). Також надаються вимоги конвенції про заборону засобів вилучення ссавців з природи (додаток 4).

Розділ III. Охорона видів

Стаття 5

Кожна з Договірних сторін вживає відповідних і необхідних законодавчих та адміністративних заходів для забезпечення особливої охорони видів дикої флори, вказаних у Додатку I. Забороняється навмисно зривати, збирати, зрізати чи виривати з землі такі рослини. Кожна з Договірних сторін, при необхідності, забороняє володіння такими видами чи їх продаж.

Стаття 6

Кожна з Договірних сторін вживає відповідних і необхідних законодавчих та адміністративних заходів для забезпечення особливої охорони видів дикої фауни, вказаних в додатку II. У відношенні до цих видів, зокрема, забороняється:

- а) всі форми навмисного відлову та утримання і навмисного вбивства;
- б) навмисні збитки місцям виведення потомства, відпочинку чи їх знищення;
- с) навмисне порушення спокою дикої фауни, особливо у період виведення і вирощування потомства та зимової сплячки, тою мірою, в якій це порушення має істотне значення щодо цілей даної Конвенції;
- д) навмисне знищення або вилучення яєць з середовищ існування диких тварин чи зберігання цих яєць, навіть якщо вони порожні;
- е) володіння цими тваринами чи торгівля ними, живими чи мертвими, включаючи чучела тварин і будь-яку частину чи похідні від них, які можна визна-

чити, в тих випадках, коли це допомагає ефективності виконання положень даної статті.

Стаття 7

1. Кожна з Договірних сторін вживає відповідних і необхідних законодавчих та адміністративних заходів забезпечення охорони видів дикої фауни, вказаних в Додатку III.

2. Будь-яка експлуатація видів дикої фауни, вказаних в додатку III, регулюється з метою забезпечення безпеки популяцій із урахуванням вимог статті 2.

3. До числа передбачених заходів входять:

- а) періоди заборони на полювання та/ чи інші процедури, що регулюють експлуатацію;
- б) тимчасова чи місцева заборона експлуатації, за необхідністю, для відновлення належних чисельностей популяцій;
- с) регулювання, за необхідності, продажу, зберігання з метою продажу, транспортування з метою продажу або пропозиції на продаж живих або мертвих диких тварин.

Стаття 8

Стосовно відлову чи вбивства видів дикої фауни, вказаних в Додатку III і у випадках, коли у відповідності до ст. 9 до видів, вказаних в Додатку II, застосовуються виключення, Договірні сторони забороняють використання таких невибіркових засобів відлову чи вбивства та використання будь-яких засобів, які здатні призвести до зникнення з певної території або завдати значного клопоту популяціям окремого виду, зокрема, засобів, вказаних в Додатку IV.

Стаття 9

1. Кожна з Договірних сторін може встановити виключення з положень статей 4, 5, 6, 7 і з заборони на використання засобів, згаданих у ст.8, при відсутності будь-якого іншого задовільного рішення й за умови, що таке виключення не буде спричиняти шкоди виживанню відповідних популяцій:

- для охорони флори та фауни;
- для попередження нанесення серйозних збитків посівам, худобі, лісам, рибальству, водним ресурсам та іншим формам власності;

- в інтересах суспільної охорони здоров'я та гігієни, збереження якості повітря та в інших важливих суспільних інтересах;
- з метою наукових досліджень та освіти, відтворення популяцій, відновлення видів та необхідного вирощування;
- дозволити в умовах суворого контролю на відбірковій основі та в обмеженій кількості вилов, утримання, добування, зберігання та інші розумні способи експлуатації деяких видів диких тварин та рослин у невеликих кількостях.

2. Договірні сторони кожні два роки повідомляють Постійному комітету про виключення, що встановлюються у відповідності з попереднім пунктом. У цих повідомленнях необхідно вказувати:

- популяції, на які розповсюджуються виключення, та, коли це практично можливо, кількість відповідних видів;
- дозволені засоби вбивства чи відлову;
- умови ризику та обставини часу й місця, при яких надаються такі виключення;
- органи, уповноважені оголошувати, що такі умови були виконані та приймати рішення стосовно засобів, дозволених для використання, обмежень на них і осіб, яким доручено їх виконання;
- відповідні заходи контролю.

Розділ IV. Спеціальні положення для мігруючих видів

Стаття 10

1. В доповнення до заходів, вказаних у статтях 4, 6, 7 та 8, Договірні сторони зобов'язуються координувати свої зусилля по охороні мігруючих видів, вказаних в додатках II і III, ареал яких розповсюджується на їх території.

2. Договірні сторони вживають заходів з метою забезпечення того, щоб періоди заборони на полювання і/ або інші процедури, що регулюють експлуатацію, та встановлені в п. 3а) статті 7, відповідали й належним чином задовольняли вимоги мігруючих видів, вказаних в Додатку III.

Додаток IV. Заборонені засоби і способи добування, відлову та інших форм полювання

Ссавці¹¹⁶

Пастки.

Використання живих сліпих чи знівечених тварин в якості принади.

Використання магнітофонів.

Використання електричного обладнання для забою та глушіння тварин.

Використання штучних світлових джерел.

Використання дзеркал та інших осліплюючих пристроїв.

Застосування пристроїв для підсвічування мішеней.

Використання пристроїв для нічного полювання, включаючи прилади нічного бачення.

Застосування вибухових речовин (включаючи полювання на китів).

Сітки (відноситься до широкомасштабного і неселективного відлову).

Капкани (відноситься до широкомасштабного і неселективного відлову).

Застосування отруйних чи анестезуючих принад.

Використання газів та диму.

Використання напіваавтоматичної та автоматичної зброї з патронниками більш ніж на 2 патрони.

Полювання з застосуванням літаків та гелікоптерів.

Полювання з використанням авто- та мотозасобів.

Уклав: В. Домашлінець

¹¹⁶ В Законі України «Про приєднання до Конвенції...» (ухвалений ВРУ 29.10.96) сформульовано такі застереження: «Дозволяється використання... пасток та сіток — для відлову з науковою метою і переселення ссавців та птахів, перелічених у додатку III до Конвенції; капканів — для добування вовка (*Canis lupus*), а також сурка звичайного (*Marmota bobac*), бобра (*Castor fiber*), тхора чорного (*Mustela putorius*), куниці лісової (*Martes martes*), куниці кам'яної (*Martes foina*), перелічених у додатку III до Конвенції.» — Прим. ред.

ПРОВІДНІ ФАХІВЦІ, КОНТАКТНІ ДАНІ

В цьому розділі узагальнено інформацію щодо теріологів, яких було рекомендовано в наведених вище експертних довідках як можливих експертів з оцінки сучасного стану популяцій тих чи інших видів та надвидових груп ссавців. цю інформацію узагальнено на таксономічними групами ссавців.

1. Ссавці загалом (теріофауна України)

Тут подано довідки про фахівців, яких рекомендовано як експертів щодо сучасного стану популяцій рідкісних видів ссавців різних рядів.

Волох Анатолій Михайлович — кандидат біологічних наук. Таврійська агротехнічна академія. Адреса: 332312, Мелітополь, проспект Б. Хмельницького 18. Тел. (---) 6–41–27 (д.). (галузь: ссавці південної частини України; промислова теріофауна).

Домашнінець Володимир Григорович — кандидат біологічних наук. Київ, Мінекобезпеки, управління біоресурсів (головний спеціаліст). Адреса: Київ-1, Хрещатик 5. (галузь: ссавці в національних та міжнародних червоних списках).

Дулицький Альфред Ізрайлович — кандидат біологічних наук, біолог-зоолог Кримської протичумної станції. Адреса: 333023 Сімферополь, Промислова 42, ПЧС, відділ ОНЗ. Тел./факс: (0652)–23.25.39. (галузь: ссавці Криму).

Ємельянов Ігор Георгійович — доктор біологічних наук, професор, завідувач науковим відділом. Інститут зоології НАНУ. Адреса: вул. Б. Хмельницького 15, 01601, Київ-30. Тел. (044)–224-1634 (сл.). (галузь: екологія ссавців, охорона угруповань).

Загороднюк Ігор Володимирович — кандидат біологічних наук, докторант. Інститут зоології НАН України. Адреса: 01601, Київ–30, вул. Б. Хмельницького 15, листи: 02105, Київ–105, а/с 11. E-mail: zag@palmuz.viaduk.kiev.net. (галузь: таксономія і біогеографія ссавців, історичні зміни фауни та її охорона).

Зиков Олександр Євгенович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник. Український центр державного санітарно-епідеміологічного нагляду МОЗ України. Адреса: вул. Ярославська 41, 254071, Київ. тел. (044) 416–36–07. (галузь: екологія ссавців, медична теріологія).

Крижанівський Валентин Іванович — кандидат біологічних наук, завідувач науковим відділом. Інститут зоології НАНУ. Адреса: вул. Б. Хмельницького 15. 252601, Київ-30, МСП. (галузь: макротеріофауна України).

Татарінов Костянтин Адріанович — доктор біологічних наук, Львівський лісотехнічний університет (пенсіонер). Адреса: 290017, Львів, вул. Аральська 10–3 (д.). Тел. (0322)–75.42.75 (д.). (галузь: ссавці західних областей України).

2. Комахоїдні та гризуни (мікротеріофауна)

Тут подано довідки про фахівців, яких рекомендовано як експертів щодо описаних у відповідних розділах рідкісних видів комахоїдних та гризунів.

Волох Анатолій Михайлович — кандидат біологічних наук. Таврійська агротехнічна академія. Адреса: 332312, Мелітополь, проспект Б. Хмельницького 18. Тел. (---) 6–41–27 (д.). (галузь: промислова фауна та охорона).

Ємельянов Ігор Георгійович — доктор біологічних наук, завідувач відділу екології та біогеографії Інституту зоології НАН України. Адреса: 252601, Київ–30, вул. Б. Хмельницького 15. (галузь: екологія та охорона фауністичних угруповань).

Загороднюк Ігор Володимирович — кандидат біологічних наук, докторант Інституту зоології НАН України. Адреса: 252601, Київ–30, вул. Б. Хмельницького 15, листи: 02105, Київ–105, а/с 11. E-mail: zag@palmuz.viaduk.kiev.net. (галузь: таксономія, біогеографія та охорона).

Зиков Олександр Євгенович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник. Український центр державного санітарно-епідеміологічного нагляду МОЗ України. Адреса: вул. Ярославська 41, Київ, 254071. Тел. (044)–416.36.07. (галузь: екологія та медична теріологія).

Філіпчук Неоніла Степанівна — кандидат біологічних наук, доцент кафедри зоології Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Адреса: 252030, Київ, вул. Драгоманова 9. Тел. (044) 221–99–77. (галузь: екологія).

Експерти з окремих груп чи регіонів:

Дулицький Альфред Ізрайлович — кандидат біологічних наук, біолог-зоолог Кримської протичумної станції. Адреса: 333023 Сімферополь, Промислова 42, ПЧС, відділ ОНЗ. Тел./факс: (0652)–23.25.39. (галузь: комахоїдні та гризуни Криму).

Киселюк Олександр Іванович — кандидат біологічних наук, науковий співробітник Карпатського природного національного парку. Адреса: 285750, Івано-Франківська обл., Яремча, вул. В. Стуса 6. тел.: (03434)–2.11.59, факс 2.11.55. (галузь: дрібні ссавці Карпат).

Кондратенко Олександр Вікторович — аспірант Інституту зоології НАНУ, науковий співробітник Луганського природного заповідника. Адреса: 349040, Луганська обл., Станічно-Луганське-2, вул. Рубіжна 95. Тел.: (06472)–2.41.49 (д.). (галузь: дрібні ссавці Східної України).

Корчинський Олександр Васильович — кандидат біологічних наук, доцент кафедри зоології хребетних. Ужгородський університет, біологічний факультет, кафедра зоології. 294000, м. Ужгород, вул. Волошина 54; тел. 3–23–54. (галузь: мишовидні гризуни Закарпаття).

Лобков Владимир Олексійович — кандидат біологічних наук, завідувач зоологічним музеєм Одеського державного університету. Адреса: 270015, Одеса, Шампанський пер. 2, Зоомузей. тел. 29.17.13. (наземні білячі, зокрема, ховрахи).

Полушина Надія Андріївна — кандидат біологічних наук. Львівський університет, біологічний факультет, каф. зоології. Львів, 290032, вул. Лисеницька 5–57. тел. (0322)–75.71.62 (д.).

Рудийко Михайло Петрович — доктор біологічних наук, науковий співробітник Інституту екології Карпат НАН України. Адреса: 290010, Львів, вул. Уральська 2а–7. Тел. (0322) 76.50.69. (галузь: дрібні комахоїдні та гризуни Карпат).

Селоніна Зоя Володимирівна — кандидат біологічних наук, науковий співробітник Чорноморського біосферного заповідника. Адреса: 326240, Херсонська обл., Гола Пристань, вул. Лермонтова 1. Тел. (05539) 2.65.00 та 2.67.57. (галузь: дрібні ссавці Нижнього Дніпра).

Товпинець Микола Миколайович — зоолог-біолог відділу особливо-небезпечних захворювань Кримської Республіканської СЕС. Адреса: 333000, Сімферополь, вул. Набережна 67, СЕС (відділ ОНІ). Тел.: (06522)—7.34.24. (галузь: дрібні ссавці Криму).

Токарський Віктор Арсенійович. Доцент кафедри зоології біологічного факультету Харківського університету. Адреса: 310077, Харків, пл. Свободи 4, ХДУ, біофак. Тел.: (0572)—45.71.72. (галузь: наземні білячі східної України).

3. Кажани (рукокрилі)

Фахівці-теріологи, яких рекомендовано як експертів щодо описаних у цьому зведенні рідкісних видів кажанів.

Бескараваний Михайло Михайлович — кандидат біологічних наук. Карадаський заповідник. Адреса: п/в Курортне, Феодосія, Судакський р-н, 334876, Крим. (галузь: кажани Гірського Криму).

Варгович Роберт — керівник секції біоспелеології при Українській спелеологічній асоціації. Адреса: вул. Петефі 5/40, Мукачеве, 295400. (галузь: печерні види кажанів України).

Волох Анатолій Михайлович — кандидат біологічних наук. Таврійська агротехнічна академія. Адреса: 332312, Мелітополь, проспект Б. Хмельницького 18. Тел. (---) 6—41—27 (д.). (галузь: кажани Криму та Приазов'я).

Дулицький Альфред Ізраїлович — кандидат біологічних наук, біолог-зоолог Кримської протичумної станції. Адреса: 333023 Сімферополь, Промислова 42, ПЧС, відділ ОНЗ. Тел./факс: (0652)—23.25.39. (галузь: кажани Кримського півострова).

Загороднюк Ігор Володимирович — кандидат біологічних наук, докторант Інституту зоології НАН України. Адреса: 252601, Київ—30, вул. Б. Хмельницького 15, листи: 02105, Київ—105, а/с 11. e-mail: zag@palmuz.viaduk.kiev.net. (галузь: таксономія, біогеографія та охорона).

Крочко Юлій Іванович — доктор біологічних наук, завідувач кафедри зоології хребетних біологічного факультету Ужгородського університету. Адреса: 294000, м. Ужгород, вул. Волощина 54, тел. 3.23.54. (галузь: кажани Карпатського регіону та України загалом).

Покиньчереда Василь Федорович — аспірант Інституту зоології НАНУ та науковий співробітник Карпатського біосферного заповідника. Адреса: 295800, Закарпатська обл., Рахів, а/с 8. Факс. (03132)—2.26.59. (галузь: зимове населення кажанів печер Карпат).

Тищенко Володимир Миколайович — науковий співробітник Київського державного зоологічного парку; аспірант Української сільськогосподарської академії (факультет лісівництва). Тел.: (044)—274.10.76 (зоопарк); (044)—267.82.82 (УСГА). (галузь: кажани Поділля, дендрофільні види).

4. Хижі та копитні (макротеріофауна)

Тут подано довідки про фахівців, яких рекомендовано як експертів щодо описаних у цьому розділі рідкісних видів хижих ссавців України.

Волох Анатолій Михайлович — кандидат біологічних наук. Таврійська агротехнічна академія. Адреса: 332312, Мелітополь, проспект Б. Хмельницького 18. Тел. (---) 6—41—27 (д.). (галузь: хижі загалом).

Жила Сергій Миколайович — (галузь: мисливська фауна України, хижі та копитні Полісся).

Крижанівський Валентин Іванович. Інститут зоології НАНУ. вул. Б. Хмельницького 15. 252601, Київ—30, МСП. (галузь: мисливські види хижих України).

Леґейда Іван Серафімович — кандидат біологічних наук. Інститут зоології НАНУ. вул. Б. Хмельницького 15. 252601, Київ-30, МСП. (галузь: мисливська фауна України).

Панов Герман Михайлович — кандидат біологічних наук. Інститут зоології НАНУ. вул. Б. Хмельницького 15. 252601, Київ-30, МСП. (галузь: мисливські види хижих України).

Експерти з окремих груп чи регіонів:

Біркун Олексій Олексійович — кандидат біологічних наук, керівник науково-виробничого підприємства «Лабораторія БРЕМА», головний експерт Мінекобезпеки України з питань охорони морських ссавців.

Боровик Євген Миколайович — завідувач відділенням «Стрілецький степ» Луганського природного заповідника НАНУ. Луганська обл., 349417, Міловський р-н, с. Великоцьк, вул. Українська 60.; 349040, Луганська обл., Станично-Луганське-2, вул. Рубіжна 95 (правління ЛПЗ) (галузь: макротеріофауна Степу).

Довганич Ярослав Омелянович — Карпатський біосферний заповідник. 298300, Закарпатська обл., Рахів, поштамт, а/с 8 (галузь: копитні та крупні хижі Карпат).

Дулицький Альфред Ізрайлович — кандидат біологічних наук, біолог-зоолог Кримської протичумної станції. Адреса: 333023 Сімферополь, Промислова 42, ПЧС, відділ ОНЗ. Тел./факс: (0652)–23.25.39. (галузь: копитні Криму).

Киселюк Олександр Іванович — кандидат біологічних наук, співробітник наукового відділу. Карпатський природний національний парк, науковий відділ. Карпатський національний природний парк. Адреса: 285750, Івано-Франківська обл., Яремче, вул. В. Стуса 6. тел.: (03434)-2.11.59, факс 2–11–55. (галузь: крупні хижі Карпат).

Роженко Микола Васильович — Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова. 270015, м. Одеса, Шампанський пров. 2. (галузь: хижі Причорномор'я).

Роман Євген Григорович — 326240, Херсонська обл., м. Гола Пристань, вул. Покришева 50. Тел. (05539) 2-66-10 (д.). (галузь: хижі Причорномор'я).

*Упорядкував:
І. Загороднюк*

ДОВІДКИ ПРО АВТОРІВ ЦЬОГО ЗВЕДЕННЯ

В цьому додатку наведено довідки про фах, місце роботи і адреси експертів, які надали для цього видання свої експертні висновки та довідки про стан популяцій видів ссавців, включених у додатки до Бернської конвенції.

Біркун Олексій Олексійович молодший — керівник науково-виробничого підприємства «Лабораторія БРЕМА», головний експерт Мінекобезпеки України з питань вивчення та охорони морських ссавців. Фахівець у галузі фауни, екології та охорони китоподібних звірів. Автор експертних довідок щодо стану популяцій дельфінів.

Адреса: 333052, Кримська АР, Сімферополь, вул. Ескадронна 3, НВО «Лабораторія БРЕМА». *E-mail:* (див.: *В. Домашлінець*).

Боровик Євген Миколайович — керівник відділення «Стрілецький степ» Луганського природного заповідника НАНУ. Фахівець з питань мисливствознавства, охорони степових екосистем та ролі макротеріофауни у функціонуванні степових ценозів. Один з авторів розділів про комахоїдних та хижих ссавців, рекомендованих до включення в бернські списки.

Адреса відділення «Стрілецький степ»: Луганська обл., 349417, Міловський р-н, с. Великоцьк, вул. Українська 60. *Адреса* (Дирекція ЛПЗ): 349040, Луганська обл., Станично-Луганське-2, вул. Рубіжна 95. *Тел.* та *E-mail:* немає.

Домашлінець Володимир Григорович — головний спеціаліст Управління біоресурсів Мінекобезпеки України. Фахівець у галузі регулювання використання біоресурсів; учасник низки міжнародних зустрічей щодо охорони ссавців та ініціатор низки спільних програм Мінекобезпеки і НАН України щодо збереженню фауни. Організатор проекту підготовки і видання цієї збірки та автор нарисів і довідок про Бернську конвенцію.

Адреса (листи): 01001, Київ-1, Хрещатик 5, МЕБ. *Робоче місце:* 02030, Київ-30, вул. Хмельницького 78"А" (Управління біоресурсів МЕБ України).

Тел.: (044)–224.22.39; *E-mail:* VGD@land.freenet.kiev.ua.

Загороднюк Ігор Володимирович — докторант Інституту зоології НАНУ, експерт Міжнародного союзу охорони природи; зам. голови Українського теріологічного товариства (член Ради УТО, організатор щорічної Теріологічної школи та Українського хіроптерологічного центру), член Міжнародного наукового комітету «Гризуні і середовище» та Міжнародного теріологічного комітету РАН. Фахівець у галузі таксономії, фауністики та охорони ссавців. Автор всіх загальних і довідкового розділів збірки та ряду видових нарисів.

Адреса: 01601, Київ–30, вул. Б. Хмельницького 15, Інститут зоології НАНУ.

Листи: 02105, Київ–105, а/с 11.

E-mail: zag@palmuz.viaduk.kiev.net.

Ковальова Ірина Михайлівна — науковий співробітник Інституту зоології НАН України. Фахівець з питань еволюційної морфології та фауністики кажанів. Автор одного з розділів про «бернські» види кажанів, що знаходяться одночасно під охороною згідно з Червоною книгою України.

Адреса: 01601, Київ–30, вул. Б. Хмельницького 15, Інститут зоології НАНУ.

Тел.: (044)–224.30.93; *E-mail:* ikov@iz.freenet.kiev.ua.

Кондратенко Олександр Вікторович — науковий співробітник Луганського природного заповідника та аспірант Інституту зоології НАНУ. Фахівець з питань фауністики, екології і охорони дрібних ссавців та степових фауністичних угруповань. Один з авторів розділів про рідкісні види комахоїдних та гризунів, що рекомендуються для включення у бернські списки.

Адреса: 349040, Луганська обл., Станично-Луганське-2, вул. Рубіжна 95.

Тел.: (06472)–2.41.49; *E-mail:* немає.

Крижанівський Валентин Іванович — завідувач Відділу фауни та систематики теплокровних хребетних Інституту зоології НАНУ, експерт Міжнародного союзу охорони природи; член Ради Українського теріологічного товариства. Фахівець у галузі фауністики та екології мисливських звірів. Автор експертних оцінок щодо ряду видів хижих ссавців.

Адреса: 01601, Київ–30, вул. Б. Хмельницького 15, Інститут зоології НАНУ.

Тел.: (044)–224.92.66 (с.). *E-mail:* kryzhanivsky@iz.freenet.kiev.ua.

Покинъчереда Василь Федорович — науковий співробітник Карпатського біосферного заповідника та аспірант Інституту зоології НАН України. Член

Ради Теріологічної школи та Українського хіроптерологічного центру. Фахівець у галузі фауністики кажанів та охорони печерних фауністичних угруповань. Автор експертних оцінок щодо стану популяцій низки видів кажанів.

Адреса: Карпатський біосферний заповідник. 295800, Закарпатська обл., вул. Красне Плісце 78. *листи:* 295800, Закарпаття, Рахів, а/с 8.

Тел./факс (03132)-2.26.59. *E-mail:* office@cbr.uzhgorod.ua.

Слісаренко Вікторія Леонідівна — студент Біологічного факультету Міжнародного Соломонова університету. Член ради Української Теріологічної школи, лідер групи HELP (допомога крупним хижим). Автор опису червоно-книжних видів хижих та організатор роботи, пов'язаної з цим виданням.

Адреса: 01233, Київ, вул. Саксаганського 64, Міжнародний Соломонів університет, біологічний факультет.

Тел./факс (044)-220.67.94 (деканат). *E-mail:* vera@alice.ukma.kiev.ua.

Тищенко Володимир Миколайович — науковий співробітник Київського державного зоологічного парку; аспірант Української сільськогосподарської академії (факультет лісівництва). Фахівець у галузі фауністики і екології кажанів, а також їх утримання у живих експозиціях. Автор та співавтор експертних оцінок щодо стану популяцій низки видів кажанів.

Адреса (листи): 252142, Київ-142, проспект Паладіна 24-12.

Тел.: (044)-274.10.76 (Зоопарк); (044)-267.82.82 (УСГА).

E-mail: немає.

Філіпчук Неоніла Степанівна — доцент кафедри зоології природничо-географічного факультету Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Фахівець у галузі вивчення морфофізіологічних адаптацій, поширення та охорони ссавців. Один з авторів довідки про стан популяцій «бернських» видів гризунів, занесених до Червоної книги України.

Адреса (листи): 252030, Київ, вул. Драгоманова 9. (Національний педагогічний університет).

Тел.: (044)-221.99.77 (кафедра). *E-mail:* немає.

Упорядкував:
І. Загороднюк

С с а в ц і У к р а ї н и

під охороною Бернської конвенції

(за редакцією І. В. Загороднюка)

наукове видання

Здано до друку 21.09.1999. Наклад 500 прим. Формат 60х84/16.

Умовн. друк. аркушів 10,91. Обл.-видавн. аркушів 12,00.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Друкарня фірми «Омега-Л», Київ, вул. Ново-Польова 85-А